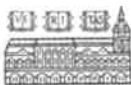

Сергій Єкельчик

ІМПЕРІЯ ПАМ'ЯТІ

Російсько-українські
стосунки в радянській
історичній уяві

Український науковий інститут
Гарвардського університету

Інститут Критики
Серія «Критичні студії»

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

Serhy Yekelchyk

Stalin's Empire of Memory

Russian-Ukrainian
Relations in the Soviet
Historical Imagination

Revised edition with a new
Introduction by the author

University of Toronto Press
Toronto Buffalo London
2004

Сергій Єкельчик

Імперія пам'яті

Російсько-українські
стосунки в радянській
історичній уяві

Київ
2008

Книжку Сергія Єкельчика, канадського історика з Університету Вікторії, присвячено репрезентаціям минулого в українській науці й культурі сталінського часу. Автор підважує стереотипні уявлення про сталінізм як всеохопну й дієву диктатуру і на основі численних архівних джерел аналізує обмеженість і часту неефективність державного контролю над культурою, важливу роль української інтелігенції у виробленні радянської моделі історичної пам'яті та можливість «прочитати» ідеологічно витримані твори в українському патріотичному дусі. Було би спрощенням думати, доводить автор, що тогочасні російсько-українські стосунки – однобічний диктат «старшого брата». Вони насправді становили складну систему контролю, компромісів і конвенцій, до якої активно залучалися тогочасні українські інтелектуали.

Авторизований переклад з англійської
Миколи Климчука (розділи 5–7, епілог)
та Христини Чушак (вступ, розділи 1–4)
за редакції Миколи Климчука

Перекладено за виданням

Serhy Yekelchuk. Stalin's Empire of Memory.
Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination
(University of Toronto Press, 2004, ISBN 0-8020-8808-2)

Редактор Ярина Цимбал

В оформленні книжки використано ілюстрацію Абрама Резніченка
з обкладинки журналу «Україна» (№ 5, 1954 рік)

Художник Ярослав Гаврилюк

Видання підготовано в рамках науково-видавничої програми
Інституту Критики і випущено у світ за фінансової підтримки
Українського наукового інституту Гарвардського університету

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину
цього видання у будь-якій формі та в будь-який спосіб
без письмової згоди правовласників заборонено.

© University of Toronto Press Incorporated, 2004
Toronto, Buffalo, and London

ISBN 966-8978-08-0

© Видавництво «Часопис «Критика»», Київ, 2008

Зміст

Подяки.....	9
До українського читача	12
Вступ.....	16
Імперія та її нації.....	17
Спільноти пам'яті	24
Сталінові українці	29

Розділ перший

Радянські національні патріоти	35
Між класом і нацією	38
Пригадування нації	44
Великий український народ.....	54

Розділ другий

Непорушний союз.....	67
Минуле, що єднає	70
Брати старші й молодші	77
Возз'єднана Україна	90

Розділ третій

Перелицювання доктрини.....	100
Суперечливі сигнали згори	102
Українська ждановщина	115
Моделювання прийнятного минулого	121

Розділ четвертий

Незакінчений хрестовий похід 1947 року.....	129
Вимушений діалог.....	131
Атака на істориків.....	137
Націоналістичне відлуння кампанії.....	148

Розділ п'ятий

Написати «добрий сталінський підручник»	153
У пошуках нової пам'яті	155
Визначити давнє минуле	161
Пам'ятати імперію	166
Розповіді про націю	175

Розділ шостий

Окреслити національну спадщину	185
Українська класика	187
Минуле під склом	194
Місця пам'яті	204

Розділ сьомий

Імперія та нація в уяві митців	218
Що дозволено письменникам	220
Кінематографісти і художники уявляють минуле	231
Історія в опері	243
Епілог	254
Останнє сталінське свято	255
Після Сталіна	263
Бібліографія	269
Іменний покажчик	291

Олі і Юлі

Подяки

Повертаючись думкою у ті часи, коли я щойно почав займатися сталінізмом у докторантурі Альбертського університету, я хочу скласти щиру подяку моїм викладачам, які допомагали мені порадою і підтримкою. Мій науковий керівник Іван-Павло Химка був незамінним радником у безлічі питань: від складних лабіринтів модерної історії України до цілющих властивостей червоного вина в моменти сумнівів. Він подарував мені IBM 1982 року випуску, яким я користувався (і нерідко зловживав), пишучи дисертацію, а його родина допомогла мені і моїй сім'ї подолати всі ті незчисленні дрібні й великі труднощі, які чекають на кожного емігранта. Якби не професор Химка, я ніколи не перебрався б до Північної Америки, не кажучи вже про написання дисертації. Багато працівників Альбертського університету – Дейвід Марплз, Зенон Когут, Олег Ільницький, Леслі Кормак, Ен МакДугал, Стивен Слемон, Ніколас Вікенден – так само були щедрі на підтримку й поради. Гостинна атмосфера факультету історії й класичних студій та Канадського інституту українських студій (КІУС) заохочувала до роздумів і роботи над текстом. Навчання й дослідження в Альбертському університеті уможливила низка стипендій: стипендія для аспірантів на честь сторіччя українського поселення в Канаді, стипендія Айзека Волтона Кілама, докторантська стипендія імені Івана Лисяка-Рудницького в галузі української історії та політичної думки, стипендія для написання дисертації Альбертського університету та дослід-

ницький грант від меморіяльного фонду імени Івана Коляски в КІУСі.

І хоча я був задоволений своєю дисертацією під час її захисту у березні 2000 року, річна постдокторська програма в Мічиганському університеті відкрила мені очі на багато вад мого рукопису. Я вдячний Білу Розенбергу та Френу Блуїну за можливість брати участь у чудовому семінарі Соєра про архіви та інститути соціальної пам'яті, а також Джейн Бербанк, Джефу Ілі, Дебі Філд, Мадіні Голдберг, Вел Ківелсон, Браяну Портеру й Рону Суні за спільні обіди, кавування і натхненне спілкування. Саме в Ен Арборі я сформулював головні тези цієї книжки та її понятійний апарат.

Більшу частину цього тексту написано влітку 2001 року на київській квартирі моїх батьків та восени того року під час мого першого семестру в Університеті Вікторії. Я вдячний колегам з обох факультетів – історії та німецьких і славистичних студій – за підбадьорювання й теплі слова підтримки на останніх етапах моєї праці. Передусім дякую за їхню довіру і за те, що вони дали мені роботу, а відтак душевну рівновагу, яка допомогла завершити рукопис.

Ця книжка – результат моїх архівних досліджень в Україні та Росії. Серед співробітників восьми інституцій, де я працював, я особливо зобов'язаний і вдячний Ірині Леонідівні Комаровій, Віктору Олександровичу Тихомірову, Валентині Василівні Сергієнко й Антоніні Луківні Красківській з Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО), Лесі Климівні Забарилі й Олені Зіновіївні Рачковській з Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ). Пошуки в ЦДАГО дали більшість матеріалів до цієї книжки, натомість архівні справи в ЦДАМЛМ краще зберегли ту неповторну атмосферу сталінської доби.

Чимало підказали мені Гіроакі Куромія і Мирослав Шкандрій, котрі зізналися, що були анонімними рецензентами мого рукопису. Багато колег і друзів допомагали мені коментарями чи в інший спосіб, особливо ж Марк Бейкер, Джефрі Бердз, Майкл Дейвід-Фокс, Даян Кенкер, Йошико Міцуїоши, Дон Рейлі, Олександр Рубльов, Роман Сербин, Стивен Величенко, Амір Вайнер і Мирослав Юркевич. Особлива

подяка Дейвіду Бранденбергеру та Маркові Павлишину, які прочитали цілий текст і більшість похідних від нього статей. Сьюзен Інграм, Пітер Клован і Алан Рутковські люб'язно запропонували численні стилістичні поправки. Сьюзен Ранкур із видавництва Торонтського університету зацікавилася проектом ще на самому початку й спонукувала його завершити, а Кетрин Фрост дбайливо відредагувала рукопис.

Частини цієї книжки з'являлися як статті в часописах «Kritika», «Nationalities Papers» та «Slavic Review», а також у книжці «Provincial Landscapes: Local Dimensions of Soviet Power, 1917–1953» (Pittsburgh, 2001), редактором якої був Дональд Рейлі. Я вдячний редакторам цих часописів та видавництву університету у Пітсбурзі за дозвіл використати опубліковані ними матеріали.

Проте мій найбільший, найглибший і найдавніший борг вдячності – батькам та бабусям і дідусям, чий розповіді зароджували відчуття особистого зв'язку зі сталінською добою і котрі, попри все, зробили щасливими мої шкільні роки в Радянському Союзі за часів брежнєвщини. Моя дружина Ольга була втіленням терплячості й підтримки впродовж тих років, які забрало мені написання цієї книжки. Доки я її писав, наша донька Юлія пішла до початкової школи і майже закінчила її, але ніколи не дорікала, що я приділяв їй мало часу, – хоча й могла.

До українського читача

Ця книжка, присвячена репрезентаціям минулого в українській науці й культурі сталінського часу, приходять до українського читача за сімнадцять років після розпаду СРСР. Здавалося б, підручники, романи, опери й картини 40-х та 50-х років безнадійно застаріли і навіть колись грізні викривальні постанови Центрального Комітету партії припали пилом або були скасовані. І все ж таки події, про які йдеться в книжці, мають безпосередній стосунок до сьогодення. Концепції дружби народів СРСР та українсько-російського братерства, усталення яких тут проаналізовано, дотепер існують у сучасному політичному дискурсі. Ба більше, навіть затяті опоненти всього «совєтського» в сучасній Україні мають дещо спільне зі сталінськими ідеологами: вони теж вірять у націю як органічну спільноту, що існує об'єктивно, і добачають в історії «природний» лінійний розвиток нації на шляху до здобуття своєї державности (тільки незалежної, а не «у формі Української РСР»). І хоча концепція «возз'єднання» України з Росією 1654 року нині великою мірою скомпрометована, далі живе й процвітає поняття «возз'єднання» всіх українських етнічних земель у складі Української РСР протягом 1939–1945 років, – а саме сталінські ідеологи вперше описали ці події такою мовою.

Уявлення про сталінізм як переможну терористичну диктатуру, яка успішно контролювала кожен аспект суспільного життя, панувало в українській історіографії у пер-

ше посткомуністичне десятиріччя. Останнім часом у працях українських науковців подекуди з'являються паростки софістикованішого розуміння сталінського періоду. Отож нині слушний час видати цю книжку українською, бо в ній йдеться якраз про обмеженість і часту неефективність державного контролю над культурою, про важливу роль української інтелігенції у виробленні радянської моделі історичної пам'яті та про можливість «прочитання» публікою ідеологічно витриманих творів в українському патріотичному дусі.

Ця книжка вийшла англійською у видавництві Торонтського університету навесні 2004 року. Тоді ж таки казанський журнал «Ab Imperio» попросив у мене частини двох розділів для перекладу й публікації їх як статті російською мовою¹. Одночасно співредактор журналу Ілья Герасімов порадив мені подумати про переклад цілого тексту українською і навіть згадав «Критику» як можливого видавця. Я давно вже був уважним читачем часопису «Критика», але тоді ще не мав контактів із видавництвом. Тим приємніше було мені зустріти теплий товариський прийом у видавництві «Критика». Григорій Грабович і Андрій Мокроусов охоче підтримали ідею перекладу, а Микола Климчук уміло заопікувався організаційним боком справи. Він же переклав другу половину тексту, тоді як над першою попрацювала Христина Чушак. Кінцевий продукт їхніх спільних зусиль приємно тішить якістю перекладу, надто з огляду на складну термінологію у дослідженні історичної пам'яті, яка часто не мала усталених українських відповідників. Ярина Цимбал уважно і вдумливо відредагувала текст, Тетяна Янковенко ретельно виконала коректуру, а Майя Притикіна, Ярослав Гаврилук та Олександр Бойко зробили книжку такою симпатичною й ошатною. Усім цим людям – моя щира подяка. Реалізація ж цілого проекту стала можливою завдяки щедрій підтримці Українського наукового інституту Гарвардського університету.

При перекладі автор і видавництво зіткнулися з потребою перевірити геть усі цитати, бо зворотний переклад з ан-

¹ Див.: С. Екельчик, Украинская историческая память и советский канон: Как определялось национальное наследие Украины в сталинскую эпоху, *Ab Imperio*, 2004, № 2, с. 77–124.

глійської неминуче спотворив би їх звучання і зміст. Наталя Лаас перевірила більшість газетних та книжкових цитат, мені ж довелося розшукати серед своїх нотаток архівні виписки. Виправлено також окремі дрібні помилки, насамперед у датах. У кількох випадках додано імена й посади осіб, а також назви населених пунктів, опущені в англійському тексті як неважливі. З'явилося кілька подробиць, які нічого не кажуть англійському читачеві, але будуть цікавими для української аудиторії: про Сталінову улюблену українську пісню, про повідомлення МДБ щодо Львівського історичного музею, про долю рукопису книжки Миколи Петровського «Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі» тощо. Загалом ці уточнення й доповнення склали п'ять нових позицій у списку використаних архівних справ наприкінці книжки. Натомість знято пояснення, не потрібні українському читачеві, передусім щодо певних мовних аспектів та про загальновідомих українських і російських діячів.

Автор і видавництво вирішили не доповнювати текст обговоренням новіших праць українських науковців, які дотичні до теми, але не були згадані в англійському виданні і не змінюють авторських інтерпретацій. Це насамперед цінні студії Владислава Гриневича, Олександра Рубльова, Оксани Юркової, Наталі Юсової, а також кілька ювілейних видань 2006 року до 70-річчя Інституту історією України Національної академії наук України. Позаяк ця установа – один з об'єктів мого дослідження, не можу не згадати з вдячністю, що інститут був моїм працедавцем у 1989–1993 та 1994–1995 рр. Хоча в ті часи я займався історією XIX століття під керівництвом нині покійного Віталія Сарбея, сама атмосфера гарячкового «заповнення білих плям» в історії не дозволяла ігнорувати нові відомості про сталінську добу. Тепло згадую загальну підтримку і пораду з боку Валерія Смолія та Володимира Репринцева, а також (уже під час пізніших приїздів до Києва) змістовні бесіди про радянську історію зі Станіславом Кульчицьким, Олександром Рубльовим, Оксаною Юрковою. Владислав Гриневич, із яким ми колись познайомилися на інститутському суботнику, а тепер бачимося головно на закордонних конференціях, завжди був цікавим і корисним співрозмовником (нині він працює в іншій устано-

ві НАНУ). Олександр Рубльов ласкаво подарував мені збірник документів «У лещатах тоталітаризму», не раз використаний у цій книжці. Серед позаінститутських колег в Україні слід згадати Юрія Шаповала, котрий щедро ділився зі мною книжками й інформацією про сталінські часи.

Виносячи цю працю на суд українського читача, не можу не завважити певної іронії в тому, що вона була написана англійською і перекладена на українську, а не навпаки, хоча писати українською мені було б легше. Якщо читач раптом натрапить на якийсь абзац, що в ньому чогось таки намудрували, це в жодному разі не провина перекладачів чи автора – в усьому винна глобалізація гуманітарних і суспільних наук.

Вступ

Приголомшлива легкість, із якою республіки СРСР 1991 року перетворилися в національні держави, спантеличила багатьох західних спостерігачів. Що засвідчила ця несподівана трансформація: традиційний погляд на деспотичну радянську імперію, яка накінула предковичним національностям свою ідеологію і яку, врешті-решт, зруйнували тривалий час придушені національні рухи її народів?¹ Чи вона ствердила «ревізійський» погляд на Радянський Союз як на творця територіяльних націй із власними модерними культурами, політичними елітами й державними символами?²

Доступ до розсекречених радянських архівів уперше дозволяє дослідникам детально вивчити внутрішнє функціону-

¹ Приклади такого підходу: Richard Pipes, *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923*, rev. ed. (Cambridge, MA, 1997); Hélène Carrère d'Encausse, *The Great Challenge: Nationalities and the Bolshevik State, 1917–1930*, trans. Nancy Festinger (New York, 1992); idem, *The End of the Soviet Empire: The Triumph of Nations*, trans. Franklin Philip (New York, 1993); Robert Conquest, *The Nation Killers: The Soviet Deportation of the Nationalities* (London, 1970); idem, *Stalin: Breaker of Nations* (New York, 1991).

² Особливо див.: Grigor Suny, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union* (Stanford, 1993); Robert J. Kaiser, *The Geography of Nationalism in Russia and the USSR* (Princeton, 1994); Yuri Slezkine, The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism, *Slavic Review* 53, № 2 (Summer 1994): 414–452.

вання радянської національної політики. У результаті вималюється образ СРСР – «творця націй», який, проте, час від часу підважував ним же виплекані національні ідентичності³. Але архівні знахідки нашоухують на думку, що саме питання можна сформулювати інакше. Замість замислюватися над тим, що Радянський Союз зробив для своїх націй, науковці могли б запитати, як узаємодія між московськими ідеологами, місцевими чиновниками, неросійськими інтелектуалами та їхньою аудиторією формувала в межах СРСР національні ідентичності.

Імперія та її нації

Радянський експеримент побудови соціалізму в багатонаціональній державі складався принаймні з двох етапів із дуже різними моделями й лексикою. Первісний більшовицький проект претендував на всесвітню універсальність, яка спиралася на клас. Під впливом цього центрального проекту засадничо імперіялістична практика утримування націй Російської імперії в новій державі перетворилася на програму коренізації, яка надавала трудящим різних національностей зовні однакові й повноцінні національні інститути⁴. Проте сталінська «побудова соціалізму в одній країні» послабила класовий дух радянської ідеології, а порожнеча, що виникла, поступово заповнювалася знайомими поняттями модерних націй та національних держав.

Відмова ототожнювати радянський проект із пролетарським інтернаціоналізмом була одним з аспектів загального сталінського повороту до консервативних суспільних і культурних цінностей, що його 1946 року соціолог-емігрант Ніколай Тімашев означив як «великий відступ» від комунізму. Пізніше покоління науковців-ревізійстів не поділяло кон-

³ Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939* (Ithaca, 2001); Francine Hirsch, The Soviet Union as a Work-in-Progress: Ethnographers and the Category Nationality in the 1926, 1937, and 1939 Censuses, *Slavic Review* 56, № 2 (Summer 1997): 251–278.

⁴ Літератури про коренізацію дуже багато. Див. сучасний і всеохопний аналіз цієї політики у кн.: Martin, *The Affirmative Action Empire*.

цепції комунізму Тімашева і пояснювало цей процес як «велику угоду» між сталінською владою та новим радянським середнім класом, але термін його прийняло⁵. Цікаво, що майже всі описи «великого відступу» випускають з уваги тогочасну ситуацію в неросійських республіках, хоча, як нещодавно зауважив Юрій Сльозкін, період зрілого сталінізму не відмінив політику націєтворення в неросійських регіонах. У середині тридцятих років етнічність розуміли як даність і всі офіційно визнані радянські національності мусили мати власні «великі традиції»: батьків-засновників, класичну літературу, багатий фольклор⁶. Іншими словами, представникам місцевих культур дозволяли, а часто й заохочували, артикулювати власну культурну спадщину.

Утім, сигнали центральних медій були неодмінно російськоцентричними. У недавньому фундаментальному дослідженні про використання Кремлем російського націоналізму Дейвід Бранденбергер доводить, що Сталін і його соратники прийняли «російськоцентричний етатизм» як найефективніший спосіб сприяти державному будівництву, загальній мобілізації та легітимізації режиму в масах малоосвічених етнічних росіян, яким складно було пов'язати себе з абстрактними марксистськими ідеями⁷.

Сталінська конституція 1936 року проголосила, що в СРСР більше не існує експлуататорських класів. Для держави поняття «класу» взагалі давно втратило користь як інструмент класифікації, адже більшовики фактично вживали цю соціологічну категорію для позначення відношення індивіда до держави, а також його політичних прав та обов'язків⁸. У «робітничо-

⁵ Див.: Nicholas S. Timasheff, *The Great Retreat: The Growth and Decline of Communism in Russia* (New York, 1946); Vera S. Dunham, *In Stalin's Time: The Middleclass Values in Soviet Fiction* (Cambridge, UK, 1976); Sheila Fitzpatrick, *The Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia* (Ithaca, 1992)

⁶ Slezkine, *The USSR as a Communal Apartment*, 442–447

⁷ David Brandenberger, *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956* (Cambridge, MA, 2002), p. 2.

⁸ Цей аргумент висловила Шейла Фітцпатрик (Sheila Fitzpatrick), див. її статтю: *Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia*, *Journal of Modern History* 65, № 4 (December 1993): 745–770. В

селянській державі», в якій жили – принаймні на папері – винятково робітники й колгоспники, категорія «класу» втратила свою таксономічну вартість. Національність стала самотнім універсальним ярликом для класифікації й управління масами радянських громадян⁹. Тож не дивно, що національності перестали вважати рівними: менш важливі втратили територіальні й культурні привілеї, а ті, що залишилися, були розташовані ієрархічно з «великим російським народом» на чолі; з'явилася нова категорія – «народ-ворог»¹⁰. Якщо у двадцятих роках СРСР був державою рівних національностей і нерівних

останньому реченні вона посилається на станову систему за царату і пропонує цікаву думку: «можливо, тінь “сословности” тяжіла над конструюванням як національної, так і соціальної ідентичності в епоху сталінізму». Таке тлумачення «класу» Фітцпатрик уперше оприлюднила 1988 року в статті: *The Bolshevik's Dilemma: Class, Culture, and Politics in the Early Soviet Years*, *Slavic Review* 47, № 4 (Winter 1988): 599–613; критичні коментарі до статті Роналда Грігора Суні та Данієля Орловськи вміщено на сторінках 614–623. У своїй пізнішій праці Суні описує той самий процес, але використовує класовий аналіз як аналітичний засіб і підкреслює роль мас як творця історії. Упродовж двадцятих і тридцятих років «штучна маніпуляція категоріями класу та офіційними обмеженнями автономної класової діяльності підважили ідентифікацію з класом і лояльність до нього». Далі він висновок, що «з появою артикульованого громадянського суспільства в Радянському Союзі у післясталінські роки ідентифікація з національністю для більшості неросіян була куди відчутнішим критерієм, аніж ослаблена лояльність соціальному класові» (Suny, *The Revenge of the Past*, 120–121).

⁹ Франсин Гірш продемонструвала, що для керування багатонаціональною державою радянська влада завжди застосовувала колоніальні технології – політичні й культурні аж до етнічної класифікації (Hirsch, *The Soviet Union as a Work-in-Progress та Toward an Empire of Nations: Border-Making and the Formation of Soviet National Identities*, *Russian Review* 59, № 2 [April 2000]: 201–226). Мене цікавить відмінність між двома проектами, що в них використовувалися ці колоніальні технології, нечітка межа між якими пролягає десь у середині тридцятих років.

¹⁰ Про етнізацію сталінської соціальної уяви та винайдення «народів-ворогів» див.: Amir Weiner, *Nature, Nurture, and Memory in a Socialist Utopia: Delineating the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism*, *American Historical Review* 104, № 4 (October 1999): 1114–1155; Terry Martin, *Modernization or Neo-Traditionalism? Ascribed Nationality and Soviet Primordialism*, in Sheila Fitzpatrick, ed., *Stalinism: New Directions* (New York, 2000), p. 348–367.

класів, то в кінці тридцятих він перетворився на державу рівних класів і нерівних національностей, де центр дедалі більше ототожнювався з російською нацією.

Питання про те, чи був СРСР за сталінських часів і пізніше імперією, викликало великі дебати. Більшість науковців сходилися на тому, що Радянський Союз складався з різних елементів, а центр домінував над багатьма окремими етнічними спільнотами, і що відносини контролю, нерівність та ієрархія між центром і периферією дозволяють називати СРСР імперією. Хоча Радянський Союз ніколи не був етнічною «російською імперією», він використовував схожі на імперські стратегії управління і проявляв упізнавані імперські настанови¹¹. Дискусії про те, чи був СРСР типовою модерною колоніальною імперією, ще тривають, але найновіші дослідження більше переймаються тим, що нового можуть дізнатися історики, порівнюючи Радянський Союз з іншими модерними імперіями, і які засадничі характеристики радянської системи можна виявити, зіставляючи способи, за допомогою яких СРСР та інші імперії намагалися «цивілізувати» свої домініони¹². Такий підхід долає протиріччя між тради-

¹¹ Див. найсвіжіші публікації: Jörg Baberowski, *Stalinismus als imperiales Phänomen: Die islamischen Regionen der Sowjetunion, 1920–1941*, in Stefan Plaggenborg, ed., *Stalinismus: Neue Forschungen und Konzepte* (Berlin, 1998), p. 113–150; Dominic Lieven, *The Russian Empire and the Soviet Union as Imperial Polities*, *Journal of Contemporary History* 30, № 4 (October 1995): 607–635; Alexander J. Motyl, *From Imperial Decay to Imperial Collapse: The Fall of the Soviet Empire in Comparative Perspective*, in Richard L. Rudolph and David F. Good, ed., *Nationalism and Empire: The Habsburg Empire and the Soviet Union* (New York, 1992), p. 15–43; Ronald Grigor Suny, *Ambiguous Categories: States, Empires and Nations*, *Post-Soviet Affairs* 11, № 2 (April–June 1995): 185–196; idem, *The Revenge of the Past*; Roman Szporluk, *The Fall of the Tsarist Empire and the USSR: The Russian Question and Imperial Overextension*, in *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union* (Stanford, 2000), p. 395–430.

¹² Див. дискусію на цю тему: D. L. Hoffman, *The Soviet Empire: Colonial Practices and Socialist Ideology*, *Russian Review* 59, № 2 (April 2000): vi–viii; Paula A. Michaels, *Medical Propaganda and Cultural Revolution in Soviet Kazakhstan, 1928–41*, *ibid.*: 159–178; Douglas Northrop, *Languages of Loyalty: Gender, Politics, and Party Supervision in Uzbekistan, 1927–41*, *ibid.*: 179–200; Hirsch, *Toward an Empire of Nations*; та Yuri Slezkine, *Imperialism as the Highest Stage of Socialism*, *ibid.*: 227–234.

ційним поглядом на СРСР як на державу, що відповідає певному об'єктивному визначенню імперії, та новішими концепціями, у яких спеціалісти-радянологи використовують «імперію» як суб'єктивну аналітичну категорію¹³. Літературознавці Марко Павлишин і Мирослав Шкандрій висловили схожі аргументи, інтерпретуючи російсько-українську культурну взаємодію. Без огляду на те, чи була Україна колинебудь класичною колонією Росії в економічному й політичному сенсі, вони показують, що стосунки між двома літературами найкраще аналізувати з інструментарієм постколоніальної літературної критики¹⁴.

Пропоноване дослідження сталінської політики пам'яті розвиває цю дискусію, застосовуючи здобутки постколоніальної теорії для інтерпретації радянської національної ідеології як імперського дискурсу та для аналізу складної взаємодії Кремля, місцевих чиновників, неросійських інтелектуалів і їхньої аудиторії у формуванні сталінської історичної яви.

Нові праці про імперії і націоналізм доводять, що імперії далекі від асиміляторських проєктів і дозволяють артикулювати етнічні відмінності. Ба більше, для імперського правління необхідний розвиток гомогенізуючих і есенціалізуючих схем, таких як «Індія» чи «Україна». Вони вигідні й самій імперії, щоб визначити те, чим вона управляє, і місцевим елітам, які завдяки своїм культурним знанням можуть претендувати на керівну роль на місцях¹⁵. Тому Україна й інші неросійські республіки залишилися виразно відмінними, хоча й безперечно «молодшими сестрами», в радянській сім'ї народів. Радянські українські ідеологи й інте-

¹³ Mark Beissinger, *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State* (New York, 2002); Terry Martin, *The Soviet Union as Empire: Salvaging a Dubious Analytical Category*, *Ab Imperio*, № 2 (2002): 91–105.

¹⁴ Див.: Марко Павлишин. *Козаки в Ямайці: постколоніальні риси в сучасній українській культурі*, у його кн. *Канон та іконостах* (Київ, 1997), с. 223–236; Мирослав Шкандрій. *В обіймах імперії: Російська і українська література новітньої доби*. Пер. Петро Тарашук (Київ, 2004).

¹⁵ Ann Laura Stoler and Frederick Cooper, *Between Metropole and Colony: Rethinking a Research Agenda*, in Cooper and Stoler, eds., *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World* (Berkeley, 1997), p. 11–12; Partha Chatterjee, *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories* (Princeton, 1993).

лектуали одночасно боронили власну історичну міфологію і підтримували метанаратив російського кермування. Інакше кажучи, трактуючи сталінську історичну пам'ять як підвид імперського дискурсу, ми можемо збагнути ієрархію національних минулих.

Крім того, такий підхід по-новому висвітлює роль діячів у культурній продукції часів сталінізму. Попри твердження в пострадянській українській історіографії¹⁶, сталінський варіант української культури не був результатом московського диктату та придушення «природних» національних почуттів місцевої інтелігенції. Республіканські бюрократи й інтелектуали, які інтерпретували туманні, зате потужні сигнали з Кремля, постають як провідні гравці у формуванні сталінської історичної уяви. Саме їхня взаємодія з Москвою, а не просто тоталізаторські задуми центру, творила офіційну лінію щодо неросійських ідентичностей та національних спадщин. Ба більше, місцеві ідеологи й інтелігенція займали неоднозначну позицію посередників між Кремлем і його неросійськими підданцями, їхнє виживання й добробут залежали від творення соціалістичної «національної ідеології» для своєї республіки¹⁷. Складні відносини цієї соціальної групи з центром і власною аудиторією, а також кінцевий культурний продукт ставлять під сумнів пояснення, ґрунтовані лише на відомих моделях тоталітарного контролю чи зв'язку патрон–

¹⁶ Див., наприклад: В. І. Юрчук, *Культурне життя в Києві у повоєнні роки: Світло і тіні* (Київ, 1995); О. В. Замлинська, *Ідеологічний терор та репресії проти творчої інтелігенції у перші повоєнні роки (1945–1947 рр.)*, *Київська старовина*, № 2 (1993): 73–80; Л. А. Шевченко, *Культура України в умовах сталінського тоталітаризму (Друга половина 40-х – початок 50-х років)*, у кн.: В. М. Даниленко, ред., *Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика* (Київ, 1993), том. 1: 119–130.

¹⁷ Про потребу соціалістичних держав у «національній ідеології» та роль інтелектуалів у її творенні див.: Katherine Verdery, *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania* (Berkeley, 1991). Авторка проникливо вказує, що така «національна ідеологія» фактично «підривала марксистський дискурс» (с. 4). Про інтелектуалів та націоналізм у Східній Європі загалом див.: Michael D. Kennedy and Ronald Grigor Suny, Introduction, in Kennedy and Suny, eds., *Intellectuals and the Articulation of the Nation* (Ann Arbor, 1999), p. 1–51.

клієнт. Здобутки постколоніальної теорії особливо допомагають зрозуміти обмеження й можливості розвитку неросійської історичної пам'яті за Сталіна.

Нові архівні дані показують, що вважати відповідальною за ідеологічні ситуації в Україні тільки московську партійну верхівку було б надмірним спрощенням, адже республіканські чиновники й інтелектуали грали активну роль у розвитку і змінах офіційної політики пам'яті. Архівні матеріали спростовують також протиставлення місцевих «слуг режиму» і культурних діячів, які начебто сприяли національній справі. Багато хто, наприклад Микола Бажан, Олександр Корнійчук чи Павло Тичина, то посідали міністерські крісла, то займалися творчістю – возвеличували національну спадщину і засуджували її як націоналістичний ухил. У багатьох сенсах тогочасні українські культурні діячі поводитися як класичні місцеві еліти, котрі визначали свою відмінність і захищали свою культурну сферу, не кидаючи викликів імперії (а насправді обґрунтовуючи саме імперське домінування).

Хоча партійне керівництво прагнуло бачити в них тільки гвинтики сталінської ідеологічної машини, більшість тогочасних українських інтелектуалів (за винятком нещодавно «возз'єднаних» західних українців) – це покоління двадцятих років, для якого побудова соціалізму і творення української нації були поєднуваними проектами. Щоденник видатного режисера Олександра Довженка, котрого 1944 року звинуватили в українському націоналізмі, та пізніші спогади поета Володимира Сосюри, що його схожа доля спіткала 1951 року, засвідчують водночас щире віру в соціалізм і велику відданість Україні¹⁸. З розрізнених епізодичних свідчень про багатьох інших, менш відомих українських інтелектуалів того часу можна зробити висновок, що одні з них імітували відданість комуністичним ідеям, натомість інші засвоювали сталінську ідеологію¹⁹. Проте важли-

¹⁸ Олександр Довженко, *Господи, пошли мені сили: Щоденник, кіноповісті, оповідання, фольклорні записи, листи, документи* (Харків, 1994); Володимир Сосюра, *Третя рота, Київ*, № 1 (1988): 63–122; № 2 (1988): 69–122.

¹⁹ Із певними застереженнями я поділяю трактування сталінського суб'єкта (тобто світогляду радянської людини сталінського часу), як

во, що тоді ні від кого не вимагали вибирати між Україною й соціалізмом, адже в офіційному дискурсі одне не суперечило іншому.

Спільноти пам'яті

Сучасні дослідники націоналізму рішуче протистоять попередникам, які вважали націю органічним утворенням з унікальними об'єктивними характеристиками. Після Карла Дойча навряд чи можна аналізувати націєтворення, не приділяючи уваги ролі друкованих ЗМІ. Ідеї Ерика Гобсбаума та Бенедикта Андерсона, ніби модерні нації є «винайденними» або «уявленими», спершу видавалися ревізіоністськими, але поступово здобули рішучу підтримку цеху²⁰. Ернест Гелнер висловив потужну ідею: хоча висока національна культура – це модерний винахід, націоналісти завжди наполягають на її предковичному характері й народному корінні²¹. Доведене до крайнощів розуміння нації як «дискурсивного конструкту» ігнорує історично специфічний характер націє-

його вперше сформулювали Ігаль Галфін (Igal Halfin) та Йохен Гелбек (Jochen Hellbeck) у своїй рецензії: *Rethinking the Stalinist Subject: Stephen Kotkin's Magnetic Mountain and the State of Soviet Historical Studies*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 44, № 3 (1996): 456–463. Див. також: Hellbeck, *Speaking Out: Languages of Affirmation and Dissent in Stalinist Russia*, *Kritika* 1, № 1 (Winter 2000): 71–96; Anna Krylova, *The Tenacious Liberal Subject in Soviet Studies*, *ibid.*: 119–146. Моя головна заувага до цієї концепції полягає в тому, що вона ігнорує чималий відсоток радянських громадян, які досягнули повноліття ще за часів царату (або – у випадку Західної України – у довоєнній Польщі) і так ніколи й не засвоїли радянську ідеологію, а також їхніх родичів та однолітків, на яких могли впливати їхні нерадянські погляди.

²⁰ Див.: Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality* (Cambridge, MA, 1953; 1966); E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality* (Cambridge, UK, 1990); Ерик Гобсбаум і Теренс Рейнджер, ред. *Винайдення традиції*. Пер. Микола Климчук (Київ: Ніка-Центр, 2005); Бенедикт Андерсон. *Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму*. Пер. Віктор Морозов (Київ: Критика, 2001).

²¹ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Oxford, 1983), p. 57. [Укр. переклад: Ернест Геллнер. *Нації і націоналізм*. Пер. Георгій Касьянов (Київ, 2003)].

творення, а також потребу в історичних міфах, які резонують із сучасними потребами та традиційними уявленнями потенційних членів нації²².

Не заперечуючи «дискурсивність» нації, моє дослідження сталінської історичної пам'яті намагається довести, що нації завжди уявляються за допомогою конкретних соціальних і культурних практик відповідних суспільств. Держави й інтелектуали не мають повної свободи дій у питанні винаходу чи маніпуляції національними традиціями і пам'яттю, бо історія, як зауважив 1981 року Арджуна Ападураї, – це не «безмежний і слухняний символічний ресурс»²³. Постійне ще з XVII століття вшанування в Україні славного козацького минулого лише підтверджує, що національні міфи можуть мати глибокі історичні корені і тривалу традицію колективної пам'яті перед тим, як їх мобілізують у модерному процесі творення ідентичності. Отже, інтелектуали XIX і XX століть мали обмежений культурний простір для соціальної інженерії: вони вживали наративи, об'єкти та образи, які вже асоціювалися з певними наперед заданими поняттями чи емоціями²⁴.

Навіть маючи повну волю у маніпуляціях історичними наративами, модерні творці націй (та будівники імперій) зіткнулися б із труднощами у накиданні своїх інтерпретацій поза публічною сферою. Прасенджит Дуара говорить, що «націоналізм рідко буває націоналізмом *конкретно визначеної нації*, він радше позначає простір, де відбуваються боротьба й компроміси між різними репрезентаціями нації»²⁵.

²² Особливо див.: J[ohn] H[artley], “Nation,” in Tim O’Sullivan and others, eds., *Key Concepts in Communication and Cultural Studies*, 2nd ed. (New York, 1994), p. 196–197; Homi K. Bhabha, ed., *Nation and Narration* (London, 1990).

²³ A. Appadurai, *The Past as a Scarce Resource*, *Man* 16 (1981): 201–219.

²⁴ Я поділяю критику «конструктивістських» аргументів, що її висловлювали Ентоні Сміт та Руді Кошер. Див.: Anthony Smith, *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford, 1986); idem, *The Nation: Invented, Imagined, Reconstructed?*, in Marjorie Ringrose and Adam J. Lerner, eds., *Remembering the Nation* (Buckingham, 1993), p. 9–28; Rudy Koshar, *Germany's Transient Pasts: Preservation and National Memory in the Twentieth Century* (Chapel Hill, 1998), p. 8–10.

²⁵ Prasenjit Duara, *Rescuing History from the Nation: Questioning Narratives of Modern China* (Chicago, 1995), p. 8.

Сталінські ідеологи могли ціною великих зусиль уніфікувати публічні репрезентації, але не їхні індивідуальні тлумачення. На додаток їх спантелечувала невизначена, мінлива природа національної ідентичності, що постійно взаємодіяла з іншими ідентифікаціями і, як показав Дуара у своїй праці про модерний Китай, «могла однаково підривати національну державу, як і підтримувати її»²⁶.

Пам'ять так само важко піддається систематизації, виблизає від неї. Усі націоналізми одержимі інтерпретацією минулого, і це відображає характер модерної національної ідентичності, яка залежить від установки на «природну» тяглість колективного минулого, теперішнього і майбутнього народу. Цю одержимість націоналістів тільки посилює той факт, що пам'ятання – це річ індивідуальна: міркування, через яке деякі суспільствознавці вважають термін «колективна пам'ять» лише сумнівною метафорою²⁷. Конструктивнішою була ідея Мориса Гальбвакса, французького соціолога початку ХХ століття, котрий стверджував, що індивіди не можуть зберігати й активізувати суто особисті спогади, якщо їх не сконструйовано у певних соціальних рамках (як-то сім'я, релігія і нація) і не підтримувано цими групами²⁸. Наголос Гальбвакса на соціальній контекстуалізації індивідуальної пам'яті вплинув на таких авторитетних дослідників соціальної пам'яті ХХ століття, як П'єр Нора та Йосеф Єрушалмі. Вони обоє ствердили Гальбваксове розрізнення колективної пам'яті та історії.

За Гальбваксом, «історія як така починається тільки тоді, коли закінчується традиція і соціальна пам'ять тьмяніє або розпадається». Себто історична пам'ять представляє далеке минуле, яке вже не існує як колективна пам'ять і з яким утрачено живий контакт. Крім того, колективна пам'ять складається з численних голосів різних груп, тоді як історичний нарратив моно-

²⁶ Ibid., p. 9.

²⁷ Див.: Noa Gedi and Yigal Elam, *Collective Memory – What Is It?* in *History and Memory* 8, № 1 (Spring/Summer 1996): 30–50.

²⁸ Maurice Halbwachs, *The Collective Memory*, trans. Francis J Ditter, Jr., and Vida Yazdi Ditter (New York, 1980); idem, *On Collective Memory*, ed. Lewis A. Coster (Chicago, 1992).

літний²⁹. Знаменита серія книжок П'єра Нора «Місця пам'яті» була спробою описати розмаїття французьких пам'ятників, місцевостей та образів як «місце» пам'яті, які колись були живою колективною, але вже давно перетворилися на інституціоналізовану історичну пам'ять. Так само і Єрушалмі пише про втрату живої колективної пам'яті під тиском модерних історичних репрезентацій, зокрема наукової історії та дискурсу збереження пам'яток³⁰. У цій інтерпретації сучасна колективна пам'ять охоплює як історичну пам'ять – наші знання про минуле, так і соціальну пам'ять прожитого нами досвіду, але остання приречена зникнути, а на її місці в наступних поколіннях постане наукова історична пам'ять про наші часи.

Один із головних елементів, якого бракує у цій схемі, – момент засвоєння історичної пам'яті індивідом. Індивідуальна практика пам'яті, яка формує приватні спогади у рамках сучасного публічного знання про минуле, – це також момент визначення себе самого, адже усвідомлення історії формує основу модерної національної ідентичності. Нещодавно вийшли дві цікаві праці, у яких поновлено важливу роль особистості в цьому процесі. Еймос Фанкенштайн запропонував уживати термін «історична свідомість» на означення бажання індивідів зрозуміти свій досвід історично. Сьюзен Крейн пішла ще далі і припустила, що індивіди можуть засвоювати публічну історичну пам'ять як власну колективну через прожитий досвід вивчення минулого³¹. Інакше кажучи, людина не мусить бути свідком славетних учинків своїх предків, вона може просто прочитати історичну книжку і розвинути своє власне (чи спільне з однолітками) розумін-

²⁹ Maurice Halbwachs, *The Collective Memory*, 50–87, here 78.

³⁰ Pierre Nora, ed., *Les lieux de mémoire* (Paris, 1986–1993), 7 vol.; idem, *Between History and Memory: Les Lieux de Mémoire, Representations* 26 (Spring 1989): 7–25; Nancy Wood, *Memory Remains: Les lieux de mémoire, History and Memory* 6, № 1 (Spring–Summer 1994): 123–149; Yosef Yerushalmi, *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory* (New York, 1989).

³¹ Amos Funkenstein, *Collective Memory and Historical Consciousness, History and Memory* 1, № 1 (Spring/Summer 1989): 5–26; Susan A. Crane, *Writing the Individual Back into Collective Memory, American Historical Review* 102, № 5 (December 1997): 1372–1385.

ня далекого минулого. Це її розуміння не обов'язково збігатиметься з інтерпретацією книжки, але читач пристрасно захищатиме його на підставі свого особистого досвіду пізнання історії.

Якщо для «історичної свідомості» суспільства необхідна участь індивідуальної свідомості у практиці запам'ятовування і забуття, то сталінський проєкт пам'яті від самого початку мав ту невигоду, що держава не могла контролювати індивідуальні інтерпретації історичних наративів. Але це була не одинока проблема. Хоча терміни «історична пам'ять» та «історична свідомість» лише час від часу з'являлися у післявоєнній радянській науковій літературі, Ленін, Сталін і безліч дрібних ідеологів неодноразово зверталися до питання «національної гордості» та «спадщини» різних радянських націй. Це було наслідком того, що з розвитком радянського соціалізму офіційна ідентифікація з певними історичними рухами та особистостями помітно змінювалася, часто збиваючи з пантелику й інтелектуалів, і простих людей. Коли в тридцятих роках сталінський СРСР став свідомим спадкоємцем Російської імперії, він мусив інкорпорувати у свій наратив історію царських завоювань і територіяльних здобутків, але так до пуття й не узгодив це з попереднім уявленням про «класову історію» чи з окремими історичними мітологіями неросійських народів. На додаток рудименти контрпам'яті про добільшовицькі націоналістичні історичні наративи жили в Україні ще довго після Другої світової війни, яка привела в сталінські обійми західноукраїнців, котрі перебували під впливом націоналістичної версії свого минулого аж до 1939 року. Німецька окупація ще більше підірвала контроль радянської влади над публічною пам'яттю. Кремль намагався накинути й уніфікувати соціальну пам'ять, але внутрішні тертя в сталінському історичному наративі та його нездатність запровадити тільки одне можливе прочитання культурних продуктів підірвали ці зусилля. Влада не змогла зафіксувати такий смисл минулого, з якого радянські нації виснували б орієнтації на майбутнє. Врешті-решт, сталінська імперія пам'яті трималася завдяки залякуванню з боку держави і почала розпадатися, щойно загроза політичного насильства зникла.

Сталінові українці

Грунтована на матеріялах раніше засекречених радянських архівів, ця книжка досліджує сталінську політику пам'яті в Українській Радянській Соціалістичній Республіці. Вона розглядає, як у наукових працях, політичних промовах, романах, п'єсах, операх, картинах, пам'ятниках та святкуваннях сталінських часів було представлено минуле другої за величиною нації СРСР, а особливо – як тоді зображували російсько-українські відносини. Позаяк у книжці йдеться про головні події в історії України до 1917 року, вона побудована на припущенні, що її герої – сталінські ідеологи, інтелектуали й широкі маси – не мали безпосередніх особистих спогадів про Київську Русь, козаччину чи Тараса Шевченка (1814–1861). 1945 року ще жили люди, які могли зустрічатися з Лесею Українкою (†1913) чи Миколою Лисенком (†1912), але більшість населення виводила свої уявлення про ці класичні постаті з пізніших історичних оповідей. Іншими словами, ця книжка не протиставляє історичну пам'ять живій колективній пам'яті про недавні події, а намагається розкрити механізми та збої в інституціоналізації офіційної історичної пам'яті³².

Досліджувати імперське мітотворення особливо добре на прикладі України, бо її історія тісно переплетена з російською. Українці й росіяни – східні слов'яни – мають спільне походження і зрозумілі одна одній мови, російська й українська національні історії претендують на Київську Русь як на перше державне утворення свого народу. Звільнивши свої землі від польського панування у XVII столітті, українські козаки під проводом Богдана Хмельницького невдовзі звернулися по допомогу до Москви. І хоча інтерпретувати Переяславську угоду 1654 року можна по-різному, її остаточним результатом було вхідження України до складу Росії (зі суттєвою, хоча й постійно обмежуваною автономією впродовж перших двохсот років). У той час як західна частина етнічних

³² У цій книжці термін «національна пам'ять» використовується також на означення історичної пам'яті, яка сконцентрована навколо національного наративу. Однак я не маю на увазі, що таку візію історії обов'язково поділяє все чи більшість населення.

українських земель до 1939 року залишалася під Польщею, потім під Австро-Угорщиною і знову Польщею, східні українці переживали процес модерного націєтворення в Російській імперії. Найбільший національний поет Тарас Шевченко став утіленням українського «національного відродження», як його розуміла тогочасна інтелігенція. Слідом за коротким епізодом незалежної державності у 1918–1920 роках східна частина була силоміць приєднана до більшовицької багатонаціональної держави у формі Української РСР. 1939 року Радянський Союз окупував східну Польщу і возз'єднав українців у межах однієї республіки.

У семи наступних розділах аргументи книжки розвинуто за допомогою хронологічного та предметного аналізу політичних рішень, текстів і образів. У першому й другому розділах ідеться про ідеологічні зміни під час війни, у третьому й четвертому розділах проаналізовано післявоєнну ідеологічну реакцію. У трьох наступних розділах розглянуто, відповідно, творення історичних текстів, кодифікацію національної спадщини та творення мистецьких репрезентацій минулого впродовж кінця 1940-х – початку 1950-х років. Епілог продовжує розповідь до смерті Сталіна й далі, до розпаду СРСР, простежуючи історію радянської історичної пам'яті до кінця.

Ця книжка показує, що в кінці 1930-х – на початку 1940-х років, коли СРСР перейшов від безапеляційного осуду царського колоніалізму до дедалі більшого ототожнення з російським імперським минулим, сталінське повернення «нації» в ролі суб'єкта історії викликало реабілітацію як імперської російської, так і української національної спадщини. Відгукуючись на сигнали згори, окремі письменники, історики й кіномитці здійснили цю зміну в публічному дискурсі, хоча й не без внутрішніх дебатів навколо відносної ваги понять «клас» і «нація» в межах нової радянської історичної пам'яті. Під час війни напруга між класовим і національним наративами російсько-українських стосунків притлумлювалася, але виникло ще одне протиріччя – між патріотичними історіями російської й української націй. Не встиг Кремль видати якісь директиви з цього питання, як ідеологи й інтелектуали в самій республіці вже почали узгоджувати українську історичну мітологію з російським метанаративом у рамках «дружби

народів», де домінувала Росія³³. Спостерігаючи за реакцією Москви, інтелігенція республіки швидко зрозуміла, що вона може славити «великі традиції» України, допоки ці традиції доповнюють, а не підважують, історію російського імперського минулого.

У перші повоснні роки Москва помітно переймалася стримуванням росту неросійських національних ідеологій. Після початкових вагань – повертатися до класового розуміння чи зміцнювати імперську ієрархію національних минулих – центральна влада, врешті-решт, використала повоснні ідеологічні кампанії, щоб засудити українські національні інтерпретації минулого. Проте місцеві еліти неохоче відгукувалися на заклик Кремля знову зробити класову боротьбу наріжним каменем історичних наративів. Натомість вони швидко розвинули прийнятну версію українського національного минулого, яка підкреслювала історичні й етнічні зв'язки з Росією. Працюючи над цим, українські інтелектуали довели, що можуть успішно використовувати офіційні формули, аби захистити себе під час ідеологічних кампаній. Кінець кінцем, вимушений симбіоз ідеологів з інтелектуалами оприявнив багатокутник контролю, засудження і співпраці, який обом сторонам дозволяв виживати у деспотичній атмосфері останніх років сталінізму і творити «ідеологічно витримані» наративи російсько-українських відносин. І все-таки обидві сторони гостро усвідомлювали свою неспроможність змоделювати українську радянську історичну пам'ять, зовсім незалежну від націоналістичного міту про походження.

Зрештою, радянська влада так ніколи повністю й не узгодила національні історії різних народів СРСР. І хоча українські бюрократи час від часу придушували «націоналістичні ухили» в науці й культурі аж до кінця вісімдесятих років, їхні погляди на українську національну пам'ять були дуже неоднозначними. Етнічність залишалася головною категорією

³³ Першим парадигму «дружби народів» проаналізував, уважно прочитавши доступні тоді російськомовні публікації, Ловел Тілет. Див.: Lowell Tillet, *The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities* (Chapel Hill, 1969).

сю радянської політичної таксономії, тому історичні наративи повоєнного періоду по суті своїй були «національними історіями», замаскованими поверховою класовою риторикою і сплавленими в імперський метанаратив.

І на кінець: ця книжка не претендує на те, щоб сповна розкрити історичну свідомість українців у сталінські часи. Кілька епізодичних свідчень, які маємо про народну історичну пам'ять того періоду, не дозволяють вичерпно реконструювати справжню колективну пам'ять. Але багато відомостей про різну рецепцію офіційної історичної пам'яті все ж таки свідчать, що колективна пам'ять сталінських часів – на прикрість сталіністам – залишалася неоднозначною. Творення офіційного дискурсу минулого не надавалося до тотальної регламентації: ідеологи республіканського рівня постійно пристосовували кремлівські вказівки до місцевих реалій, інтелектуали часто відхилялися від визначеного курсу, а їхня аудиторія могла по-різному витлумачити навіть найвитриманіший культурний продукт. Зважаючи на всеохопний характер сталінського проєкту пам'яті, все інше, крім монолітної колективної пам'яті, виглядало б для тогочасних ідеологів невдачею. А це й була невдача: сталінський СРСР аж ніяк не був такою монолітною спільнотою пам'яті, а залишався конгломератом націй із погано узгодженими і внутрішньо нестабільними національними пам'яттями.

* * *

Джерела цієї книжки – матеріяли з восьми українських та російських архівів³⁴. Більшість цих документів стали до-

³⁴ На позначення російських і українських архівів ужито такі абревіатури: РГАСПИ (Российский государственный архив социальной и политической истории), РГАНИ (Российский государственный архив новейшей истории), ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации), РГАЛИ (Российский государственный архив литературы и искусства), ЦДАГО (Центральний державний архів громадських об'єднань України), ЦДАВОВ (Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України), ЦДАМЛМ (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України) і НАПУ (Науковий архів Інституту історії України Національної Академії наук України).

ступними дослідникам тільки на початку дев'яностих років. Однак ще в «доархівну еру» західні науковці написали багато проникливих досліджень про сталінізм в Україні³⁵ та радянські спроби переозначити українську історію так, щоб вона відповідала офіційному баченню російсько-українських відносин³⁶.

Коли на початку дев'яностих зник ідеологічний контроль над наукою й почалося розсекречення партійних архівів, західні дослідники змогли працювати в українських архівах і як наслідок з'явилося кілька впливових праць, у яких політичне й соціальне життя в сталінські часи досліджувалося на українському матеріялі³⁷. Мої висновки про роль місцевих інтелектуалів і бюрократів близькі до ідей Аміра Вайнера, що

³⁵ Див., наприклад: Hryhory Kostyuk, *Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror (1929–39)* (New York, 1960) [Укр. переклад: Григорій Костюк. *Сталінізм в Україні. Генеза і наслідки, дослідження і спостереження сучасника* (К.: Смолоскип, 1996)]; Robert S. Sullivant, *Soviet Politics and the Ukraine, 1917–1957* (New York, 1962); Borys Lewytzkyj, *Die Sowjetukraine 1944–1963* (Cologne, 1964); Yaroslav Bilinsky, *The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II* (New Brunswick, 1964); Богдан Кравченко. *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст.* Пер. В. Івашко, В. Корнієнко (Київ, 1997); George O. Liber, *Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR, 1923–1934* (Cambridge, UK, 1992); David R. Marples, *Stalinism in Ukraine in the 1940s* (London, 1992).

³⁶ Особливо див.: John Basarab, *Pereiaslav 1654: A Historiographical Study* (Edmonton, 1982), p. 162–201; Roman Szporluk, *National History as a Political Battleground: The Case of Ukraine and Belorussia* in Michael S. Pap, ed., *Russian Empire: Some Aspects of Tsarist and Soviet Colonial Practices* (Cleveland, 1985), p. 131–150; idem, *The Ukraine and Russia*, in Robert Conquest, ed., *The Last Empire: Nationality and the Soviet Future* (Stanford, 1986), p. 151–182; Stephen Velychenko, *The Origins of the Official Soviet Interpretation of Eastern Slavic History: A Case Study of Policy Formualtion*, *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* 46 (1992): 225–253; idem, *Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991* (New York, 1993).

³⁷ Див.: Гіроакі Куромія. *Свобода і терор у Донбасі: Україно-російське прикордоння, 1870–1990-і роки* (К.: Основи, 2002); Amir Weiner, *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution* (Princeton, 2001); Martin, *The Affirmative Action Empire*; George O. Liber, *Alexander Dovzhenko: A Life in Soviet Film* (London, 2002).

їх він виклав у своїй книжці «Making Sense of War». Вайнер зосереджується на воєнному досвіді як новому осерді радянського легітимізаційного міту, при цьому він підкреслює, що українські еліти використовували воєнні наративи, щоб артикулювати свою етнічну відмінність. Українські історики теж узялися вивчати сталінську добу, особливо ж відносини між сталінською владою й українською інтелігенцією. Впродовж останнього десятиліття вони уклали дві надзвичайно корисні збірки документів³⁸, видали кілька книжок та опублікували численні статті стосовно моєї теми³⁹. На жаль, багато з цих цінних досліджень репродукують традиційний західний погляд на сталінізм як на переможну тоталітарну диктатуру, де держава цілковито домінувала над суспільством, та зосереджуються на злочинах Сталіна і його оточення, які начебто успішно залякали українську громадськість, змусивши її слухатися офіційної партійної лінії.

Ця праця пропонує інакший, складніший образ сталінської ідеології й культури у найважливішій неросійській республіці Радянського Союзу. Проблематизуючи традиційні наративи про монолітний сталінізм, вона намагається виявити тонкі, ледь помітні способи співпраці та опору, з яких спліталася тканина культурного життя за доби сталінізму.

³⁸ В. А. Смолій, ред., *У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Збірник документів і матеріалів* (Київ, 1996), 2 частини; Ю. Сливка, ред., *Культурне життя в Україні: Західні землі: Документи і матеріали* (Київ, 1995), том. 1: 1939–1953.

³⁹ Див.: Ю. І. Шаповал, *Україна 20–50-х років: Сторінки ненаписаної історії* (Київ, 1993); його ж, *Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні)* (Київ, 1994); І. П. Кожукало, Вплив культу особи Сталіна на ідеологічні протести на Україні в 40-ві – на початку 50-х років, *Український історичний журнал*, № 2 (1989): 14–26; О. С. Рубльов і Ю. А. Черченко, *Сталініщина і доля західноукраїнської інтелігенції: 20–50-ті роки ХХ ст.* (Київ, 1994); Л. А. Шевченко, Культурно-ідеологічні процеси в Україні у 40–50-х рр., *Український історичний журнал*, № 7/8 (1992): 39–48; її ж, *Культура України в умовах сталінського тоталітаризму*; О. В. Замлинська, Ідеологічні репресії в галузі культури в Україні у 1948–1953 рр., у кн.: В. М. Даниленко, ред., *Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика* (Київ, 1996), том. 2: 144–56; його ж, *Ідеологічний терор та репресії проти творчої інтелігенції*.

Розділ перший

Радянські національні патріоти

«Робітники не мають вітчизни» – проголосили в «Маніфесті комуністичної партії» Маркс і Енгельс. Основоположники марксизму не ігнорували існування національних держав чи націоналізму, проте вважали їх явищем другорядним і минулим. Логіка історії людства полягала, на думку Маркса, в еволюції різних «способів виробництва», які визначали форми суспільної організації: первісну, рабовласницьку, капіталістичну та комуністичну. Замість традиційного наративу ХІХ сторіччя про становлення національних держав Маркс запропонував історію боротьби між експлуатованими класами й експлуаторами. Згідно з «Маніфестом...», «Історія всіх суспільств, що існували до цього часу, була історією боротьби класів»¹.

Перші радянські ідеологи відкидали історичні наративи та комеморативні практики Російської імперії. Ба більше, вони заперечували саме поняття «національної історії». Новий режим пішов іще далі, проголосивши історію непотрібною, вилучивши її з радянських шкільних програм й увівши натомість «суспільствознавство» та «політграмоту». Більшовики ототожнювали себе з революційними рухами всіх часів і народів – від Спартака й Паризької комуні до російських революцій 1905 і 1917 років. Чільний офіційний історик того часу Міхаїл Покровський (1868–1932) з марксистських по-

¹ Карл Маркс і Фрідріх Енгельс, *Маніфест комуністичної партії*. Київ: Політвидав, 1979. С. 90 і 51.

зицій написав кілька нарисів історії Росії, у яких робив наголос на економічних структурах, класовій боротьбі та реакційній колоніальній політиці царської імперії. Однак на державному рівні цю концепцію було прийнято аж 1928 року. Влада толерувала немарксистські дослідження, які буяли у досить вільній культурній атмосфері того часу. «Соціалістичний наступ» в історії почався одночасно з індустріалізацією, колективізацією сільського господарства та культурною революцією. Результатом його стала чистка «старих спеціалістів» у 1928–1932 роках. Ті, хто сповідував класову історію Покровського, тріумфували, але ненадовго².

На початку тридцятих років прагматична сталінська доктрина «побудови соціалізму в одній країні» впевнено закріпилася на місці попередньої ідеї світової революції. У лютому 1931 року, виступаючи на Конференції керівників промисловості, Сталін прилюдно переглянув згадане твердження з «Маніфесту комуністичної партії»: «В минулому у нас не було і не могло бути батьківщини. Але тепер, коли ми скинули капіталізм, а влада належить робітникам, – у нас є батьківщина і ми будемо захищати її незалежність»³. Радянські ідеологи далі реабілітовували поняття «патріотизм». І хоча перші радянські енциклопедії визначали його як «реакційну ідеологію», яка служить інтересам імперіялістів, газети в тридцятих роках вітали й підтримували «любов до Батьківщини»⁴.

Новий патріотизм був елементом сталінського «великого відступу» до традиційних суспільних і культурних цінностей, і він відновлював у радянській історичній пам'яті поняття державности й нації. 1931 року до шкільної програми повернули історію. 1934 року партійне керівництво вказало, що вчителі повинні навчати традиційній політичній історії з «дотриманням історико-хронологічної послідовності у викладі політичних подій з обов'язковим закріпленням у пам'яті

² Див.: John Barber, *Soviet Historians in Crisis, 1928–1932* (New York, 1981).

³ І. В. Сталин, О задачах хозяйственников // *Вопросы ленинизма* (Москва, 1934), с. 445.

⁴ Кілька промовистих прикладів є у кн.: Erwin Oberländer, ed., *Sowjetpatriotismus und Geschichte: Dokumentation* (Cologne, 1967), p. 56–62.

учнів важливих історичних явищ, історичних діячів, хронологічних дат»⁵. Від 1936 року офіційна преса почала засуджувати Покровського та його учнів за надмірне захоплення «абстрактним соціологізмом». Влада поновила на посадах тих «старих спеціалістів», кому вдалося вижити, а на історичних факультетах в університетах повернулися до традиційної структури й програми.

Підтримана державою реабілітація російського патріотизму, національної гордості та героїв царських часів стала, мабуть, найпомітнішим аспектом сталінського «великого відступу». Від 1937 року офіційна пропаганда возвеличувала росіян як «великий російський народ». Російська класична музика й література, доти засуджувані як «дворянські» чи «буржуазні», так само дістали підтримку режиму. Небачено пишне відзначення сотих роковин смерті Пушкіна (1937) символізувало те, що влада прийняла російську національну культуру. Переробка ж канонічної промонархічної опери Михайла Глінки «Жизнь за царя» на патріотичного «Івана Сусаніна» та її вистава 1939 року перетворилися на тріумф російської національної гордості. Російські письменники, кіномитці й історики – нерідко за вказівками Політбюро – повернули роль національних героїв князю Александру Невському, царю Івану Грозному та імператору Петру Великому. Князів, царів і генералів, котрих раніше засуджували в пресі як захисників інтересів власного класу й експлуататорів простого народу, почали уславлювати як видатних державних діячів, патріотів і полководців⁶.

У сталінську добу відбувся поступовий перехід від революційного уявлення про час, яке передбачало радикальний розрив із минулим, до офіційної історичної пам'яті, для якої цінністю була тяглість великодержавницьких традицій. В історичних наративах у ролі суб'єктів історії дедалі частіше виступають не класи, а держава й нації. Проте науковці, які досліджували «великий відступ» у сталінській ідеології, зага-

⁵ *Правда*, 16 травня 1934, с. 1.

⁶ Див.: Brandenberger, *National Bolshevism*, Розд. 3 і 5; Karen Petrone, *Life Has Become More Joyous, Comrades: Celebrations in the Time of Stalin* (Bloomington, 2000), Розд. 5.

лом не зважали на багатонаціональну структуру цієї трансформації. Адже для українців та інших радянських національностей відновлення нації як суб'єкта історії викликало запитання: а якої саме нації?

Між класом і нацією

Упродовж перших років радянських ідеологічних мутацій українські ідеологи, історики й письменники були збиті з пантелику. Чи відхід від класового аналізу – це нова офіційна лінія? Якщо так, то чи долучатися до москвичів і співати пеани російському «старшому братові», чи прославляти власні національні традиції й національних героїв? Москва мала змогу робити офіційні заяви лише з головних ідеологічних питань, які виникали в республіках. Мало того, в інтелектуальне життя Радянської України доходили суперечливі сигнали згори: наприкінці двадцятих років було засуджено і старійшину української «буржуазно-націоналістичної» історіографії Михайла Грушевського, і чільного республіканського історика-марксиста Матвія Яворського.

Яворський, високопоставлений науковець-чиновник, який озвучував партійну лінію в питаннях історії, в УРСР був ніби місцевим Покровським. Він написав кілька марксистських досліджень української історії, у яких зосереджувався на економічних процесах та класовій боротьбі. Як Покровський на всесоюзному рівні, Яворський нападав на «буржуазних істориків», що їх у випадку України репрезентував насамперед колишній президент «контрреволюційної» Української Народної Республіки Михайло Грушевський, який 1924 року повернувся з еміграції.

У двадцятих роках в УРСР, як і в інших республіках Радянського Союзу, активно розвивалися історичні дослідження. Слідом за Грушевським тогочасні позапартійні історики підтримували ідею послідовності й тяглості української історії, працюючи в рамках українського національного історичного метанаративу. Вони створили численні цінні праці з історії Київської Русі, козаччини та України ХІХ сторіччя. Більшість цих науковців виражали симпатії «експлуатованим масам», адже, врешті-решт, цей троп не був марк-

систським винаходом – він був частиною дореволюційної української народницької традиції.

Тим часом Яворський та інші партійні історики розробляли новий офіційний наратив про українське минуле, сфокусований навколо класової боротьби. У популярному підручнику «Коротка історія України» Яворський недвозначно проголосив: «Нам нема діла до того, що за князі в нас колись були, що за гетьмани боролися з Польщею. Нам треба знати, як жив і працював наш нарід, як він боровся зо своїми й чужими павуками-панамі»⁷. І хоча в історичному аналізі Яворський відкидав національні рамки, усе ж він різко негативно оцінював досвід українців у Російській імперії. У середині ХVІІ ст. «українська трудяща людність» ще не знала, «яка доля, гірша за шляхетську, жде їх у майбутньому під рукою московських дворян», але у селян швидко виробилася стійка «ненависть до свого “визволителя”» Богдана Хмельницького, котрий привів Україну під владу царів. Яворський у нейтральних тонах описує спробу гетьмана Івана Мазепи відокремитися від Росії, але засуджує його за впровадження панщини. Він не схвалює націоналістичне обоження Тараса Шевченка як «національного кумира» і натомість змальовує його як «провісника майбутньої соціальної революції»⁸.

Викладена в поняттях класової боротьби історія України Яворського залишається, попри те, особливим історичним процесом. Навіть революція 1917 року показана радикально відмінною від подій у Росії, бо в українському революційному русі переважало «дрібнобуржуазне» селянство. Такий підхід до історії України зробив Яворського однією з головних мішеней у розправі з «націонал-комуністами» в кінці двадцятих років⁹. Потужна кампанія проти «яворщини» тривала до 1931 року і йшла пліч-о-пліч із чисткою позапартійних українських істориків. Кампанію проти позапартійників розпочав

⁷ М. І. Яворський, *Коротка історія України*, видання 5 (Харків, 1927), с. 13.

⁸ Яворський, *Історія України у стислому нарисі* (Харків, 1928), с. 55 (Хмельницький), 141 (Шевченко); *Коротка історія України*, 63 (Мазепа) і 75 (Шевченко); *Нариси з історії революційної боротьби на Україні* (Харків, 1927) 1: 179 (Шевченко).

⁹ Mace, *Communism and the Dilemmas...*, 253–259.

1928 року сам Яворський, закинувши Грушевському інтерпретацію українського історичного процесу як безкласового та перенаголошення національного чинника коштом соціального. Серед наступних нападників були секретар ЦК КП(б)У Андрій Хвиля та молодий історик Михайло Рубач, які відкрито звинуватили Грушевського в «буржуазному націоналізмі». Якраз тоді Грушевський опублікував першу частину дев'ятого тому своєї багатотомної історії України, де йшлося про Хмельниччину. І хоча він як історик народницького напрямку не підкреслював важливість цієї війни для українського державотворення, йому інкримінували, ніби він хотів применшити значення «селянської революції» XVII ст. Вже на початку тридцятих років офіційні історики характеризували його погляди як «націонал-фашистські». 1930 року влада перевела Грушевського до Росії, де він і помер за чотири роки. Багатьох його учнів заарештували за участь в Українському національному центрі – вигаданій підпільній організації, яку він начебто очолював, і вони загинули в таборах¹⁰.

Офіційно затаврували і Яворського: його заарештували 1933 року за участь у контрреволюційній Українській військовій організації¹¹. Але в українській історіографії й надалі домінували класова історія та засудження російського колоніалізму. 1932 року Українська асоціація марксо-ленінських науково-дослідних інститутів видала колективну працю «Історія України. Передкапіталістична доба», яка мала покінчити з націоналістичними теоріями і Грушевського, і Яворського. Однак і там трактування подій до зародження революційного руху в Україні залишалося таким самим, як у Яворського¹².

Офіційне шельмування «націоналізму» в історіографії так приголомшило республіканських інтелектуалів, що вони

¹⁰ Кілька українських науковців у своїх дослідженнях кампанії проти Грушевського використали віднедавна доступні архівні матеріали: Р. Я. Пиріг, *Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934)* (Київ, 1993), розд. 4–7; Володимир Пристайко і Юрій Шаповал, *Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934* (Київ, 1996), с. 79–105.

¹¹ Nryhory Kostiuk, *Stalinist Rule in the Ukraine*, 93.

¹² *Історія України*. Том 1: Передкапіталістична доба (Харків, 1932).

не поспішали реабілітовувати державницькі й військові традиції Київської Русі чи козацтва. А подію, яка могла поєднати українську й російську національні мітології – війну козаків проти Польщі у XVII ст., що закінчилася союзом із Московією, – й далі інтерпретували в дусі класової історії. 1930 року історик Микола Петровський, котрий поступово став головним авторитетом з цього періоду, доводив: на противагу сказаному в «Літописі Самовидця», український народ не міг радіти звістці про цей союз. У романі Олександра Соколовського «Богун» (1931) Хмельницький зображений типовим феодалом-полководцем, на відміну від речника мас полковника Богуна. Зрозуміло, що союз із боярською і кріпосницькою Росією не пасував Богунові Соколовського – він виступав за те, щоб Україна покладалася на «власні сили»¹³. Авторитетна «Большая советская энциклопедия» стверджувала цю думку – по суті, думку Покровського – ще 1935 року і характеризувала Хмельницького так: «Зрадник і лютий ворог повсталого українського селянства. Х[мельницький] був представником верхівки української феодально-козацької старшини, яка бажала зрівнятися в правах із феодалами Польщі – польською шляхтою». А Переяславський договір 1654 року «знаменував собою союз українських феодалів із російськими і, по суті, юридично оформив початок колоніального панування Росії над Україною»¹⁴.

Тож не дивно, що в середині тридцятих років радянська влада вважала пам'ятник Хмельницькому (1888) на Софіївській площі незручним. Під час масового відзначання радянських свят пам'ятник забивали дошками, а місцеві началь-

¹³ Микола Петровський, *Нариси історії України XVII–початку XVIII століть*, том 1: Досліди над Літописом Самовидця (Харків, 1930), с. 129; О. Соколовський, *Богун: Історичний роман з часів Хмельниччини* (Мюнхен, 1957); Katrin Bertram, (Re-)Writing History: Oleksandr Sokolov's'kyi and the Ukrainian Soviet Historical Novel, *Harvard Ukrainian Studies* 21, № 1–2 (1997): 161–172.

¹⁴ В. К[руть], Хмельницький, Богдан Зиновий Михайлович, *Большая советская энциклопедия*, 1-е изд. (Москва, 1935), том 59: 816 і 818. Ця дивовижна енциклопедична стаття вже давно повертає увагу дослідників, див., напр., Lowell Tillett, *Great Friendship* та John Basarab, *Pereiaslav 1954*, 164–165.

ники навіть подумували взагалі його зруйнувати. 1936 року республіканські ідеологи наказали українським музеям припинити «ідеалізацію козацької історії». 1937 року вони засудили «Людоловів» Зінаїди Тулуб як «шкідницький роман». Цей епічний твір про українські землі у 1610-х роках наче-бо боготворив козаків, ігнорував гноблення трудового селянства та стверджував вищість польської культури. Невдовзі Тулуб майже на два десятиліття потрапила в табори¹⁵.

Сигнали, які надходили згори, і далі спантеличували. Того самого року, коли влада накинулася на Тулуб за нездорове захоплення козацьким минулим, газети розкритикували київську виставу класичної опери Миколи Лисенка «Тарас Бульба» (1890) за спробу применшити героїчність української історії. Після смерті композитора 1912 року цю першу національну оперу, яка закінчувалася козацьким штурмом польської фортеці Дубно, не переробляли. Але 1937 року режисер вирішив триматися сюжету Гоголя й завершив оперу сценою, коли поляки живцем спалюють козацького полковника Бульбу. Саме це трагічне закінчення «Тараса Бульби» «Правда» використала, щоб засудити виставу як «антинародний спектакль», від якого віє «пораженським задумом»¹⁶.

Професійні історики так само не мали чіткого уявлення про обриси нової офіційної політики пам'яті. В рамках все-союзної реформи українські владники зліквідували протягом 1936–1937 років Українську асоціацію марксо-ленінських науково-дослідних інститутів та Інститут червоної професури, зосередивши вивчення історії України в Інституті історії України Академії наук УРСР¹⁷. Проте й після такої цен-

¹⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 757, арк. 96 (пам'ятник); Кравченко Б., *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття* (Київ, 1997), с. 184 (музеї); М. Сорока, Зінаїда Тулуб, у кн.: О. Г. Мусієнко, ред., *З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій* (Київ, 1991), с. 426–429 (Тулуб).

¹⁶ *Правда*, 24 жовтня 1937, с. 6; Ю. О. Станішевський, *Український радянський музичний театр: нариси історії (1917–1967)* (Київ, 1970), с. 160–162.

¹⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 6, спр. 409, арк. 24; А. В. Санцевич и Н. В. Комаренко, *Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР: 1936–1986 гг.* (Киев, 1986), с. 34.

тралізації по-справжньому більшовицьких досліджень української історії, яких нагально вимагала партія, все одно не з'явилося. Налякані нестримною хвилею репресій історики неспроможні були реагувати на суперечливі сигнали згори. Інститут почав готувати дослідження, яке до нас не дійшло, але, схоже, відповідало лінії Яворського, принаймні в трактуванні Хмельниччини та царської колоніальної політики в Україні¹⁸.

Ще до того як робота над цим дослідженням зрушила з місця, велика чистка 1937 року боляче вдарила по інституту. Його першого директора, професора Арташеса Хараджева, заступника директора Григорія Слюсаренка, наукових працівників Костя Гребенкіна, Василя Гуристримбу, Трохима Скубицького й Миколу Тригубенка було заарештовано і розстріляно. Їм інкримінували троцькізм, правий ухил, український націоналізм та підготовку терористичних актів, а понад усе – участь у «контрреволюційній терористичній т. зв. “право-лівацькій” організації, що її очолює український центр... у блоці з троцькістською терористичною організацією і українськими націоналістами»¹⁹. Звинувачені зізналися, що на практиці їхня підривна робота полягала в ідеалізації національного минулого в підручнику історії України, який вони готували. Арештований «націоналіст» Гуристримба свою контрреволюційну діяльність описував так:

Якось в одній із розмов у червні місяці 1935 р. Гребенкін прямо поставив передо мною питання про те, що ініціативу щодо редагування «Історії України» треба взяти до рук групі українців – працівників інституту, які, на його думку, зроблять цей підручник справді документом історії, що відображає величне минуле українського народу. Я охоче погодився і спитав його, як же це практично зробити... У 1935 р., будучи в Харкові у справах партійно-історичного архіву, я зустрівся з [Савою] Єсипенко. У розмові я ска-

¹⁸ *Улещатах тоталітаризму* 1: 65; див. також прим. 21 на с. 75.

¹⁹ *Улещатах тоталітаризму* 1: 49; М. В. Коваль і О. С. Рубльов, Інститут історії НАН України: Перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.), *Український історичний журнал*, № 6 (1996): 52–53; О. В. Юркова, *Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР: 1936–1941* (Київ, 2001).

зав йому, що ми, група українських науковців Інституту історії, почали тепер працювати над створенням підручника «Історія України», потрібні ще люди для цього, причому я підкреслив, що завдання наше – зробити підручник справедливим, зрозумілим для українських мас. Нам треба відобразити в ньому все героїчне минуле українського народу, його боротьбу за незалежність, його колосальні творчі сили, показати, що українці завжди прагнули до самостійності, тобто дав йому зрозуміти, що ми вирішили цей підручник написати в плані ідеалізування України. Єсипенко погодився брати участь у роботі над цим підручником за викладеним мною планом²⁰.

Отож коли 1937 року центральна преса звеличувала великий російський народ та його найвидатнішого поета Пушкіна, українські інтелектуали в кращому разі були розгублені й не знали, як оцінювати своє національне минуле, а в гіршому – їх змушували замовкнути репресії, які зачіпали всіх без розбору.

Пригадування нації

У 1938–1939 роках терор послабився, а новий лідер Комуністичної партії (більшовиків) України Микита Хрущов узявся консолідувати республіканську еліту. Влада почала спонукати українську інтелігенцію вище оцінювати українське минуле. Грандіозна реабілітація Хмельницького 1938 року розчистила шлях для повернення інших «великих предків», наприклад князя Данила Галицького (1200–1264), українського відповідника Александра Невського. Український поет Тарас Шевченко (1814–1861), за походженням із селян-кріпаків, завжди був радянською іконою яко поет-бунтівник, але в кінці тридцятих років він усе частіше виступає в ролі найвидатнішого національного поета і батька нації. Українські ЗМІ, література й мистецтво заповзялися наставляти громадян республіки ототожнювати себе з видатними предками: киеворуськими воїнами, козаками, національними діячами XIX сторіччя. У такий спосіб українські радян-

²⁰ У *Лещатах тоталітаризму* 1: 63–64.

ські ідеологи й інтелектуали приставали на видозмінену версію національної пам'яті, яку створила націоналістична інтелігенція в кінці XIX сторіччя.

Реабілітація національних героїв відбувалася не через постанови, а зусиллями окремих українських істориків і письменників, які тонко відчували нові ідеологічні віяння. Їхні візії були відкриті для публічного обговорення²¹. Спершу дискусії зосереджувалися навколо протиріччя між марксистським принципом класового аналізу та етнічно-патріотичними критеріями, відповідно до яких вибирали нових великих предків. Ідеологічний поворот почався з Богдана Хмельницького, козацького ватажка, який створив першу ранньомодерну українську державу і – що особливо зручно – був головним ініціатором союзу з Москвою 1654 року. У ролі «збирача земель руських» гетьман належав і до старого царського пантеону видатних історичних діячів, а як засновник козацької держави він був героєм ще й українських націоналістів. Його фігура, неоднозначна в наративах про творення нації, була, проте, нерелевантною для панівного у двадцятих роках класового підходу до історії. Тоді його засуджували як великого феодала, котрий продав українське селянство російському цареві й землевласникам.

Уперше Москва натякнула на можливу реабілітацію Хмельницького в офіційній постанові журі урядової комісії по конкурсу на підручник з історії СРСР (серпень 1937 року). Ось яку головну ваду виявила комісія в рукописах, поданих на конкурс:

Автори не бачать жодної позитивної ролі в діях Хмельницького у XVII столітті, в його боротьбі проти окупації України панською Польщею і султанською Туреччиною. Факт переходу, скажімо, Грузії в кінці XVIII століття під протекторат Росії, так само як факт переходу України під владу Росії, автори розглядають як абсолютне зло, поза

²¹ Кевін Плат і Дейвід Бранденбергер показали, що російські інтелектуали реабілітували Івана Грозного за тією самою моделлю (Kevin M. F. Platt i David Brandenberger, *Terrribly Romantic, Terrribly Progressive, or Terrribly Tragic: Rehabilitating Ivan IV under I. V. Stalin*, *Russian Review* 58, № 4 [October 1999]: 635–654).

зв'язком із конкретними історичними умовами того часу. Автори не бачать, що перед Грузією стояла тоді альтернатива – або бути поглинутими шахською Персією і султанською Туреччиною, або перейти під протекторат Росії; так само й перед Україною стояла тоді альтернатива – або бути поглинутою панською Польщею і султанською Туреччиною, або перейти під владу Росії. Вони не бачать, що друга перспектива була все ж таки найменшим лихом²².

Тут уперше було вжито формулу «меншого лиха», яка надалі користуватиметься попитом в офіційному сталінському дискурсі минулого. За словами тогочасного радянського історика Міліци Нечкіної, Сталін, редагуючи текст постанови, сам додав абзац про Україну і Грузію²³. Парадигма «меншого лиха» демонструвала компроміс між традиційним марксистським засудженням російського імперського колоніалізму та новим підкресленням тяглости державних традицій між Російською імперією і Радянським Союзом. Заява 1937 року ще не вважала історично прогресивною анексію України й Грузії імперією, як це буде в пізніших радянських ідеологічних документах.

Підручник з історії, який виграв конкурс, – «Краткий курс истории СССР» за редакцією Андрея Шестакова – впродовж наступних двадцяти років був стандартним для початкової школи. Однак російську імперську традицію він реабілітував радше обережно. Розповідаючи про Хмельницького та приєднання України, автори цитували ревізійніську формулу «меншого лиха», але головним в історії для них залишався класовий підхід. Приєднавшись до Росії, український народ змінив одну форму соціального гніту на іншу. В інтерпретації авторів підручника Хмельницький боронив інтереси тільки класу землевласників, а те, що він звернувся до

²² *Правда*, 22 серпня 1937, с. 2.

²³ М. В. Нечкіна, К итогам дискуссии о периодизации советской исторической науки, *История СССР*, № 2 (1962): 74; М. В. Нечкіна, Вопрос о М. Н. Покровском в постановлениях партии и правительства 1934–1938 гг. о преподавании истории и исторической науке, 241. Вислів «менше лихо» з'являється у внутрішніх документах партійного апарату та Міністерства освіти в грудні 1936 (Brandenberger і Dubrovsky, *The People Need a Tsar*, 878 і 889, примітки 46–47).

Росії, було зумовлене політичною кон'юктурою, а не етнічною чи релігійною близькістю між цими двома народами²⁴.

Постфактум можна побачити, що ця серпнева постановва 1937 року дала історикам більше простору для реабілітації Хмельницького, ба навіть дорікала за недооцінку його як полководця й патріота. Проте так само як у випадку з Петром Великим та Іваном Грозним, письменники випередили істориків у поверненні гетьману ролі національного героя. Молодий український драматург Олександр Корнійчук, чий п'єси вже продемонстрували лояльність до партії, спішно завершив історичну п'єсу «Богдан Хмельницький». Гетьман зображений у ній як видатний державець і полководець, по суті, як національний герой, котрий звільнив Україну від польського гніту і створив козацьку державу (важливо, що п'єса не наголошувала наступну подію – союз із Москвою)²⁵. Але саме тому, що влада натякнула на ідеологічний поворот, а не прямо накинула його, Хмельницький Корнійчука викликав дискусію.

1938 року, коли престижний московський Малий театр прийняв п'єсу і почав її репетирувати, Корнійчука несподівано викликали до Москви відповісти на закиди у спотворенні історії. Рецензент п'єси, московський історик Владімір Пічета²⁶, вважав, що в тексті фігурують вигадані персонажі й події,

²⁴ А. В. Шестаков, ред., *Краткий курс истории СССР* (Москва, 1937), с. 50–52.

²⁵ Хоча біографи Корнійчука стверджують, що він почав працювати над п'єсою 1935 року і навіть якийсь час провів в архівах (Е. Горбунова, *Драматургия А. Корнейчука* [Москва, 1952], с. 133), особистий архів письменника не підтверджує цього. Перша чернетка драми з назвою «Богдан Хмельницький: Героїка. Україна XVII ст.» збереглася серед матеріалів, датованих 1938 роком. Ані зміст п'єси, ні записники Корнійчука не свідчать про серйозну працю з історичними джерелами. Секрет успіху п'єси полягав радше в тому, що вона по-новому інтерпретувала відомі факти. Див. ЦДАМЛМ, ф. 435, оп. 1, спр. 33.

²⁶ Пічета був білоруським істориком сербського походження. У кінці 1920-х років його засудили як «білоруського буржуазного націоналіста», а на початку тридцятих вислали як «російського монархіста» з Мінська до Вятки. 1935 року він повернувся до Москви й успішно продовжив там свою академічну кар'єру. Див.: Rainer Lindner, *Nationalhistoriker im Stalinismus: Zum Profil der akademischen Intelligenz in Weißrußland, 1926–1946*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 47, № 4 (1999): 199–201.

але головна його претензія – автор не зобразив Хмельницького захисником класових інтересів землевласників. Обговорення вистави Малого Театру 16 жовтня 1938 року перетворилося на справжню баталію довкола Хмельницького. Корнійчук захищав свій наголос на національному звільненні, а не на внутрішній класовій боротьбі, і боронив свою роботу як українську радянську відповідь польській історичній мітології. Він нагадав аудиторії про відомий роман Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем» (1883–1884), який живив польські стереотипи щодо українських козаків: «У [книжці] виведено Хмельницького як п'яницю і напівбандита... У цій книжці доводиться, що Польща була хазяйкою України й що вона мусить вернутись знов, щоб заволодіти Україною... Не випадково польські фашисти зробили цю книгу обов'язковим шкільним підручником». Імовірність нової війни з Польщею та/або Німеччиною виправдувала підтримку українського національного патріотизму. «Яких же ідей вам ще треба? І які ідеї потрібні тепер, коли польська шляхта та німецькі фашисти знову збираються вдертися в Україну, коли українському народові, можливо, доведеться вступатися за свою незалежність?»²⁷

Корнійчук переміг опонентів. Спроба літературного критика Владіміра Блюма рознести «Богдана Хмельницького» (він написав Сталіну, що п'єса ігнорує класовий підхід) провалилася. Відділ пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) дійшов висновку, що Блюм неправильно витлумачив поняття радянського патріотизму²⁸. Навесні 1939 року відбулася прем'єра в Малому театрі та кількох провідних українських театрах. Республіканські газети прославляли виставу за те, що вона викликала у глядачів «глибоку любов і повагу до героїчного минулого нашого народу». П'єса заслужила офіційне схвалення, і її ставили театри у всьому Радянському Союзі, зокрема майже кожен театр в Україні. 1941 року автор «Богда-

²⁷ Протоколи дискусії нині зберігаються в архівах музею Малого театру, доступу до них я не мав. Цит. за: Горбунова, *Драматургія*, 135 і 137; Ю. Кобилецький, *Крила кречета: Життя і творчість Олександра Корнійчука* (Київ, 1975), с. 133–134.

²⁸ РГАСПІ, ф. 17, оп. 120, д. 348, лл. 63–71 об і 76–77. Я вдячний Карен Петроне і Дейвіду Бранденбергеру за цю примітку.

на Хмельницького» здобув найвищу нагороду, яку міг отримати митець у Радянському Союзі, – Сталінську премію першого ступеня²⁹.

Інші українські письменники пішли слідами Корнійчука. 1939 року Петро Панч надрукував уривки зі свого нового історичного роману «Запорожці» про боротьбу козаків проти Польщі в наступне десятиріччя після повстання Хмельницького. Яків Качура незабаром закінчив роман «Іван Богун» (1940), який повторював сюжет твору Соколовського, але не протиставляв полковника і Хмельницького. Композитор Кость Данькевич написав музику до п'єси Корнійчука і задумав написати оперу, але керівництво київського оперного театру вполювало більшу знаменитість: навесні 1939 року оголосили, що оперу «Богдан Хмельницький» на лібрето Корнійчука погодився написати Дмитрій Шостаковіч³⁰.

Історики приймали нову патріотичну парадигму повільніше. Доки вчена рада Інституту історії України АН УРСР обговорювала нову оцінку Хмельницького, кмітливий московський письменник Осіп Куперман (псевдонім – К. Осіпов) випередив істориків і видав першу позитивну біографію гетьмана. Однак возвеличення Хмельницького в його книжці було обмеженим: Осіпов підкреслював землевласницькі «класові інтереси» гетьмана і його жорстоке ставлення до українських трудящих мас, а союз із Росією трактував як прогресивну подію, але під маркою «меншого лиха»³¹. 1940 року український історик Микола Петровський опублікував перший науковий ревізійністський опис повстання Хмельницького «Визволь-

²⁹ *Вісті*, 5 березня 1939, с. 1, 4; *Комуніст*, 1 квітня 1939, с. 3; Кобилецький, *Крила*, 149–151.

³⁰ Микола Сиротюк, *Українська історична проза за 40 років* (Київ, 1957), с. 254–255, 154 (Панч і Качура); М. Михайлов, *Костянтин Федорович Данькевич. Народний артист СРСР* (Київ, 1964), с. 15 (Данькевич); Станішевський, *Український радянський музичний театр: Нариси історії (1917–1967)* (Київ, 1970), с. 177 (Шостаковіч).

³¹ Про довоєнні дебати в Інституті історії України див.: ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 753, арк. 121; спр. 121, арк. 12. (Це пізніші посилання на дискусію, про яку не збереглося жодних документальних згадок). Книжка К. Осіпова вийшла в престижній серії «Жизнь замечательных людей» у комсомольському видавництві «Молодая гвардия»: К. Осіпов, *Богдан Хмельницкий, Жизнь замечательных людей* (Москва, 1939).

на війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654)». У цій книжці не акцентовано внутрішню класову боротьбу, більше йдеться про український народ загалом, а Хмельницького зображено провідником нації. Водночас Петровський уважав союз із Росією телеологічним результатом української історії: «Весь історичний процес, вся історія України з неминучою логічною послідовністю вели до визвольної війни українського народу, вели до приєднання України до Росії, до об'єднання з братнім російським народом»³². На відміну від Корнійчука, Петровський належав до так званих «старих спеціалістів»: те, що науковцям із радянською освітою видавалося ревізійним, для нього було звичайною сумішшю українського націоналізму та знайомих дореволюційних історичних схем.

Із ретроспективного погляду ця стратегія реабілітації української національної історії як частини ширшого імперського дискурсу за допомогою приєднання її до російського великого нарративу передувала пізнішій радянській догмі. Проте чільний історичний журнал того часу «Историк-марксист» надрукував негативну рецензію на монографію Петровського. Її автор, Абрам Барабой, котрий теж займався історією України, недвозначно заявив: теорію Петровського «не можна охарактеризувати як марксистську». Він сумнівався в тому, ніби козацька старшина з самого початку була віддана союзові з Росією і – куди важливіше! – вважав, що книжка не змогла запропонувати марксистській критики старшини як класу. На думку Барабоє, класова боротьба була «внутрішньою дієюю пружиною всього ходу всіх історичних подій 1648–1654 років», тоді як Петровський закривав очі на «класові протиріччя» між Хмельницьким і вожаком селян-

³² М. Н. Петровський, *Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654)* (Київ, 1940), с. 4. Син священика Микола Петровський (1894–1951) здобув освіту перед революцією, у 1920-х роках якийсь час працював із Грушевським, у партію його так і не прийняли. У 1942–1947 роках був директором Інституту історії України, у 1944–1947 роках очолював кафедру історії України в Київському університеті. Див.: НАІУ, оп. 1л, спр. 115 і В. А. Смолій, ред., *Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник* (Київ, 1998), с. 245–250.

ських мас полковником Кривоносом. Рецензія закінчувалася рекомендацією повністю переписати книжку³³.

Коли поборники класового підходу в історії виступали в наукових журналах, прихильники національної історії тріюмфували у ЗМІ. У 1939–1940 роках режисер Ігор Савченко зняв на Київській кіностудії повнометражний фільм «Богдан Хмельницький» за п'єсою Корнійчука. В екранізації співпрацювали двоє відомих апологетів гетьмана: Корнійчук написав сценарій, а Петровський був науковим консультантом. Савченко заявив, що його головною метою було «очистити образ Хмельницького від нальоту брехні, висвітлити його образ як вождя народного»³⁴. Фільм, сюжет якого дуже нагадував п'єсу Корнійчука, створив справді потужний образ Хмельницького – керманіча нації в боротьбі з польським гнітом, а тема подальшого союзу з Росією залишилася нерозкритою. Коли провідні радянські кіномитці зібралися в березні 1941 року в Ленінграді, щоб обговорити завершену картину, майже всі підкреслювали важливість цієї теми для історичної пам'яті радянської України. Лео Арнштам зауважив, що «Савченко проявив себе справжнім українцем», а Фридрих Ермлер припустив, що «почуття патріотизму, яке тепер у нас у радянському суспільстві високо підноситься, завдяки цьому фільмові стане по-новому зрозумілим». Сам Савченко відкинув дрібні критичні причіпки, заявивши: «ця стрічка зроблена в Україні і сприймається [там] інакше»³⁵.

«Богдан Хмельницький» вийшов на екрани у квітні 1941 року і став головною подією українського культурного життя. З початком радянсько-німецької війни у червні 1941 року фільм теж був «мобілізований» як важливе пропагандистське кіно. Його показували військам безпосередньо перед відправ-

³³ А. Барабой, рец. на кн.: М. Н. Петровський, *Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії в Историк-марксист*, № 7 (1940): 137–140.

³⁴ РГАЛИ, ф. 1992, оп. 1, дд. 75 і 76 (листування між Савченком і Корнійчуком та варіанти сценарію); ЦДАМЛІМ, ф. 435, оп. 1, спр. 2137, арк. 3 (Петровський); М. Зак, Л. Парфенов и О. Якубович-Ясный, *Игорь Савченко* (Москва, 1959), 252 (цитата Савченка).

³⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 66, арк. 6–7 (виробництво фільму); РГАЛИ, ф. 1992, оп. 1, д. 78. лл. 8, 15 і 16 (протоколи дискусії).

ленням на фронт. (Савченко й Корнійчук вдало змалювали «ворогів» не тільки як польських землевласників, а і як їхніх найманців – німецьких драгунів.) Цікаво, що рецензії на фільм не наголошували союз із Москвою, який був результатом тих подій. Критики і, мабуть, публіка взагалі розуміли «Богдана Хмельницького» передусім як фільм про «героїчну боротьбу українського народу проти польської шляхти», який виховує у глядача «патріотизм, любов до Батьківщини й ненависть до ворогів»³⁶.

Фільм глибоко вплинув на тогочасну колективну пам'ять. Мільйони українців безліч разів переглянули цей довоєнний радянський блокбастер. На початку 1950 року, коли обговорювали оперу Данькевича про гетьмана, навіть республіканські чиновники й інтелектуали час від часу посилалися на фільм Савченка як на правдивий чи правильний опис українського минулого. 1952 року історик Вадим Дядиченко пояснював публіці, яка складалася з партійних функціонерів: «Адже люди у своїй масі менше читають соціально-історичні книги і дуже багато з них про Богдана Хмельницького знають за відомою кінокартиною»³⁷.

Зміна парадигми незабаром зачепила й інших історичних діячів та епохи. У березні 1939 року радянська Україна відзначила 125-ту річницю з дня народження Тараса Шевченка у масштабах, нечуваних з часу пушкінських святкувань 1937 року в Москві. Республіканська влада присвоїла ім'я поета Київському університетові й Київській опері, видала повне зібрання його творів та спорудила щонайменше три величні пам'ятники. Відкриття монументу в Києві супроводжувалося двохсоттисячним мітингом, де промови виголошили Хрущов та інші керівники з найвищих ешелонів влади. Попередній радянський канон презентував Шевченка в ролі «поета селянського бунту»; починаючи з 1939 року, офіційні

³⁶ РГАЛИ, ф. 1992, оп. 1, д. 80 (колекція газетних вирізок Савченка), тут лл. 1–3; Ю. Ф. Голинський, *Героїчна тема у творчості І. А. Савченка* (Київ, 1982), с. 50 (використання як воєнних пропагандистських фільмів).

³⁷ ЦДАМЛМ, ф. 435, оп. 1, спр. 1959, арк. 23, 35 (Дядиченко); ф. 661, оп. 1, спр. 130, арк. 4, 9; ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 1875, арк. 72; спр. 2775, арк. 58, 67.

тексти прославляли його як «великого сина українського народу» – основоположника національної літератури та батька нації³⁸. Якби при цьому не наголошували «революційно-демократичні» погляди поета, таку інтерпретацію можна було сприйняти за українську націоналістичну пропаганду. Микола Руденко, який був тоді юнаком, згадує, що монументальні пам'ятники і відновлений культ Шевченка особливо вплинули на його становлення як свідомого українця³⁹.

1940 року Інститут історії України нарешті видав 400-сторінкове колективне дослідження «Історія України: Короткий курс». Ця праця, опублікована одночасно українською й російською мовами, започаткувала реабілітацію національного наративу. Данило Галицький і Хмельницький фігурують у ній як великі патріоти й полководці, хоча автори не забули змалювати їх і як експлуататорів. Незвичним було повернення до історичних інтерпретацій часів царату: гетьмана Мазепу за опір Петру I затавровано як зрадника. Історію першої української підпільної політичної організації, Кирило-Методіївського братства (1845–1847), подано скорочено і підпорядковано уславленню одного з його членів – видатного національного співця Тараса Шевченка. Автори намагалися збалансувати національний наратив і класовий аналіз, але остання частина останнього розділу утверджує в ролі інтерпретативних рамок книжки історію українського народу. Урочиста розповідь про «возз'єднання великого українського народу в єдиній українській соціалістичній державі» (після радянської анексії східної Польщі 1939 року) трактує цю подію як апогей української історії⁴⁰.

³⁸ *Вісті*, 6 березня 1939, с. 1–3; 8 березня 1939, с. 1–2; 9 березня 1939, с. 1; Тарас Шевченко, *Повне зібрання творів* (Київ, 1939), 5 томів.

³⁹ Микола Руденко, *Найбільше диво – життя: Спогади* (Київ, 1998), с. 51.

⁴⁰ С. М. Белоусов, К. Г. Гуслистий, О. С. Оглоблін, М. Н. Петровський, М. І. Супруненко і Ф. О. Ястребов, ред., *Історія України: Короткий курс* (Київ, 1940), с. 39–40, 52–54 (Данило), 90–92 (Хмельницький), 113 (Мазепа), 146 (Шевченко) і 388–394 (возз'єднання українських земель). Ця книжка вийшла у грудні 1940 року, але більшість примірників, які збереглися, – з додаткового накладу 1941 року з відповідною датою на титульній сторінці.

Великий український народ

Вторгнення СРСР у Польщу у вересні 1939 року стало важливим чинником у формуванні нової радянської української історичної пам'яті. Так само як інші імперські захоплення, це завоювання тільки посилювало етнічну ідентичність місцевого населення і загалом зміцнило етнічність як фундаментальну категорію сталінського ідеологічного дискурсу⁴¹. Рух Червоної Армії на Захід супроводжувала пропагандистська кампанія, організована радше навколо етнічних, аніж класових ознак. У радіозверненні 17 вересня 1939 року нарком закордонних справ Вячеслав Молотов обґрунтував вторгнення як захист «єдинокровних українців і білорусів» у Західній Україні та Західній Білорусі з братами і сестрами на Сході. У передовиці «Правди» за 19 вересня теж йшлося про оборону «наших єдинонаціональних братів», а маршал Семен Тимошенко, командувач радянських військ, що перейшли кордон, видав листівку, яка завершувалася закликом «Хай живе великий вільний український народ!»⁴².

У новому імперському дискурсі оприявнилися протиріччя між українським і російським наративами національної історії, адже протиріччя між класовим і національним наративами українського минулого притлумлювалися. На додаток до численних газетних статей 1940 року в Москві й Києві вийшли два невеликих дослідження історії Західної України. Ці брошури засвідчують, що радянські історики в центрі і в столиці України по-різному розуміли нову політику пам'яті,

⁴¹ Ярослав Білінський та Роман Шпорлюк уже давно стверджують, що приєднання наскрізь «націоналістичних» західних українців фактично підсилили українську ідентичність і національну свідомість в Українській РСР. Див.: Yaroslav Bilinsky, *The Incorporation of Western Ukraine and Its Impact on Politics and Society in Soviet Ukraine*, у Roman Szporluk, ed., *The Influence of East Europe and the Soviet West on the USSR* (New York, 1975), с. 180–228 і Szporluk, *West Ukraine and West Belorussia: Historical Tradition, Social Communication, and Linguistic Assimilation*, *Soviet Studies* 31, no. 1 (1979): 76–98.

⁴² *Комуніст*, 18 вересня 1939, с. 1; *Правда*, 19 вересня 1939, с. 1. Відозву Тимошенка див. у кн.: В. Пичета, *Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии* (Москва, 1940), с. 128–129.

та підтверджують, що офіційні радянські декларації залишали певний простір для дискусій навколо інтерпретацій. Київські науковці Сергій Белоусов та Олександр Оглоблин вибудували свою історію на тезі про «споконвічні українські землі», яка мала на увазі етнічну єдність західних і східних українців. Натомість московський історик Владімір Пичета у першому ж реченні своєї брошури заявив, що Західна Україна й Білорусь – «предковічні російські («русские». – С. Є.) землі, які входили до «імперії Рюриковичів»⁴³. Попри очевидне, хоча й далеке від непримиренного, протистояння між російським імперіалізмом та українським національним патріотизмом, в обох брошурах ужито означення, яке на той час уже широко використовували в пресі, – «великий український народ».

Це означення, що його геть не помічали дослідники сталінізму, стало промовистим доповненням до одинокої на тоді «великої» нації Радянського Союзу – росіян, яких возвели в цей статус 1937 року⁴⁴. Офіційний орган української компартії газета «Комуніст» уперше вжила цей вислів 15 листопада 1939 року в тексті листа Верховної Ради республіки до Сталіна: «Віками роз'єднаний, віками розділений штучними кордонами, великий український народ сьогодні навіки з'єднався в єдиній українській республіці». Там-таки батьківщину українців названо «їхньою матір'ю, Великою Україною». Текст закону про входження Західної України до УРСР теж був густо всіяний епітетом «великий»⁴⁵. Микола Петровський вільно оперував цим означенням у своїй російськомовній брошурі «Военное прошлое украинского народа», написаній на замовлення Міністерства оборони й виданій 1939 року в масовій серії «Библиотека красноармейца». Польських панів і їхніх німецьких найманців, писав Петровський, «завжди били

⁴³ С. М. Белоусов і О. С. Оглоблин, *Західна Україна* (Київ, 1940); Пичета, *Основные моменты*, 3.

⁴⁴ Про офіційне звеличення росіян до статусу «великого народу» див.: Gerhard Simon, *Nationalism and the Policy toward the Nationalities in the Soviet Union: From Totalitarian Dictatorship to Post-Stalinist Society*, пер. Karen Forster і Oswald Forster (Boulder, 1991), с. 149–150 і Velychenko, *Shaping Identity*, 55.

⁴⁵ *Комуніст*, 15 листопада 1939, с. 1; 16 листопада 1939, с. 1.

наші героїчні предки. Секрет перемог – у їхньому патріотизмі, у почуттях незалежності й свободи, які завжди були притаманні нашому великому народові»⁴⁶.

1940 року згадок про великий український народ в офіційному дискурсі поменшало. Проте після німецького вторгнення у червні 1941 року їх з'явилося, наче грибів після дощу, і цього разу надовго – зникли вони десь аж 1944 року. Цей цікавий приклад сталінської семантики відображає спробу влади використати український патріотизм для воєнної мобілізації. Але навіть при цьому послуговувалися новим імперським словником. У державі, де домінувала одна «велика нація», посилити національну гордість найбільшого неросійського народу можна було, тільки піднесши його на якийсь час до «величі» старшого російського брата.

У «возз'єднаній» Західній Україні радянська влада так само підтримувала й поширювала сталінську версію національної спадщини. Влада «українізувала» Львівський університет імені Яна Казимира, перейменувавши його на честь Івана Франка. У Львові заснували філії Інститутів історії, археології, літератури, лінгвістики, фольклору та економіки республіканської Академії наук. Коли радянська влада закрила Наукове товариство імені Шевченка – місцевий «буржуазно-націоналістичний» еквівалент Академії наук – і два «націоналістичні» військово-патріотичні музеї, майже всі визначні західноукраїнські історики отримали посади в університеті та у філії Інституту історії України. Провідний місцевий фахівець з історії козаччини Іван Крип'якевич, хоча й був учнем Грушевського і не був марксистом, очолив університетську катедру історії України, філію Інституту та став депутатом обласної ради. 1941 року Крип'якевичу без процедури захисту присвоїли тоді ще дуже рідкісний і дуже престижний ступінь доктора історичних наук⁴⁷.

⁴⁶ Н. Н. Петровский, *Военное прошлое украинского народа*, Библиотека красноармейца (Москва, 1939), с. 78.

⁴⁷ Див.: *Культурне життя в Україні: Західні землі* 1: 52–136; Рубльов і Черченко, *Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції*, 184–210; Костянтин Кондратюк та Іванна Лучаківська, *Західноукраїнська інтелігенція у перші роки радянської влади (вересень 1939 – червень 1941)*, *Вісник Львівського університету: Серія історична*, № 33 (1998): 178–

Із початком німецько-радянської війни у червні 1941 року радянська ідеологія ще частіше стала покликатися на історичну пам'ять. 22 червня у знаменитому першому радіозверненні до громадян Молотов назвав війну вітчизняною, провівши паралель із війною 1812 року з Наполеоном. Центральна преса вільно апелювала до російських дореволюційних воєнних традицій. У грудні «Правда» опублікувала безпрецедентну русоцентричну статтю Ємельяна Ярославського «Більшовики – спадкоємці найкращих патріотичних традицій російського народу». Сьомого листопада 1941 року Сталін свою промову з нагоди річниці революції завершив заклик до радянського народу брати приклад з патріотизму і звитяги «наших великих предків: Александра Невського, Дмитрія Донського, Кузьми Мініна, Дмитрія Пожарського, Александра Суворова та Міхаїла Кутузова»⁴⁸. У цьому переліку руських князів, захисників монархії і царських полководців упала у вічі відсутність героїв революції та громадянської війни. Сталін наче спонукав багатонаціональну радянську державу ототожнювати себе зі спільним для всіх героїчним минулим – знайомою російською царською мітологією.

Хоча українська преса, як і належало, передруковувала передовиці «Правди», місцеві функціонери й інтелектуали не просто прославляли Невського й Кутузова. Республіканські ЗМІ посилили популяризацію української національної спадщини. Згадки про Данила Галицького, який переміг тевтонців, та козаків, що тріумфували над німцями, у пресі з'являлися з перших днів війни⁴⁹. Так само як росіяни 1812 року вели вітчизняну війну проти Наполеона, українці в середині XVII століття боролися проти поляків і їхніх німецьких поплічників. Українські літератори писали у відкритому листі до Сталіна: «Не вперше українському народові доводиться трошити знахабнілу німецьку орду. Ще Данило Галицький бив німецьких псів-рицарів, а у велику вітчизняну

185. Звісно, Крип'якевич уже мав ступінь доктора філософії, який він отримав 1911 року у Львівському університеті.

⁴⁸ *Правда*, 23 червня 1941, с. 1 (Молотов); 27 грудня 1941, с. 3 (Ярославський); 8 листопада 1941, с. 1 (Сталін).

⁴⁹ *Комуніст*, 24 червня 1941, с. 3; 28 червня 1941, с. 1; 4 липня 1941, с. 4; *Літературна газета*, 28 червня 1941, с. 2.

війну в XVII ст. добре скуштували запорізької шаблі підлі найманці – німецькі рейтари»⁵⁰. Уже 2 липня Петровський опублікував у газеті чималу статтю «Військова доблесть українського народу», у якій виводив корені української військової традиції з X сторіччя від князя Святослава. Історик дав нове означення української історії без посилання на класову боротьбу: «Вся історія України сповнена героїчної боротьби народу за свою свободу і незалежність, боротьби проти всяких іноземних загарбників». Інститут історії України 28 червня оголосив, що його дослідники готують серію брошур про героїчне минуле України. Перша брошура мала прославляти битви Данила Галицького, а остання – неминучу радянську перемогу у війні, яка почалася⁵¹.

Хоча новий канон історичних героїв республіки було створено на вірець і як додаток до російського переліку великих предків, він одночасно претендував на основу російського великого нарративу – Київську Русь. Жоден митець не стверджував, що ця велика середньовічна східнослов'янська держава належить винятково українській історичній пам'яті, але вже князя Данила Галицького і Галицько-Волинське князівство можна було публічно назвати спадщиною українського народу. Беручи до уваги значення цього князівства в націоналістичних теоріях, які проводили лінію тягlosti від Київської Русі через Галицько-Волинське князівство до Великого князівства Литовського й українських козаків, високо оцінювати Данила було справою неоднозначною. Чи могли українці виславляти південно-західних галицько-волинських князів, якщо росіяни оспівували північно-східних владіміросудальських князів як спадкоємців великих князів київських? Якщо Київська Русь була спільною материзною росіян і українців, коли ж починаються їхні осібні історичні мітології? Проте в той момент ніхто не протестував проти «українізації» князя Данила.

Сьомого липня республіканський уряд, парламент і партійне керівництво оприлюднили звернення до українського народу, яке ствердило новий пантеон великих предків, взоро-

⁵⁰ *Комуніст*, 4 липня 1941, с. 1.

⁵¹ *Комуніст*, 2 липня 1941, с. 3 (Петровський); 28 червня 1941, с. 1 (серія).

ваний на російський. І все-таки цей новий пантеон, поза сумнівом, був окремий: «Німецьких псів-рицарів рубали мечі воїнів Данила Галицького, рубали їх і шаблі козаків Богдана Хмельницького, кайзерівські полчища знищив український народ під проводом Леніна і Сталіна у 1918 році. Завжди ми били німецького розбійника, а тепер ми навіки відрубемо його лапи, залиті кров'ю багатьох народів»⁵². Попри це твердження, наступ німців, зумовлена ним негайна евакуація та вереснева київська катастрофа не залишили республіканським ідеологам часу, щоб удосконалити новий канон національної пам'яті. Наступного разу владі вдалося організувати велике ідеологічне зібрання аж 26 листопада 1941 року в Саратові (Росія). Це був перший мітинг представників українського народу, який прийняв звернення «До українського народу». У ньому йшлося про «священну землю українську» і заклиалося «вільнолюбних українців, нащадків славних борців за рідний край – Данила Галицького і Сагайдачного, Богдана Хмельницького і Богуна, Тараса Шевченка і Івана Франка, Боженка і Миколи Щорса» ніколи не піддаватися в німецьке рабство⁵³.

Коли в 1942–1943 роках у центральній пресі визрівали русоцентричні тенденції, українську патріотичну пропаганду в місцевих ЗМІ не тільки не придушували, а й навпаки – інтенсифікували. Другий (30 серпня 1942 року) та третій (16 травня 1943 року) мітинги представників українського народу ухвалили звернення, що їх історики, які писали про війну, вже 1948 року не наважувалися передруковувати, бо «ці заклики не зв'язані з більшовиками»⁵⁴. «Великий український народ» утримався в публічному дискурсі як повноправне означення: воно фігурувало в назві передовиці офіційної «Радянської України», опублікованій після третього мітингу. Мало того, книжечка Петровського з історії України, яка вийшла 1943 року і про яку йтиметься далі, називалася «Незламний дух великого українського народу». «Волелюбний

⁵² *Комуніст*, 7 липня 1941, с. 1.

⁵³ «До українського народу: Звернення мітингу представників українського народу 26 листопада 1941 року в Саратові». *Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР* (Уфа, 1943), том 1, с. 6.

⁵⁴ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 1154, арк. 15.

український народ завжди прагнув до возз'єднання, до створення своєї могутньої держави на берегах Дністра і Дніпра, без холопа і без пана», – писав у травні 1943 року в «Радянській Україні» поет Максим Рильський⁵⁵.

1942 року Укрдержвидав у Саратові випустив серію україномовних книжечок кишенькового формату про «Наших великих предків», яка починалася з Данила Галицького, Петра Сагайдачного та Богдана Хмельницького. Тоді ж таки готувалися видання про полководців Хмельницького Івана Богуна та Максима Кривоноса, ватажків антипольських селянських повстань Семена Палія й Устима Кармалюка, письменників Шевченка й Франка, героїв громадянської війни Щорса та Олександра Пархоменка⁵⁶. У кінці 1942 року в Уфі вийшла українською колективна двохсотсторінкова праця «Нарис історії України». Її автори підхопили риторичну фігуру «великий український народ», далі применшували значення класового підходу і підкреслювали процеси державного будівництва та націєтворення. Князя Данила вони схарактеризували як «мужнього і талановитого полководця, патріота своєї батьківщини», а Хмельницького, крім того, прославляли як «представника кращої частини козацької старшини, прогресивного діяча свого часу». «Нарис...» особливо возвеличував козаків; автори називали повстання Хмельницького «національно-визвольною війною», яка закінчилася приєднанням України до Росії, що було «меншим лихом», яке спочатку не входило до планів повстанців. «Нарис...» отримав позитивну рецензію в московському «Историческом журнале»⁵⁷.

⁵⁵ *Радянська Україна*, 2 червня 1943, с. 1 («Великий український народ»); 8 травня 1943, с. 3 (Рильський). Першу спробу дослідити цей мітинг зробила Єлизавета Сафонова. Див. її статтю «Антифашистські мітинги представників українського народу у роки Великої Вітчизняної війни» у кн.: М. В. Коваль, ред., *Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції 27–28 квітня 1995 р.* (Київ, 1996), с. 60–63.

⁵⁶ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 48, арк. 6–7. Див.: К. Гуслистий, Данило Галицький, *Наші великі предки* (Саратов, 1942); К. Гуслистий, Петро Конашевич-Сагайдачний, *Наші великі предки* (Саратов, 1942); М. Петровський, Богдан Хмельницький, *Наші великі предки* (Саратов, 1942).

⁵⁷ К. Воблий, К. Гуслистий, В. Дядиченко, Ф. Лось, М. Петровський, Л. Славін, М. Супруненко і Ф. Шерстюк, *Нарис історії України* (Уфа,

«Нарис...» був задуманий як довідник для масового читача, натомість чотири томна «Історія України» мала стати університетським підручником. Перший том за редакцією чільного «реабілітатора» Миколи Петровського охоплював період від давніх часів до 1654 року. Праця долучалася не тільки до вивищування козаків. Розділ про Київську Русь також приділяв небувалу увагу князям, окремі розділи були присвячені Ярославу Мудрому та Володимиру Мономаху, а найбільше – їхнім зусиллям, спрямованим на будівництво держави й підтримку культури. Список додаткової літератури містив багато праць «буржуазно-націоналістичних» істориків XIX і початку XX століття – Миколи Костомарова, Олександра Лазаревського та Михайла Грушевського⁵⁸.

Умови праці у східній Росії та Середній Азії, де українські інтелектуали провели перші два роки війни, мало сприяли серйозному розвитку історичного жанру в літературі й мистецтві. Не було написано жодного історичного роману; влада «планувала» створення двох патріотичних історичних опер – «Данило Галицький» та «Богдан Хмельницький», але, мабуть, ця праця так і залишилася в планах⁵⁹. Проте дехто з українських митців розробляв нову історичну тематику. На виставці українського мистецтва в Уфі влітку 1942 року Іван Шульга презентував ескіз картини «Переяславська рада» – першу спробу радянського митця зобразити акт об'єднання з Росією 1654 року. Того ж таки року Спілка художників мала намір організувати велику виставку на честь неминучого визволення республіки під назвою «Ве-

1942), с. 3 (видатні українці), 42–45 (Данило) і 67–71 (Хмельницький); С. Юшков, рецензія Нарису історії України, *Исторический журнал*, № 7 (1943): 89–90.

⁵⁸ С. Юшков, Л. Славін, М. Петровський (ред.) і К. Гуслистий, *Історія України* (Уфа, 1943), том 1, особливо с. 38–97 (про Київську Русь) і 183–313 (про козаків). В архівах ЦК КП(б)У збереглася майже готова праця з датою публікації – 1942 рік (ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 50). Решту три томи ніколи не було завершено, й автори використали свої чернетки, готуючи двотомну Історію Української РСР (видана в 1954–1955 роках).

⁵⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 441, арк. 5 зв. Український композитор Кость Данькевич напише оперу «Богдан Хмельницький» у 1948–1953 роках.

лика Вітчизняна Війна та далеке минуле героїчної боротьби українського народу»⁶⁰.

Микола Бажан опублікував 1942 року розлогу патріотичну поему «Данило Галицький», у якій змалював князя як видатного полководця й керманіча мас. І хоча в поемі предків українців XIII сторіччя здебільшого називано русичами або слов'янами, Бажан двічі вжив слово «Україна»: «Вся Україна чує крок [Данилових] дружин» і «Як перший воїн українських піль». Очевидно, що в кульмінаційний момент війни поетові ідеологічні наглядачі вважали прийнятним таке привласнення Галицько-Волинського князівства українській історичній пам'яті. Згодом Бажан отримав за «Данила Галицького» й вірші часів війни Сталінську премію другого ступеня⁶¹.

Помітне з середини тридцятих років возвеличення української «класики» становило ще один важливий вимір нової політики пам'яті. Під час війни, у 1942–1943 роках, в Уфі й Самарканді партійні ідеологи з великим розголосом організували святкування шевченківських днів та ювілею основоположника нової української музики Миколи Лисенка. Республіканська Академія наук 1943 року своїм головним завданням уважала вивчення українських культурних здобутків – спадщини Шевченка, Франка, Лисенка, Михайла Коцюбинського, Григорія Сковороди, Осипа Бодяньського. Щойно колективи республіканських опер перебралися до Середньої Азії, вони отримали наказ негайно розпочинати роботу і ставити «насамперед» такі українські класичні твори, як «Запорожець за Дунаєм» Семена Гулака-Артемовського (1863) та «Наталка Полтавка» Лисенка (1889)⁶².

⁶⁰ А. Дмитренко, *Український радянський історичний живопис* (Київ, 1966), с. 56–57; *Історія українського мистецтва в шести томах* (Київ, 1968), том 6, с. 46.

⁶¹ Микола Бажан, Данило Галицький, *Українська література*, № 3/4 (1942): 52 і 53. У всіх виданнях після 1946 року «Україну» замінено на «край слов'янський», а «українські поля» – на «дорогочинські поля» (Микола Бажан, Данило Галицький, у: Микола Бажан, *Вірші і поеми* [Київ, 1949], с. 206 і 208). Список лавреатів Сталінської премії: *Літературна газета*, 4 липня 1946, с. 1.

⁶² Ю. Ю. Кондуфор, ред., *Культурне будівництво в Українській РСР:*

Патріотичні твори Шевченка, Франка й Лесі Українки друкували великими накладками й тоді, коли Україну окупували німці. Вірші Шевченка та оповідання Франка виходили навіть спеціальними виданнями «для окупованих територій». У травні 1943 року Укрдержвидав, який функціонував тоді в Росії, випустив нове видання канонічного Шевченкового «Кобзаря» накладом 20 000 примірників. Попри воєнне лихоліття, московські друкарні забезпечили, за словами тогочасного рецензента, «блискучу поліграфічну якість» видання⁶³. У 1942–1943 роках відомий художник Василь Касіян створив серію плакатів «Гнів Шевченка – зброя перемоги», де на тлі образів війни зобразив Шевченка і вмістив рядки з його віршів. Цю серію перевидали у формі листівок, які скидали з літаків на окупованих українських землях⁶⁴.

Радянські українські ідеологи й інтелігенція добре усвідомлювали, що їхня версія національної пам'яті має конкурента – націоналістичні наративи про минуле, які побутували на окупованих територіях. Особливо непокоїла радянське керівництво діяльність західноукраїнського історика Івана Крип'якевича. Улюбленець радянської влади у Львові перед війною, він потім видав «Малу історію України», яку вихваляли як націоналістичну альтернативу радянським підручникам. «Мала історія...» була досить поверховою версією української історії в національній інтерпретації, а політичного значення вона набула передусім через рекламу в націоналістичних газетах, які виходили з дозволу німецької адміністрації. Скажімо, «Вінницькі вісті» завершили публікацію цієї книжки твердженням, яке підсумовувало антиросійський і антирадянський варіанти української пам'яті:

«Тепер настав час, коли послаблений, передусім українським національно-революційним рухом, СРСР – ота жах-

Червень 1941–1950 (Київ, 1989), с. 27, 32, 54, 64 (святкування); ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 441, арк. 5 зв. (Академія); ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 7, спр. 345, арк. 85–86 (опера).

⁶³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 451, арк. 1–3 (публікації часів війни); *Радянська Україна*, 5 червня 1943, с. 4 (рецензія на «Кобзар»).

⁶⁴ Леонід Владич, *Василь Касіян: П'ять етюдів про художника* (Київ, 1978), с. 75 і 80.

лива тюрма і катівня народів – валиться під могутнім натиском революційно-визвольних сил та твердими ударами німецької зброї. Падає більшовизм, наша Батьківщина добуває нову свободу. Треба нам наново будувати своє життя. До цього завдання ми йдемо дорогою наших давніх діячів і героїв, що безупинно боролися за долю України. Від Святослава і Володимира, Хмельницького і Мазепи, через Шевченка і Франка, до Миколи Міхновського, Симона Петлюри і Євгена Коновальця та багато інших – всі вони жертвували свою силу для української справи... Ми йдемо їхніми слідами, – ми добудемо нашій Україні волю, самостійність та соборність!»⁶⁵.

Незрозуміло, чи цей абзац написав сам Крип'якевич, чи його додали редактори газети. Пізніші емігрантські перевидання «Малої історії України» містили схожий висновок і націоналістичний канон видатних предків.

Крім того, націоналістичне «Українське видавництво» (Львів–Краків) випустило «Історію України від найдавніших до теперішніх часів» І. Петренка (Крип'якевича) та перевидало його «Історію України для народа» (1929) під назвою «Історія України». Поки Крип'якевич готував ґрунтовнішу працю з такою самою назвою, видавець передрукував «Короткий курс історії України» Дмитра Дорошенка, шанованого українського діяча, міністра закордонних справ за Гетьманату. Обидва автори трактували українську націю як суб'єкт історії і підкреслювали негативні наслідки російсько-домінування⁶⁶.

«Радянська Україна» була настільки стурбована націоналістичними конкурентами у формуванні пам'яті, що висміяла їх в окремій статті. У липні 1943 року газета познущала ся з націоналістичного історика Івана Поганька, який ніби-

⁶⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 2858, арк. 22–23 (передруковано з газетної публікації).

⁶⁶ Див.: І. К[рип'якевич], *Мала історія України* (Feldkirch, 1947), с. 47–48. Про видавничу діяльність Крип'якевича під час війни див.: Ярослав Дашкевич, «Іван Крип'якевич – історик України» у кн.: Іван Крип'якевич, *Історія України* (Львів, 1990), с. 5–21. Про «Українське видавництво» див.: *Культурне життя в Україні: Західні землі*, 1: 208–209.

то писав історію України за наказом Гебельса. Поганькові не пощастило, кпила газета, – один старший націоналіст, Дорошенко, вже опублікував антирадянську розповідь про українське минуле. Стаття закінчувалася сатиричним описом горпашного Івана, який плететься до свого господаря, райхс-комісара Ериха Коха, доповісти, що спроби підлабузнитися не вдалися⁶⁷. Автор міг і не знати, що Поганько, тобто Петренко, – це теж Крип'якевич, який з обережності підписував свої публікації різними псевдонімами.

Українські радянські інтелектуали вели боротьбу на два фронти і мусили також давати відсіч своїм одноплемінникам-націоналістам із Канади. У квітні 1943 року радянський Всеслов'янський комітет довідався, що «профашистська націоналістична організація» Комітет українців Канади вручила прем'єр-міністрові Макензі-Кінгу меморандум, у якому висловлено бажання українців здобути «окрему (сепаратну) і незалежну українську державу в Європі». Всеслов'янський комітет у Москві задіяв чільних українських науковців та письменників, щоб вони приготували заперечення для публікації в Україні і в Канаді. Поет Павло Тичина написав прецікаву статтю «Геть брудні руки від України», де намагався довести, що «не можна у такому географічному становищі створити цілком незалежну державу». Навіть Данилові Галицькому довелося укладати союз з Угорщиною та Польщею. Українська Центральна Рада 1918 року теж недовго була незалежним урядом і мусила запросити німців. Тичина вів до того, що в складних геополітичних умовах Радянський Союз був для українців безсумнівно найкращим виходом⁶⁸.

Серйозне занепокоєння паралельною націоналістичною пропагандою почало проявлятися в українській пресі та ідеологічних документах наприкінці 1942 – на початку 1943 року. Проте ні фактична діяльність українських націоналістів (яким перешкоджали і яких утискали німці), ні інформація про «націоналістичну пропаганду», що її мало радянське керівництво (це засвідчують архіви ЦК КП(б)У), не виправ-

⁶⁷ *Радянська Україна*, 9 липня 1943, с. 4.

⁶⁸ ГАРФ, ф. 6646, оп. 1, д. 4, лл. 9–10 (Всеслов'янський комітет); *Радянська Україна*, 16 травня 1943, с. 2–3 (Тичина).

дували цієї тривоги. Можливо, сталінські ідеологи так гостро засуджували український націоналізм, бо усвідомлювали суперечності власної історичної візії, де «нація» сусідила з «класом», а «великий український народ» змагався за відданість громадян із «великим російським народом». Потужна антинаціоналістична риторика демонструвала нездатність українських інтелектуалів і функціонерів створити незалежну від націоналістичної радянську українську історичну пам'ять.

Одночасна й погано скоординована підтримка російської та української національної спадщини на першому етапі війни досить швидко вочевидила для української інтелігенції й ідеологів те, що їхня діяльність починає загрожувати певним базовим підставам імперської ідеології. У листопаді 1942 року письменник Юрій Яновський повідомив з Уфи в Москву секретареві з ідеології ЦК КП(б)У Костю Литвину уривок із розмови двох українських науковців: «Під час війни український націоналізм годиться як патріотизм, – але нічого, після війни ми з ним розберемося»⁶⁹. За цією лапідарною тогочасною політичною мовою стояла головна проблема української радянської історичної пам'яті: українська національна історія надто наблизилася до повної і самодостатньої оповіді про героїчні випробування та перемоги нації. Але імперські нарративи за означенням повинні підкреслювати неповноту місцевого історичного досвіду, представляти минуле місцевих жителів як історію переходу до нормальності під опікою домінуючого народу імперії⁷⁰. Коли з початком контрнаступу Червоної Армії на територію республіки восени 1943 року риторика українського патріотизму спалахнула знову, українська еліта усвідомила потребу модифікувати своє бачення минулого під кутом доктрини провідної ролі російського народу.

⁶⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 68, арк. 29зв.

⁷⁰ Див.: Dipesh Chakrabarty, «Postcoloniality and the Artifice of History: Who Speaks for “Indian” Pasts?» *Representations* 37 (1992): 1–26.

Розділ другий

Непорушний союз

Кульмінацією сталінського відходу від пролетарського інтернаціоналізму можна вважати грудень 1943 року, коли «Інтернаціонал» перестав бути гімном СРСР. Новий гімн починався рядками: «Союзом незламним республіки вільні / Навіки з'єднала Велика Русь», – і це віддзеркалювало нову офіційну позицію – суміш російського та радянського патріотизму. Прикметно, що незабаром неросійські республіки теж узялися за створення власних гімнів. Уже 21 лютого 1944 року українське керівництво оголосило конкурс на кращий текст і музику. Більшість отриманих пропозицій були варіаціями союзного гімну з двома-трьома нюансами, які додавали місцевого колориту: могутня й вільна Україна, возз'єднання українців в одній державі та їхня історична дружба з росіянами. Тичина написав текст із рефреном: «Слава братерству! Слава свободі! / Земля українська возз'єднана знов. / З братерським російським народом у згоді / До щастя народ український прийшов». А перша строфа Бажанового варіанту звучала так: «Живи, Україно, квітуча і сильна / В союзі радянських народів-братів. / Між рівними рівна, між вільними вільна, / Живи, Україно, вівіки віків»¹.

¹ *Культурне будівництво в Українській РСР* (Київ, 1961), том 2, с. 17 (український конкурс); РГАСПИ, ф. 17, оп. 125, д. 300 (конкурс в інших республіках); ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1608, арк. 6 і 8 (Тичина й Бажан).

Однак республіканські чиновники, які дедалі обережніше ставилися до надмірного прославлення України, затягнули конкурс і відіслали текст і музику гімну на ухвалу до Москви щойно в середині 1946 року. У повітрі вже запахло першими ознаками післявоєнного ідеологічного похолодання, тож голова Агітпропу Георгій Александров запропонував, аби гімн «показав чіткіше, що Україна – радянська соціалістична республіка». Лише після того, як 1948 року припинилися чистки радянських письменників і митців, українські ідеологи урочисто затвердили республіканським гімном текст, написаний у співавторстві Тичиною і Бажаном².

Однак інше офіційне рішення на початку 1944 року було ще революційнішим, аніж запровадження окремих гімнів для республік. Зміни до радянської Конституції від 1 лютого дали союзним республікам право мати власну армію та дипломатичні зносини з іноземними державами. Найвірогідніше пояснення цієї метаморфози – бажання Сталіна домогтися представництва усіх республік в ООН, хоча, кінець кінцем, він мусив задовольнитися лише трьома місцями – для СРСР загалом, України та Білорусі³. Втім, найновіші дослідження українських науковців показують, що республіканська верхівка дуже серйозно поставилася до конституційних змін. Місцеві газети трактували їх як «новий крок у розбудові української держави». І якщо інші республіки зважилися тільки на невеличкі наркомати закордонних справ, Україна заснувала власний Народний комісаріят оборони. Влітку 1944 року Хрущов та нарком оборони генерал-лейтенант Василь Герасименко розробили план створення повноцінного міністерства з чималими прерогативами й повноваженнями, та після війни міністерство тихцем розпустили. Перший нарком закордонних справ письменник Олександр Корнійчук так само взявся організовувати справжнє міністерство, доки в липні 1944 року його не замінив на цій посаді Дмитро Мануїльський⁴. Українське Міністерство закордонних справ

² ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 2782, арк. 2 (Александров); *Літературна газета*, 24 липня 1948, с. 1 (затвердження гімну).

³ Simon, *Nationalism and Policy*, 189–190.

⁴ Див.: В. А. Григевич, «Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: 3 історії однієї політичної гри», *Український історичний журнал*, № 5

у вихолощеній і недорозвиненій формі проіснувало до розпаду Радянського Союзу.

У листопаді 1944 року українська влада оголосила про ще один масштабний націєтворчий проєкт – двадцятитомну Українську Радянську Енциклопедію. Призначений на головного редактора Мануїльський погодив цю місцеву ініціативу в Москві «з тов. Александровим, який висловив не тільки свою думку, а й думку тов. Маленкова про те, що така українська радянська енциклопедія якраз на часі»⁵. Спільна постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У визначила завдання енциклопедії – «грунтовно показати героїчне минуле і культурну спадщину українського народу», наголосивши «непорушний союз українського й російського народів». Республіканські чиновники мали амбітний намір завершити двадцять томів до 1955 року, але 1947 року їм довелося припинити проєкт через брак фінансування з Москви⁶. (Енциклопедія таки вийшла у 1959–1965 роках, але вже тільки в 17 томах.)

Ці три ініціативи ілюструють долю місцевих патріотичних проєктів, задуманих чи розроблених під час війни. У середині й кінці сорокових років вони наштотувалися якщо не на фатальні, то на вельми серйозні перешкоди. Важливіше те, що вони демонструють, як місцеві почини, неоднозначні сигнали згори та мінливі інтерпретації партійної лінії вплину-

(1991): 29–37; він же, «Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: Проєкти і реалії (1944–1945 рр.)»; *Там само*, № 3 (1995): 35–46; *Радянська Україна*, 8 лютого 1944, с. 1 (передова стаття про державне будівництво); 6 лютого 1944, с. 1; 5 березня 1944, с. 1 (призначення міністрів).

⁵ ЦДАВОВ, ф. 4750, оп. 1, спр. 3959, арк. 50. Як секретар Центрального Комітету Георгій Маленков наглядав за організаційною роботою партії, проте оскільки відповідальний за ідеологію Андрей Жданов провів більшу частину війни у блокадному Ленінграді, Маленков також почав впливати на пов'язані з ідеологією справи. Александров, колишній протеже Жданова, тісно співпрацював із Маленковим, як з імовірним спадкоємцем Сталіна (Werner G. Hahn, *Postwar Soviet Politics: The Fall of Zhdanov and the Defeat of Moderation* [Ithaca, 1982], с. 19–66).

⁶ *Радянська Україна*, 15 листопада 1944, с. 1 (мета енциклопедії); ЦДАВОВ, ф. 4750, оп. 1, спр. 2, арк. 1–2; спр. 13, арк. 13–14 (кількість томів, терміни й редакційна колегія); спр. 17; ф. 2, оп. 7, спр. 2747, арк. 20; спр. 3927, арк. 54–55 (що було виконано до 1947).

ли на сталінське «націєтворення» в Україні. Нова офіційна версія національної пам'яті формувалася у взаємодії центру та периферії: українські ідеологи й інтелектуали намагалися примирити історичну мітологію свого народу з імперським дискурсом російського кермування.

Минуле, що єднає

Українська патріотична пропаганда під час війни сягнула апогею восени 1943 року, коли Червона Армія швидко просувалася територією республіки. І хоча національне минуле залишалося головним матеріалом у цій пропаганді, радянське розуміння української історичної пам'яті відчутно змінилося. Заснування ордена Богдана Хмельницького – одинокої радянської військової нагороди, названої на честь історичного діяча-неросіянина, – якнайкраще символізує ці зміни.

Розсекречені архівні документи та нещодавно опубліковані спогади свідчать, що ініціатива створити цей орден походить від українських інтелектуалів і функціонерів, а сама ідея, наскільки можна простежити її коріння, належить видатному кінорежисерові й письменникові Олександру Довженку. Очевидно пам'ятаючи про запровадження в середині 1942 року орденів Александра Невського, Міхаїла Кутузова та Александра Суворова, Довженко 29 серпня 1943 року говорив із Хрущовим про орден Богдана Хмельницького. У своєму щоденнику він занотував, що перший секретар української компартії сприйняв ідею «з задоволенням»⁷. В архівах зберігся оригінал телеграми, яку Хрущов 31 серпня надіслав Сталіну в цій справі:

«У зв'язку з розпочатим визволенням України мені здається доцільним запровадити військовий орден Богдана Хмельницького і нагороджувати ним офіцерів та генералів Червоної Армії [далі викреслено: за заслуги у справі визволення української землі від німецьких загарбників].

⁷ Довженко, *Господи*, 191. Пор. укази про заснування орденів Суворова, Кутузова й Невського: *Правда*, 30 липня 1942, с. 1. Довженко належав до невеликої групи чільних українських письменників, яких мобілізували до політуправління фронту писати пропагандистські матеріали.

Повідомлення про заснування такого ордена викличе піднесення серед бійців Червоної Армії, зокрема серед української її частини. З особливим захватом і піднесенням буде зустрінуте повідомлення про запровадження ордена Богдана Хмельницького серед українського народу, української інтелігенції. Богдан Хмельницький дуже популярний і улюблений на Україні державний діяч і полководець, який боровся за визволення України та зближення і єднання (*єдинення*) українського народу з народом російським. У цьому сенсі створення ордена його імені матиме потрібне політичне значення»⁸.

Республіканські еліти використовували поняття російсько-української дружби, щоб розвивати національну спадщину і водночас узгодити її з усеохопною імперською мітологією. У кращих традиціях колоніальних наративів вони представляли союз із Росією як кульмінацію української національної історії.

Другого вересня Хрущов повідомив заступникові Голови Раднаркому УРСР Миколі Бажану про ухвалу Сталіна: «Принципову згоду на заснування військового ордена Богдана Хмельницького я від тов. Сталіна отримав»⁹. Протягом вересня дві групи українських художників у Харкові й Москві не покладаючи рук працювали над ескізами ордена. Цікаво, що українське керівництво дало вказівку використати для цієї загальносоюзної відзнаки саме український, а не російський варіант прізвища гетьмана. Переміг проєкт Олександра Пашенка – українського художника-графіка, який жив у Москві. Він запропонував щедро орнаментовану зірку з шістьма промінцями, в центрі – портрет Хмельницького, внизу – його ім'я, написане українською мовою (з двома м'якими знаками, а не з одним, як у російській)¹⁰.

Ще до оголошення про створення нового ордена Сталін вирішив посилити його пропагандистський ефект, од-

⁸ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 355, арк. 21–22.

⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, арк. 463, арк. 11; спр. 355, арк. 20.

¹⁰ Ескізи харківського митця див.: ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 355, арк. 26–42; напис уточнено на арк. 12. Про додатковий конкурс у Москві та успіх Пашенка див.: Дмитренко, *Український радянський історичний живопис*, 56.

ночасно перейменувавши місто Переяслав на Переяслав-Хмельницький¹¹. Розуміючи, що до містечка, де 1654 року було підписано російсько-українську угоду, незабаром увійде Червона Армія, Хрущов звернувся до редактора «Правди» Петра Поспелова, щоб той заздалегідь замовив групі чільних українських письменників, які на той час перебували в Москві (Тичина, Бажан, Рильський і Довженко), відповідні пропагандистські матеріали про Хмельницького. І хоча Поспелов належав до найбільш високопоставлених чиновників-ідеологів, він довідався про перейменування з адресованої йому записки, яку під диктовку Хрущова написав його помічник підполковник Павло Гапочка. Посеред війни Сталін і його український намісник Хрущов самі вирішували українські питання, не залучаючи апарат ЦК ВКП(б)¹².

Щойно Червона Армія зайняла Переяслав, союзні й українські газети опублікували низку постанов та пропагандистських статей. Одинадцятого жовтня «Правда» надрукувала датований попереднім днем указ про заснування ордена Богдана Хмельницького. Написана українськими письменниками або за їхньої участі супровідна передовиця підкреслювала роль Хмельницького в об'єднанні України з Росією:

Свято шанує український народ ім'я Богдана Хмельницького, його любить і російський народ, його знають і вимовляють з велетенською повагою і любов'ю усі народи Радянського Союзу, тому що з ним нерозривно пов'язана боротьба українського народу за звільнення від чужоземного ярма, з ним пов'язане історичне возз'єднання українського і російського народів, братський союз українського і російського народів... Найбільший політичний діяч свого часу, він чудово розумів, що порятунок українського народу можливий тільки на одному шляху – у союзі з його

¹¹ Неясно – запропонував він це письмово чи в телефонній розмові. Телеграми Сталіна Хрущову, навіть якщо вони збереглися, недоступні, тому про його роль можна тільки здогадуватися з наступних запитань Хрущова: коли ж оголосити про перейменування, «яке Ви запропонували» (ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 355, арк. 15).

¹² ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 328, арк. 15.

братським російським народом... У об'єднанні двох братських народів – російського і українського – велетенська історична заслуга Богдана Хмельницького¹³.

Українські газети пропонували схожу інтерпретацію. Петровський у «Радянській Україні» звеличував Хмельницького як національного героя – «великий полководець та визволитель усіх українських земель від Польщі». Він засудив поширену колись тезу, ніби Хмельницький уважав Переяславський договір тимчасовим дипломатичним маневром, а в останні роки життя навіть збирався порвати з Москвою. У версії Петровського гетьман від самого початку хотів об'єднатися з Росією і ці бажання збігалися з віковичним прагненням українського народу¹⁴.

Архівні матеріали свідчать, що нова офіційна інтерпретація об'єднання України з Росією як братнього союзу та «єдиного правильного шляху», а не як «меншого лиха», виникла в апараті ЦК КП(б)У і великою мірою ґрунтувалася на працях Миколи Петровського, придворного фахівця з Хмельниччини та її чільного «реабілітатора». Ба більше, чернетки постанов Президії Верховної Ради СРСР про заснування ордена Богдана Хмельницького і перейменування Переяслава, а також більшість супровідних пропагандистських матеріалів готувалися в Києві і всі ці тексти містили тезу про «єдиний правильний шлях»¹⁵. Підтверджуючи, що українська національна мітологія підпорядкована російській, республіканські ідеологи конструювали прийнятну версію української радянської історичної пам'яті. Творчій інтелігенції це дозволяло продовжувати патріотичну пропаганду. Тринадцятого жовтня центральна і республіканська преси оголосили про перейменування Переяслава на Переяслав-Хмельницький – «на відзнаку пам'яті великого сина українського народу, державного діяча і полководця України Богдана Хмельницького». Підкреслюючи заслуги гетьмана в об'єднанні України й Росії, газета «Радянська Україна» дала

¹³ *Правда*, 11 жовтня 1943, с. 1.

¹⁴ *Радянська Україна*, 12 жовтня 1943, с. 3.

¹⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 328, арк. 1–7.

особливо яскравий приклад нестримної патріотичної риторики, піднісши Хмельницького до рівня батька нації: «В жилах нашого народу тече, буяє, кипить гаряча кров Богдана Хмельницького»¹⁶.

Під час війни радянське військове командування вручило 9 тисяч орденів Богдана Хмельницького¹⁷. Створення цього ордена підтвердило, що реабілітація козацької мітології незворотна. Та водночас образ Хмельницького в офіційному дискурсі еволюціонував: визволитель України дедалі більше перетворювався на об'єднувача України з Росією.

На початку вересня 1943 року Червона Армія одне за одним брала українські міста, а «Радянська Україна» друкувала статті про історичну роль тих міст. Історики й журналісти покликалися на «традиції волелюбних предків», києворуських князів та козацьких ватажків¹⁸. Тридцять першого жовтня ця сама газета відвела цілу сторінку під статтю Петровського «Незламний дух великого українського народу». Стаття, яку навіть видали окремою брошурою, охоплює всю історію України – від Київської Русі до Великої Вітчизняної війни. У ній князів Святослава, Володимира Мономаха, Романа Мстиславича і Данила Галицького названо вождями, Запорозьку Січ – «початком нової української держави» (це ніби натяк на те, що Київська Русь була *давньою* українською державою), а замість теорії «меншого лиха», про яку навіть не згадано, використано оптимістичніший зворот: «1654 року Україна склала з Росією нерозривний братерський союз». Нарешті, у першому реченні статті Петровський сформулював нове крипто-гегелівське означення українського Volksgеist, яке відтоді часто повторювали в подальших українських наукових дослідженнях і офіційних промовах: «Історія українського народу – це історія довгої і запеклої боротьби проти різних чужоземних загарбників, проти соціального і національного гніту, за возз'єднання в єдиній українській держа-

¹⁶ *Правда*, 13 жовтня 1943, с. 1; *Радянська Україна*, 13 жовтня 1943, с. 1.

¹⁷ Г. А. Колесников, А. М. Рожков, *Ордена и медали СССР*, 2-е изд. (Москва, 1978), с. 71.

¹⁸ *Радянська Україна*, 24 вересня 1943, с. 3; 25 вересня 1943, с. 4; 29 вересня 1943, с. 3. Цитата – з назви статті Петровського у числі за 24 вересня.

ві, за встановлення непорушного союзу з братнім російським народом»¹⁹.

Після того як 6 листопада Червона Армія здобула Київ, Хрущов з іншими українськими керівниками видали звернення «До українського народу», прославляючи звільнення «славної і древньої столиці України» та покликаючись на «славу Богдана Хмельницького, Петра Сагайдачного, Тараса Шевченка і Миколи Щорса» – скорочений варіант добре відомого радянського українського канону великих предків. Із щоденника Довженка відомо, що звернення це підготувала група українських письменників на чолі з Юрієм Яновським²⁰. Видатний український поет Максим Рильський виступив у Москві на урочистих зборах Академії наук СРСР із доповіддю «Київ в історії України». Користуючись українською патріотичною риторикою, яку вживали ще до 1943 року, він зробив вичерпний огляд розвитку української культури від найдавніших часів до сучасності. Не перенаголошуючи роль більшовицької революції як поворотного моменту, Рильський говорив про тяглість української культури впродовж століть. Він прославляв козаків як «гострий меч» та вшановував «блискучих представників української історичної науки»: істориків XIX століття Костомарова, Куліша, Антоновича, Лазаревського, Левицького, членів Наукового товариства імені Шевченка, Грушевського і його «монументальну» «Історію України-Руси» – всіх тих, кого перед війною затаврували як націоналістів. «Радянська Україна», як і належить, передрукувала повний текст його промови²¹.

Українські еліти продовжували підтримувати цю версію національної пам'яті з різних причин: з обов'язку, адже кожна радянська нація мала дбати про свою етнічну спадщину, щоб виправдати свої посади, а часто й тому, що вони справді були вірними своїй нації. Однак вони усвідомлювали необхідність поєднати пропаганду української спадщини з дедалі нав'язливішим вихвалянням історичної величі Росії, яке

¹⁹ *Радянська Україна*, 31 жовтня 1943, с. 3; М. Н. Петровський, *Незламний дух великого українського народу* (Харків, 1943), с. 6 і 10. Перше речення статті – с. 3.

²⁰ *Радянська Україна*, 18 листопада 1943, с. 1; Довженко, *Господи*, 195.

²¹ *Радянська Україна*, 10 грудня 1943, с. 3–4.

йшло з Москви. До того ж українські ідеологи й інтелектуали почувалися зобов'язаними підкреслити, що їхня версія національної пам'яті відрізняється від націоналістичного варіанту, під вплив якого потрапило населення окупованих територій. Позначаючи напрям ідеологічних змін, український партійний апарат використав малопомітну нагоду – 290 років Переяславської угоди в січні 1944 року. Наприкінці жовтня 1943 року Хрущов писав Сталіну:

Вісімнадцятого січня 1944 року виповниться 290 років з дня приєднання України до Росії за договором, укладеним у м. Переяславі-Хмельницькому (са́ме так! – С. Є.) Богданом Хмельницьким.

ЦК КП(б) України просить дозволу відсвяткувати цю річницю з огляду на ту шалену антиісторичну агітацію проти об'єднання українського та російського народів, яку провадили на Україні німецькі фашисти й українсько-німецькі націоналісти... За весь час існування радянської влади на Україні ця дата відзначатиметься вперше²².

Плани цього безпрецедентного святкування некруглої дати були досить скромними і зводилися головню до статей, листівок та мітингів у великих містах. Очевидно, Сталін дав на це згоду, і 18 січня 1944 року й українська влада відзначила 290 років Переяславської угоди. Реабілітація Хмельницького повернула історичній пам'яті національно-визвольну боротьбу й державність, натомість поновлений культ Переяслава символізував домінуючу присутність російського старшого брата. Медіі вже не наголошували, що 1654 року Україна приєдналася до *царської* Росії, а передовиці з назвами типу «Священний союз», здавалося, назавжди відмовилися від теорію «меншого лиха»²³.

Восьмого липня 1944 року відбулося святкове засідання Академії наук УРСР та концерт з нагоди ще менш «круглого» ювілею – 235-ї річниці Полтавської битви. Полтава, де 1709

²² ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 91, арк. 44; список запланованих святкувань міститься на арк. 45–47.

²³ Див.: *Радянська Україна*, 18 січня 1944, с. 1 і *Радянське мистецтво*, 18 січня 1944, с. 1–2.

року військо Петра I та українські козаки, які залишилися йому вірними, завдали поразки шведському королю Карлу XII і його союзникові гетьману Мазепі, ідеально задовольняла тогочасні ідеологічні потреби. Промовці уславлювали непорушний союз росіян і українців та засуджували українських фашистських націоналістів²⁴. У жовтні 1944 року «Радянська Україна» опублікувала промовисту передовицю «Велика Русь» з роздумами про перший рядок нового радянського гімну та урочистими запевненнями в «нашій любові» до великої Русі – явно малася на увазі історична Росія²⁵. На кінець 1944 року в більшості офіційних текстів про українське минуле міцно закріпилася ідея російського кермування. Вислови вдячності великому російському народові на сторінках української преси доповнювалися ритуальними подяками Сталінові, партії та державі. Це була цікава модифікація того, що Джефрі Брукс назвав сталінською моральною еконікою безмежної вдячності владі за все²⁶.

Брати старші й молодші

Хоча головну роль у підпорядкуванні української національної мітології її російському аналогу відіграли українські бюрократи й інтелектуали, Москва не залишилася осторонь цього процесу. Після того як наприкінці 1943 року вдалося здобути стратегічну перевагу у війні, партійне керівництво дало зрозуміти, що йому не до вподоби поширення неросійських національних пам'ятей, засудивши «Історію Казахської РСР» (преса повідомила про це щойно 1945 року)²⁷. Центр виступав передусім проти культу казахських

²⁴ *Радянська Україна*, 9 липня 1944, с. 2.

²⁵ *Радянська Україна*, 17 жовтня 1944, с. 3.

²⁶ Jeffrey Brooks, *Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War* (Princeton, 2000).

²⁷ Класичний уже опис подій навколо «Истории Казахской ССР» див.: Tillet, *The Great Friendship*, 70–83. Архіви ЦК ВКП(б) підтверджують, що книжку висунули на Сталінську премію, але її рецензент Алексей Яковлев заперечував прославлення в ній антиросійських повстань як героїчної боротьби проти колонізаторів. Співредактор книжки Анна Панкратова поскаржилася в Агітпроп, але його голова Георгій

національних героїв, які боролися проти царської Росії. Важко було інкримінувати подібну провину Данилові Галицькому чи Богданові Хмельницькому, однак Москва все одно продемонструвала своє невдоволення зростанням української історичної мітології.

Після визволення Києва українська влада організувала групу письменників написати відкритий «Лист українського народу великому російському народу» для публікації у «Правді». Прикметно, що українці в цьому тексті не названі другим «великим» народом СРСР, хоча й сказано, що два братні народи здобули всі свої історичні перемоги разом. Цей лист – панегірик російсько-українській дружбі та російському кермуванню – був спробою представити всіх українських «великих предків» яко товаришів по зброї сучасних їм російських героїв. Однак, на думку Александрова, з листа випливало, що «в Радянському Союзі було два провідні народи – росіяни та українці», тоді як «відомо і загальноприйнято, що російський народ – старший брат у сім'ї народів Радянського Союзу». Крім того, керівник Агітпропу відкинув як вигадку українські твердження, ніби Данило Галицький допоміг Александру Невському перемогти німецьких лицарів на початку 1240-х років. Кінець кінцем, «Правда» замість листа опублікувала повідомлення про масовий мітинг у щойно звільненому Києві²⁸.

Попри все, сигнали з Москви залишалися суперечливими. Якраз коли Александров критикував злощасний лист за недостатнє шанування великого російського народу, Олександр Довженко 26 листопада довідався, що Сталін заборонив його роман і сценарій «Україна в огні». У січні 1944 року для обговорення цього хибного твору в Кремлі зібралось По-

Александров ще категоричніше засудив працю як «антиросійську». Див.: РГАСПИ, ф. 17, оп. 125, д. 224, лл. 4, 23–25 і 36–43. Новий, базований на архівах аналіз сталінської політики в історії Казахстану міститься в другому розділі дисертації: Peter A. Blitstein, *Stalin's Nations: Soviet Nationality Policy between Planning and Primordialism, 1936–1953*, Ph.D. dissertation (University of California, Berkeley, 1999).

²⁸ РГАСПИ, ф. 17, оп. 125, д. 190, лл. 26–27. Довженко записав у щоденнику, що лист підготувала та сама група українських письменників на чолі з Юрієм Яновським (Довженко, *Господи*, 1955).

літбюро та група українських функціонерів і чільних письменників. Під час зустрічі Сталін особисто звинуватив Довженка в тому, що він ревізує ленінізм, підкреслюючи національну гордість більше, ніж класову боротьбу. І хоча йшлося про надмірну національну гордість українців, Сталін не стверджував, що вона применшує російську велич; його обурювало протиставлення українського патріотизму і відданості робочому класу, партії та колгоспній системі²⁹. Цей виступ (про нього детальніше в наступному розділі) на якийсь час замаскував справжній напрямок ідеологічних змін: уперед до імперії, а не назад до класової солідарності.

Далі стежачи за подальшими сигналами згори, українські чиновники потроху намацували шлях до нової офіційної інтерпретації власного національного минулого. Знайти правильний баланс між національною історією та класовим аналізом, між українською національною гордістю і колінкуванням перед старшим російським братом виявилось не так уже й легко.

Скажімо, українські ідеологи самі відкинули як невдалу першу серйозну спробу написати новий історичний текст. В архіві ЦК КП(б)У зберігся машинопис шкільного підручника з історії України, який ніколи не побачив світу. Немає жодних партійних рішень про початок чи припинення підготовки цієї книжки, тому саме її існування – якась загадка, адже історія України не була шкільним предметом (тоді школярі вивчали історію СРСР). Та позаяк автором тексту був головний український історик Петровський, редактором – один із чільних поетів республіки Рильський, а читав його впливовий на той час Корнійчук, можна припустити, що проєкт був підтриманий на офіційному рівні. Партійні архіви часів війни неповні, але цілком резонно висувати, що у 1942–1943 роках українське керівництво мало намір ввести національну історію до освітньої програми. Збереглися два документи, які підтверджують цю гіпотезу. В листопаді 1942 року

²⁹ Текст сталінських коментарів нещодавно опубліковано: И. В. Сталин, Об антиленинских ошибках и националистических извращениях в киноповести Довженко «Украина в огне», *Искусство кино*, № 4 (1990): 84–96. Первісну негативну оцінку роману Агітпропом див.: РГАСПИ, ф. 17, оп. 125, д. 212, лл. 1–3.

Петровський відзвітував завідувачу відділом пропаганди й агітації Костеві Литвину, що праця над підручником майже завершена, а в березні 1943 року Литвин поінформував Петровського: «ближчим часом питання про нього [підручник] буде остаточно розв'язано»³⁰. Неясно, чому проєкт так і не завершили. До справи долучено радше негативну рецензію Миколи Бажана, яка свідчить, що вже 1943 року автор патріотичного «Данила Галицького» вважав національну історію підозрілою і повернувся до класового аналізу. Бажан червоним олівцем підкреслив фрази на зразок «Ми, вільні діти великого українського народу, пишаємось його славними ділами» та розкритикував Петровського за відмову від сталінського розуміння Переяславського договору як «меншого лиха»³¹. Отже, проєкт могли закрити через його патріотичний, національний дух; можливо, українські ідеологи вирішили, що політична ситуація не сприяє введенню української історії до освітньої програми; а може, Москва потопила проєкт одним телефонним дзвінком, від якого не залишилося й сліду.

Новий короткий огляд української історії – «Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі» авторства Миколи Петровського – з'явився на початку 1944 року, коли Червона Армія перетнула колишній польський кордон і вступила на територію Західної України. Офіційний партійний часопис «Большевик» із сотисячним накладом надрукував скорочений варіант російською мовою, а повністю текст був опублікований українською мовою в головній газеті республіки – «Радянській Україні». Працю видали також окремою брошурою українською мовою (наклад 42 000) і згодом у Москві російською (наклад 25 000)³². Цього

³⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 68, арк. 26–27 (Петровський до Литвина); спр. 46, арк. 117 (Литвин). Записку Литвина опубліковано: *Улещатах тоталітаризму*, 1: 116.

³¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 153, арк. 1–272. Рецензія Бажана міститься на арк. 1–3, підкреслене речення – на арк. 8.

³² Н. Петровський, *Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве*, *Большевик*, № 2 (1944): 42–55; *Радянська Україна*, 29 лютого 1944, с. 4; 1 березня 1944, с. 3–4; М. Петровський, *Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі* (Київ, 1944); Н. Петровський, *Воссоединение украинского наро-*

разу Петровський запропонував трохи іншу дефініцію української історії: «Історія українського народу – це історія вікової боротьби народних мас проти соціального і національного гноблення за возз'єднання в єдиній українській державі, за об'єднання з братнім єдинокровним російським народом». Нове означення нібито повернуло соціальну боротьбу на її провідні позиції, але в самому тексті автор підкреслював три головні теми: українська державність, Західна Україна – одвічно українська земля та історичні зв'язки України з Росією. У повній версії брошури пояснювалося, що союз із Росією не суперечив інтересам українського державного будівництва. Хоча за Хмельницького Україна була «незалежною державою» у формі козацької республіки, «приєднуючись до Росії, вона зберігала свою державність». Проте ні союз із Росією, ні революція не були телеологічним результатом української історії. Петровський віддав цю роль історичному возз'єднанню українців у їхній власній національній державі, що його 1939 року здійснив СРСР³³. Попри всі посилення на класову боротьбу, автор представив українську історію як метанаратив нації, хай навіть нації, яка віднайшла свою гегелівсько-сталінську самореалізацію в багатонаціональній імперії.

Петровський зміцнив свою репутацію головного українського історика ще однією впливовою публікацією. 1944 року поважне московське видавництво видрукувало його брошуру «Богдан Хмельницький», яка возвеличувала повстання Хмельницького як «національно-визвольну війну», а козаків як «носіїв найкращих героїчних традицій українського народу». Петровський так само представив союз із Москвою як намір, що його гетьман плекав від початку війни. Цікаво, що

да в едином украинском советском государстве (Москва, 1944). Брошура російською мовою отримала рецензію-панегірик в «Историческом журнале», див.: Б. Греков, рец. на *Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве Н. Петровского*, *Исторический журнал*, № 12 (1944): 74–75. 1941 року Петровський виготовував до друку більшу книжку з тією самою назвою, але рукопис загинув під час евакуації. Історик сподівався з часом відновити повний текст, який він скромно вважав вартим Сталінської премії. Див. ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 68, арк. 26 зв.; спр. 840, арк. 1.

³³ Петровський, *Воссоединение*, 31 і 33.

створений ним образ Хмельницького мусив потужно резонувати з тогочасним читачем: «найкрупніший діяч свого часу», «талановитий полководець, вправний оратор, видатний дипломат». Люди шанували Хмельницького «як вождя», його вороги організували проти нього невдалий «терористичний акт», він керував своїми військами з «залізною послідовністю», «розправився... з опозиційною групою частини козацької старшини... Гладкий та кілька інших старшин були страчені», зрештою, він «нешадно придушував будь-яку опозицію». Сама мова книжки Петровського посилала потужний сигнал його читачам. І хоча за Хмельницького ніхто не вживав слова «теракт» чи звороту «опозиційна група», вони були знайомі сучасникам Сталіна. А якщо додати приписувані Хмельницькому плани возз'єднати всі етнічні українські землі та об'єднати Україну й Росію у свого роду ранньомодерний «Радянський Союз», аналогія між козацьким гетьманом і Сталіним стає повною³⁴. У сталінські часи українське минуле треба було «пам'ятати» за допомогою тогочасної мови і образів.

Попри всі зусилля підпорядкувати українську національну пам'ять новій російській імперській мітології, її найновіша версія часто конкурувала з російською інтерпретацією тих самих подій. 1943 року в «Историческом журнале» російський історик Владімір Пашуто назвав Данила Галицького «русским князем», який керував «русским» народом на «южнорусских» землях. Письменник Алексєй Югов у своїй брошурі 1944 року так само вважав князя і його підданців «русскими» та, крім того, заявив, що «народ Галичини, Буковини й Волині проніс крізь горнило всіх історичних випробувань, оборонив, як святиню, і російську мову [русский язык], і віру батьків, і непогасну, полум'яну любов до Великої Русі (тобто Росії. – С. Є.)». Боріс Греков писав про польський період галицької історії, жодним словом не згадуючи про формування української чи хоча б протоукраїнської національності³⁵.

³⁴ Н. Н. Петровський, *Богдан Хмельницький* (Москва, 1944), с. 6 (козак); цитати, які вказують на аналогію зі Сталіном, на сторінках с. 9, 13, 26, 29 («терористичний акт»), 38, 40 («розправився з опозиційною групою»), 56–57 («нешадно придушував будь-яку опозицію»).

³⁵ В. Пашуто, Даниил Галицкий, *Исторический журнал*, № 3–4 (1943): 37–44; А. Югов, *Даниил Галицкий* (Москва, 1944), с. 55; Б. Д. Греков,

Одночасно свої інтерпретації висували українські історики й письменники, нерідко навіть на сторінках тих самих журналів. Їхні публікації ніколи прямо не підважували російських тверджень, проте архіви заховують сліди їхньої тонкої боротьби за утвердження етнічної відмінності й історичної окремішності України від Росії. Насправді ці два поняття не суперечили центральному мітові нової офіційної історичної пам'яті – благодатному союзу з Росією. Історична Україна *мусила* бути чимось окремим і особливим, щоб вона могла укласти союзну угоду з братньою Росією. Ба більше, після Переяслава вона мусила зберегти свою етнічну окремішність, яка послужила б основою для української радянської національності. Ці аргументи дозволяли українським інтелектуалам захищати «свою» національну пам'ять від крайнощів нового возвеличення Росії.

Наприклад, 1944 року Корнійчук розкритикував рукопис брошури Пічети про Богдана Хмельницького. У своїй рецензії український драматург вимагав замінити у книжці вислови «південно-західна Русь» і «русский» на «Україна» й «український», а також натхненніше показати Хмельницького – полководця й державного діяча – та Переяславську угоду. У висновках Корнійчук саркастично додає: «Тов. Пічета зовсім недавно публічно виступав і доводив, що Хмельницький – феодал, злісний ворог народу. Тепер він змінив свої погляди». Замість Пічети впливовий письменник рекомендував як автора Миколу Петровського, «найкращого знавця цього періоду на Україні»³⁶.

Під час конференції істориків і місцевих партійних ідеологів на початку 1945 року професор Кость Гуслистий порушив питання «русифікації» Данила Галицького в центральній пресі. Особливо він критикував статтю Пашута в «Историческом журнале» та брошуру Югова, які трактували Галицько-Волинське князівство винятково «з погляду «еди-

Судьбы населения галицких княжеских вотчин под властью Польши, *Исторический журнал*, № 12 (1944): 37–43. Югов згодом видав історичний роман про Александра Невського й Данила Галицького, який зустріли захоплено, див.: А. Югов, *Ратоборцы* (Москва, 1956).

³⁶ Копія рецензії від 7 січня 1944 р. збереглася в особистому архіві Корнійчука: ЦДАМЛМ, ф. 435, оп. 1, спр. 508, арк. 1–3.

ного русского народа», не пов'язуючи безпосередньо з історією України». Ні партійні функціонери, ні колеги-історики не заперечували твердження Гуслистого про те, що «Данило Галицький є один із великих предків українського народу, так само як Олександр Невський є один із великих предків великоруського народу»³⁷.

Тепер уже інше розуміння національної пам'яті породжувало нові інтерпретації минулого в літературі й мистецтві. У літературі, безсумнівно, найважливіші зміни відбулися в царині драматургії. «Богдан Хмельницький» Корнійчука офіційно залишався українською історичною п'єсою номер один. Харківський драматичний театр імені Шевченка першим серед театральних труп повернувся з евакуації в Україну. Одинадцятого січня 1944 року виставою «Богдана Хмельницького» відкрився сезон у Харкові, а вже 6 квітня харків'яни повезли його відкривати театральний сезон до Києва³⁸. Попри те, класичний твір Корнійчука втратив колишню політичну актуальність: він не оспівував союз України з Росією, а його антипольське спрямування геть застаріло. На початку травня 1945 року українська влада призупинила вистави в Харкові, бо до Москви приїхала делегація союзного уряду Польщі, а в усіх головних українських містах проводилися мітинги на честь польсько-української дружби. Розлючений Корнійчук марно скаржився Хрущову, що в Москві ніхто не відміняв відому своїм антипольським спрямуванням оперу «Іван Сусанін». Однак написана 1938 року п'єса вже не задовольняла змінені культурні смаки зрілого сталінізму. Коли 1945 року харківська трупа представила «Богдана Хмельницького» в Москві, столичні критики побачили у ньому «забагато інтриги і замало величності»³⁹.

Іван Кочерга написав п'єсу «Ярослав Мудрий», яка незабаром виборолала у «Богдана Хмельницького» звання найпопулярнішої історичної драми. Кочерга писав тільки українською і переважно у віршованій формі. Його знали в рес-

³⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 388, арк. 4.

³⁸ Радянська Україна, 11 січня 1944, с. 4; 8 квітня 1944, с. 4.

³⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1621, арк. 64–66 (скарга Корнійчука); Радянське мистецтво, 18 серпня 1945, с. 2 (московські критики).

публіці, але він не мав всесоюзної слави Корнійчука. Проте старовинний жанр віршованої драми, напевно, добре узгоджувався з естетичним монументалізмом зрілого сталінізму. Тема п'єси – життя видатного державного мужа Київської Русі великого князя Ярослава Мудрого (роки правління 1019–1054) – відповідала новому сталінському культові середньовічних князів як «великих предків». І все ж таки драма про Київську Русь була ідеологічно ризикованою, адже старший російський брат так само вважав цю державу початком своєї історичної традиції.

Тому не дивно, що українські ідеологи звертали надзвичайно багато уваги на твір Кочерги. Одинока копія остаточної версії п'єси, датована 27 вересня 1944 року, збереглася не в архіві автора, а в архівах ЦК КП(б)У. Дмитро Мануїльський, міністр закордонних справ і сирій кардинал з ідеологічних питань, довго й прискіпливо читав п'єсу, зробивши безліч зауваг про історичну та психологічну достовірність і зажадавши додаткових рецензій істориків. Він не знайшов нічого підозріло націоналістичного, але його нотатки свідчать про занепокоєння «відповідним» зображенням величчя Ярослава Мудрого як державного мужа⁴⁰.

Ще один примірник рукопису з партійних сховищ демонструє, що саме редактори видалили з авторської версії тексту. У своїй передмові Кочерга постійно підкреслює варязьке походження Ярослава, його герой бореться з колізією між своїм чужоземним походженням і князівським статусом та інтересами Русі й простих людей. Ясно, що герой, урешті-решт, обирає останнє, але партійні цензори взагалі вважали небажаним висвітлювати цю дилему, тому боротьбу Ярослава зі своєю «варязькістю», на якій зосереджувалася драма, звели до коротенької згадки. Так само викинули неправильне прославляння «Київа нашого, державного і святого», як центра Русі, бо в сталінській історичній пам'яті це місце належало Москві, хоча в часи Ярослава її ще не існувало. У п'єсі було також недоречно нагадування про обов'язки правителя перед народом, «якому я по совісті служив / І мудрістю якого тіль-

⁴⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 837 (перша версія); ЦДАВОВ, ф. 4669, оп. 1, спр. 124, арк. 1–3 (нотатки Мануїльського).

ки жив. / Ніхто не мудрий власним лиш умом, / Один народ нехибним йде шляхом». Червоний олівець анонімного ідеолога викреслив зайві рядки⁴¹.

Наприкінці 1944 року «Ярослав Мудрий» з'явився в літературному журналі, а республіканські газети надрукували уривки з твору. «Радянська Україна» вибрала розлогу сцену з актуальним закликком до «єдиної Русі». Деяко запізнилася прем'єра драми в Харкові у вересні 1946 року постала у відчутно холоднішому ідеологічному кліматі, проте була успішною і принесла дві Сталінські премії – Кочерзі і театральній трупі⁴².

Попереду вже згадано, що на тогочасних плакатах часто малювали Хмельницького й Шевченка, які надихали своїх «нащадків» на звільнення рідної землі, однак було зреалізовано й кілька серйозніших мистецьких репрезентацій минувшини. Іван Шульга виконав 1943 року в Москві для Державного історичного музею картину «Московські послы вручають грамоти Богдану Хмельницькому». Наступного року він повернувся до рідного Харкова, щоб завершити ще два епічні полотна – «Переяславська рада» та «Пісня запорожців». У мистецтві Шульга сповідував монументалізм – стиль, який процвітав у повоєнному Радянському Союзі. У серії невеликих олійних картин Михайла Деревуса «Хмельниччина» бачення визвольної війни не таке епічне, художнику властива більша романтичність. Деревус створив також незвично «психологічний» портрет гетьмана⁴³.

Під час VIII Української художньої виставки в листопаді 1945 року критики й преса звернули особливу увагу на історичні картини. Серед них найбільше обговорювали «Піс-

⁴¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 836, арк. 1-6, 42, 54, 58 (викинута варязька тема); 41, 93 (Київ), 77 («мудрість народу»).

⁴² *Література і мистецтво*, 23 листопада 1944, с. 3; *Радянська Україна*, 14 березня 1945, с. 4; 16 березня 1945, с. 2 (уривки); 23 березня 1945, с. 3 (позитивна рецензія); *Радянське мистецтво*, 17 вересня 1946, с. 1 (прем'єра); Євген Кирилюк, ред., *Історія української літератури* (Київ, 1971), том 7: 314–316.

⁴³ *Історія українського мистецтва в шести томах*, т. 6: 27–29 (зображення Шевченка і Хмельницького), 46 (Шульга й Деревус); Дмитренко, *Український радянський історичний живопис*, 56, 75.

ню запорожців» Шульги, «Богдана Хмельницького під Львовом» львівського художника Гейзи Розмуса, серію «Хмельниччина» та портрет гетьмана пензля Деревуса. На думку критиків, найбільше вибивався з ряду «психологічний» портрет Хмельницького. У Деревуса, писав котрийсь із них, «здається, зовсім зайво підкреслено нервозність, перевтому, навіть якусь фізичну хворобливість [гетьмана]. Не такий образ народного вождя, вольової людини – Богдана Хмельницького живе в уяві народних мас». Хоча офіційна преса претендувала на авторитет у тому, чим була чи повинна бути історична пам'ять, вона так само стежила за розвитком історичного жанру в українському мистецтві, щоб він мав бажаний виховний вплив на обивательську уяву. Передовиця в «Радянському мистецтві» стверджувала, що представлені на виставці твори «не відбивають і малої частки багатой на величні події історії українського народу»⁴⁴.

Ідеологічне переродження сталінізму у самовизнаного спадкоємця Російської імперії передбачало реабілітацію доробку визначних дореволюційних російських істориків, наприклад Сергія Соловйова та Васілія Ключевського. Так само українські інтелектуали під час війни почали повертати Михайлові Грушевському роль патріарха української історіографії, хоча в тридцятих роках його засудили як буржуазного націоналіста і навіть «фашиста». Офіційний статус Хмельницького як національного героя дав Петровському можливість 1943 року очистити ім'я свого вчителя. Наступного дня після заснування ордена Хмельницького Петровський написав у «Радянській Україні», що праці Грушевського мають «велику вагу» для вивчення гетьманської доби. У першій частині дев'ятого тому Грушевський начебто всупереч твердженням українських істориків-націоналістів дійшов думки, що козацький ватажок ніколи не мав наміру розірвати союз із Москвою. Такий висновок підкріплював власну ідею Петровського про те, що Хмельницький завжди шукав союзу з братнім російським народом. В іншій статті Петровський стверджував, що Грушевський, «проаналізувавши дже-

⁴⁴ *Радянське мистецтво*, 20 листопада 1945, с. 1–2 (рецензія на виставку); 13 листопада 1945, с. 1 (передовиця).

рела, із властивою йому майстерністю» зробив цей важливий висновок у другій частині дев'ятого тому та в неопублікованому десятому томі, рукопис якого втрачений⁴⁵.

Українські інтелектуали наполягали також на реабілітації перекonanого «реакціонера» ХІХ століття Пантелеймона Куліша, 125-літній ювілей якого святкували в серпні 1944 року. Куліш був українським націоналістом замолоду і російським монархістом у старшому віці, тож виправдати його як історика не було жодної можливості. Проте він міг поставити в поважній ролі автора першого українського історичного роману «Чорна Рада» (1857), який до того ж був узагалі першим україномовним романом⁴⁶. Українські літературознавці 1945 року заговорили про те, що «назріла необхідність переглянути спадщину» іншого письменника-романтика ХІХ століття, якого теж уважали істориком-«реакціонером», – Миколи Костомарова: «В умовах колоніального гноблення пробудження національної свідомості, що йому сприяли романтики своїми творами, стає позитивним явищем в громадському житті»⁴⁷. Ще несподіванішими були претензії українців на відомого «реакційного» російського письменника українського походження Ніколая (Миколи) Гоголя. У 135-ту річницю з дня його народження у квітні 1944 року стаття в «Радянській Україні» проголосила Гоголя «великим сином України»⁴⁸.

Наприкінці війни республіканські ідеологи та інтелігенція закріпили культу ще кількох центральних для української культури ХІХ століття фігур. Столітній ювілей осно-

⁴⁵ *Радянська Україна*, 12 жовтня 1943, с. 3; Н. Петровский, Присоединение Украины к России в 1654 году, *Исторический журнал*, № 1 (1944): 52. Текст 9-го тому не дає підстав для таких висновків. Див.: Михайло Грушевський, *Історія України-Руси* (Київ, 1996–1997), том 9, частина 1, с. 720, 784; частина 2, с. 1492–1508. На с. 1494–95 Грушевський пише, що для Хмельницького Переяславська угода була просто воєнним союзом: «цінний в даних обставинах..., ще оден [союз] в додаток до союзу з Татарами, з Турками, з Молдавою».

⁴⁶ *Радянська Україна*, 8 серпня 1944, с. 2; 23 серпня 1944, с. 4; *Література і мистецтво*, 7 серпня 1944, с. 3–4.

⁴⁷ Іван Пільгук, Микола Костомаров, *Українська література*, № 4–5 (1945): 122.

⁴⁸ *Радянська Україна*, 4 квітня 1944, с. 3.

вположника української модерної музики Миколи Лисенка відзначили у квітні 1942 року скромними засіданням та концертом в Уфі, однак влада вирішила, що після звільнення України бажано вшанувати його урочистіше. У січні 1945 року республіканський уряд оголосив про спорудження пам'ятника Лисенку в Києві, перейменування на його честь Львівської консерваторії і Харківського оперного театру та про план видати до 1947 року (105-го ювілею композитора) 31-томник його творів. Напередодні 103-го ювілею 1945 року газета писала про відновлений культ національного композитора: «І сьогодні, коли вся Україна, зібрана під великим прапором Леніна-Сталіна, вшановує пам'ять Миколи Віталійовича Лисенка», «народ український у своїй рідній хаті переглядає свої дорогі заповітні скарби»⁴⁹.

В апогеї кампанії за «національну спадщину» влітку 1945 року ЦК КП(б)У зібрав письменників, критиків та директорів республіканських видавництв для обговорення грандіозного проекту «Золотого фонду» української літератури. Цей трирічний план складався зі ста сорока восьми томів двадцяти одного дореволюційного автора, крім того, відразу планувалося видати по одномнику вибраних творів найвидатніших письменників⁵⁰. Цей порив пропагувати українську національну історію та культурну спадщину не спадав в Україні до середини 1946 року.

Республіканська верхівка популяризувала серед населення радянську версію української національної пам'яті і водночас намагалася обмежити публічний доступ до альтернативних наративів минулого. Війна зруйнувала радянську централізовану мережу книготоргівлі, внаслідок чого відродився книжковий чорний ринок. За свідченнями письменника Петра Панча, дореволюційні книжки про українську історію, особливо про гетьманів-сепаратистів Мазепу і Петра Дорошенка, користувалися на ринку величезним попитом.

⁴⁹ *Культурне будівництво в Українській РСР: Червень 1941–1950*, 32 (Уфа, 1942); *Література і мистецтво*, 25 січня 1945, с. 1 (урядовий указ); *Радянська Україна*, 21 березня 1945, с. 3 (цитована стаття-панегірик). Вислів «у своїй власній хаті» українські патріоти давно використовували як метафору незалежної державности.

⁵⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1604, арк. 1–3.

Панч називав, зокрема, праці дожовтневих українських істориків Миколи Костомарова, Грицька Коваленка та Миколи Аркаса, а також історичні романи Адріана Кашенка: «За ці книжки зараз на базарі платять у десять разів дорожче, ніж за наші радянські історії. В чому справа?» Сам він обережно пояснював це так: однотоїмну ілюстровану «Історію України» (1912) Аркаса «читають напівписьменні селяни з великим захопленням, тому що [її] написан[о] занадто популярно». У грудні 1944 року влада почала вводити державну монополію на торгівлю книжками, принаймні у великих містах. Як свідчать звіти, на базарах було виявлено багато «політично шкідливих» книжок⁵¹. Проте загалом під час війни й одразу після неї українські ідеологи та інтелектуали часто не були впевненими у сприйнятті народними масами їхнього варіанта історичної пам'яті.

Возз'єднана Україна

У кінці 1943–1944 роках Червона Армія невпинно просувалася на захід і радянська пропаганда знову вивела на передній план тему возз'єднаної України. Ініціювала це питання українська верхівка. Невдовзі після звільнення Харкова у лютому 1943 року «Радянська Україна» опублікувала розлогу статтю Корнійчука «Возз'єднання українського народу в надрах своєї держави». «Правда» пішла на безпрецедентний крок – наступного ж дня передрукувала статтю російською мовою, а ще через день її приклад наслідували інші центральні газети. Корнійчук ніби мав на меті дати відсіч якимсь неназваним польським емігрантським газетам, які начебто заявляли про права Польщі «на Дніпро і Чорне море». Насправді стаття мала засвідчити радянську позицію щодо Східної Галичини, відібраної 1939 року у Польщі. Заяви Корнійчука не залишали жодних сумнівів, що Радянський Союз наполягатиме на своїх територіальних здобутках. Боронячи довоєнні анексії, відомий драматург посилався на етнічну й історичну єдність українських земель, походить Хмель-

⁵¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 387, арк. 18 (Панч); ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 7, спр. 818, арк. 5, 9 (книготоргівля).

ницького в Західну Україну та національне відродження XIX століття в Галичині, що його уособлював Франко⁵².

Українське керівництво теж із нетерпінням чекало на приєднання решти польських і чехословацьких територій з українським населенням та готувало історичні аргументи для обґрунтування своїх намірів. У березні 1944 року Хрущов виступив із доповіддю на першій за час війни сесії Верховної Ради УРСР. Після традиційних вступних фраз про керівну роль партії і перш ніж перейти до обговорення героїчних воєнних успіхів та труднощів відновлення економіки, Хрущов запропонував слухачам офіційну дефініцію української історії, яка підозріло нагадувала означення Петровського: «Історія українського народу – це багатотисялітня історія боротьби проти соціального і національного гноблення, історія боротьби, що ніколи не припинялася, за возз'єднання українських земель в єдиній українській державі». Після панегіриків Сталіну і партії за те, що вони повернули Західну Україну, Хрущов оголосив:

Український народ добиватиметься завершення великого історичного возз'єднання своїх українських земель в єдиній радянській українській державі. (Бурхливі оплески.)
Український народ добиватиметься включення до складу Української Радянської держави одвічних українських земель, якими є Холмщина, Грубешів, Замостя, Томашів, Ярослав. (Бурхливі оплески.)⁵³

Згадані Хрущовим землі колись були частиною Галицько-Волинського князівства і, за винятком Ярослава, між 1832 та 1917 роками належали до Російської імперії, але після революції знову відійшли до Польщі. Перед війною СРСР не заявляв про свої права на землі за лінією Керзона і не намагав-

⁵² *Радянська Україна*, 19 лютого 1943, с. 2; *Правда*, 20 лютого 1943, с. 2. «Известия» і «Красная звезда» передрукували цю статтю 21 лютого, після чого це повторили багато інших газет і журналів. Україномовний оригінал та вирізки з газет див. в архіві Корнійчука: ЦДАМЛМ, ф. 435, оп. 1, спр. 496.

⁵³ *Радянська Україна*, 6 березня 1944, с. 1 (українська історія), 2 (возз'єднання).

ся окупувати їх 1939 року⁵⁴. Петровський спішно виготував статтю «Одвічні українські землі», яка з'явилася в «Радянській Україні». Він завважив, що Данило Галицький помер і похований у Холмі, що на цю територію претендував Хмельницький і що, згідно з переписом 1897 року, більшість місцевого населення складають українці⁵⁵. Проте після тривалих перемовин із західними союзниками та польським урядом в екзилі Сталін вирішив, що кордон між Україною і Польщею пролягатиме по лінії Керзона. Холм залишався в руках поляків⁵⁶.

Трохи спантеличені українські політики й інтелектуали перемкнулися на іншого кандидата на «возз'єднання» – Закарпаття. Ця територія, заселена східнослов'янськими горянами, якими з XI століття керувала Угорщина, а після Першої світової війни – Чехословаччина, була проблемою для українських ідеологів. Які історичні аргументи могли вони навести, називаючи сучасне Закарпаття українським? Апелюючи до часів перед угорським пануванням, існував ризик одночасно потвердити ідею націоналістів про те, що населення Русі в XI столітті було «українським». (Отже, російський народ сформувався пізніше і, ймовірно, був гілкою великого українського народу.)

Хай там як, а коли наприкінці літа 1944 року Червона Армія підступала до Карпат, «Радянська Україна» надрукувала статтю двох істориків. Вони оголосили Закарпаття «найбільш відсунутим на захід аванпостом українського народу» та землею «наших дорогих єдинокровних братів», яким, попри тисячолітній чужоземний гніт, удалося зберегти свою

⁵⁴ Назви перерахованих Хрущовим міст нині відомі в польському варіанті: Хелм, Грубешув, Замосьць, Томашув і Ярослав. Лінія Керзона була східною межею Польщі. Її запропонував після Першої світової війни британський міністр зовнішніх справ лорд Керзон, і вона мала позначати східну межу етнічних польських поселень. Ризький договір 1921 року пересунув радянсько-польський кордон на схід від лінії Керзона.

⁵⁵ *Радянська Україна*, 30 квітня 1944, с. 2. Див. також: Микола Ткаченко, Холмщина, Грубешів, Ярослав – одвічні українські землі, *Українська література*, № 5–6 (1944): 122–129.

⁵⁶ Див.: Василь Боечко, Оксана Ганжа і Борис Захарчук, *Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан* (Київ, 1994), с. 80–85.

ідентичність. На початку листопада Хрущов інкогніто відвідав Закарпаття, де буцімто спостерігав масовий ентузіазм з приводу возз'єднання з Україною, та отримав згоду Сталіна на організацію відповідних петицій від місцевого населення⁵⁷. 26 листопада з'їзд народних комітетів Закарпатської України прийняв маніфест про возз'єднання. У тексті недвозначно сказано, що Закарпаття «століттями перебувало у відриві від своєї матері – вітчизни України». Лист-звернення з'їзду до Сталіна пояснював «дорогому нашому батькові Йосипу Віссаріоновичу»: «Наші предки в незапам'ятні часи жили одною спільною і міцною сім'єю зі всім багатомільйонним українським народом»⁵⁸. Так у запалі воєнної пропагандистської кампанії тяглість модерної української нації було доведено вглиб аж до X століття.

Після того як радянсько-чехословацький договір, підписаний у червні 1945 року, легітимізував перехід Закарпаття до СРСР, Бажан написав про цю подію обережнішу пропагандистську статтю «Наша споконвічна земля». Бажан заявив, що закарпатці, хоч і «люди українського народу», споріднені і з українцями, і з росіянами. Його стаття розумно підкреслює старшинство російського брата в радянській сім'ї, у яку східні українці привели своїх закарпатських побратимів:

Тисячу років не згасала віра у возз'єднання цього маленького народного потоку з великим українським морем, з великим океаном Русі.

Тисячу років – подумати тільки, тисячу років! – півмільйона людей українського народу, закинутих історією за вершини Карпат на захід і південь, не втрачали свого почуття єдності з могутніми народами східних слов'ян, з українським і російським народом⁵⁹.

Влада фінансувала «українізацію» закарпатського культурного життя аж до створення Ужгородського державного

⁵⁷ *Радянська Україна*, 8 серпня 1944, с. 2 (стаття); ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 937, арк. 58–61 (листування Хрущова зі Сталіном); спр. 787, арк. 3–288 (петиції).

⁵⁸ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 788, арк. 1–5, 10–12; *Радянська Україна*, 23 грудня 1944, с. 4.

⁵⁹ *Радянська Україна*, 1 липня 1945, с. 3.

університету⁶⁰, але «історичне возз'єднання» додавало українським чиновникам безліч різних проблем. З одного боку, закарпатські вчителі, які вітали об'єднання, здивувалися, коли з'ясували, що у школах об'єднаної української держави не вчать української історії. З іншого боку, Києву довелося мати справу з місцевими культурними сепаратистами, як-от професором-фольклористом Петром Лінтуром, котрий «уникав» назви Україна й уживав натомість традиційне позначення – Закарпатська Русь⁶¹.

До того ж республіканська влада мала ідеологічно забезпечити повернення Західної України, яку 1939 року «возз'єднали», але її дуже швидко окупувала Німеччина. Хрущов прибув до Львова 28 липня, через день після того як Радянська Армія зайняла місто, на початку серпня та у жовтні–листопаді перший секретар об'їхав усю Західну Україну. В секретному звіті Сталіну Хрущов зосередився на боротьбі з націоналістичною Українською повстанською армією, і саме це змагання, а не відбудова економіки регіону, полонило увагу республіканського керівництва впродовж наступних двох років⁶².

Прищепити в цьому регіоні радянську версію української історичної пам'яті було головним завданням українських ідеологів. За кілька років до шкіль у західних областях прибуло 44 000 вчителів зі Східної України, наглядати за новою ідеологічною паствою поїхали також тисячі управлінців та лекторів-пропагандистів⁶³. У січні 1945 року Мануїльський виступив на вчительській конференції у Львові з доповід-

⁶⁰ *Культурне будівництво*, 2: 86–87; І. Туряниця, *Розвиток культури у Закарпатті, Більшовик України*, № 7 (1949): 40–48; Paul R. Magocsi, *The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus, 1848–1948* (Cambridge, MA, 1978), с. 255–271.

⁶¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1652, арк. 103 (учителі); оп. 70, спр. 326, арк. 74–76 (Лінтур).

⁶² ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 703, арк. 23–36; спр. 1060, арк. 1–18 (листи Хрущова до Сталіна); спр. 780, 889 і 890 (клопоти влади 1944 року). Див. також: Володимир Сергійчук, ред., *Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали* (Київ, 1998), с. 10–184.

⁶³ Рубльов і Черченко, *Сталінщина*, 211–241 (кількість 44 000 – на с. 211).

дю «Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини». У його промові, одразу ж виданій окремою брошурою, Радянський Союз поставав як локомотив модернізації економічно відсталого регіону. За словами Мануїльського, що дехто з галичан ідеалізує австро-угорське минуле, бо імперія сприяла національній автономії, але ж Габсбурги гальмували економічний розвиток Східної Галичини, а радянській владі вдалося «перетворити місто Львів на один із найбільших промислових центрів Радянської України». Геополітично Україна не могла бути незалежною і створити союз зі «слабою» Польщею. Націоналісти говорили про незалежність, але на практиці служили нацистській Німеччині, яка не дозволяла українській культурі вільно розвиватися. Тому історично «Радянський Союз є єдиною гарантією волі і незалежності всіх республік, які входять до його складу»⁶⁴.

Радянська влада докладала серйозних зусиль, щоб придушити альтернативні «націоналістичні» версії національної пам'яті в Західній Україні. Упродовж перших років після возз'єднання чиновники завзято боролися з культом Мазепи на Заході. Знову й знову на різних зібраннях ідеологи вимагали належно засудити цього «зрадника», який спробував відокремити козацьку Україну від Росії. Інше джерело національної гордості галичан, Українську Галицьку Армію 1918–1920 років, у нових наративах про минуле так само таврували як «націоналістичну». Зрештою, коли Сталін узявся знищувати наріжний камінь галицької національної ідентичності – греко-католицьку (уніятську) церкву, – перша публічна атака на неї відбулася у формі зневажливого історичного дослідження про її «антинародну» діяльність. Це була частина сумнозвісної статті Ярослава Галана «З хрестом чи з ножем?», у якій той засуджував покійного главу церкви митрополита Андрея Шептицького. Львівська влада повідомляла про громадську реакцію на цю «величезної сили бомбу» безпосередньо самому Хрущову⁶⁵.

⁶⁴ Д. З. Мануїльський, *Украинско-немецкие националисты на службе у фашистской Германии* (Київ, 1946), с. 5–7, 10.

⁶⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 385, арк. 212; спр. 539, арк. 6; оп. 23, спр. 1652, арк. 83, 87 (Мазепа); 84 (УГА); спр. 1605 (справа зі статтею Галана). Звіт Хрущову про вплив статті нещодавно опубліковано у кн.:

Українські ідеологи усували рештки націоналістичних історичних наративів з публічного дискурсу Західної України. Вони доручили надійним історикам написати зразки лекцій з історії регіону. Кмітливий Петровський швиденько скомпонував короткий нарис історії Західної України. Відчуваючи, куди дме новий ідеологічний вітер останніх років війни, він приписав галичанам віковичне бажання об'єднатися не лише зі східними українцями, а й із «братнім єдинокровним народом російським». Він пішов іще далі в руйнуванні патріотичних концепцій воєнного часу, розкритикувавши галицьких істориків Михайла Грушевського та Степана Томашівського, які простежували «українську» державність від давнього Києва до Галицько-Волинського князівства. Петровський писав, що до XIV століття не було ні української, ні російської, ні білоруської національності, тільки «єдина руська народність». Ба більше, навіть перед 1917 роком східні й західні українці начебто хотіли об'єднатися в межах єдиної «української держави, яка входила б до складу Росії». За цією схемою, після 1917 року мало що змінилося, просто Радянський Союз замінив Російську імперію в процесі остаточного історичного об'єднання східних слов'ян⁶⁶.

Одночасно з поширенням міту про російсько-українську дружбу та провідну роль старшого брата республіканські ідеологи й інтелектуали так само невтомно охороняли поняття української національної та етнічної єдності. Десь наприкінці війни Мануїльський рецензував рукопис другого тому «Історії дипломатії», яку готували московські науковці. Українського міністра закордонних справ збурила фраза про «русинську частину Східної Галичини». Незважаючи на те, що галицькі українці донедавна самі себе ідентифікували як «русинів», Мануїльський роздратовано писав: це «термін німецький і польський, спеціально винайдений, щоб довести,

Культурне життя України: Західні землі, 1: 267–76. Комплексний аналіз радянської антиуніятської кампанії 1945–1946 років див.: Bohdan Wocjurkiw, *The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939–1950)* (Edmonton, 1996), с. 102–47.

⁶⁶ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 399; оп. 23, спр. 860 (лекції); М. Петровський, *Західна Україна (історична довідка)*, Бібліотека агітатора (Київ, 1945), с. 3, 4 і 17.

що в Галичині є населення, яке відрізняється від українців. Цю німецьку термінологію нічого відтворювати в нашій радянській політичній літературі, бо жодних русинів не існує, а є українське населення Галичини»⁶⁷.

У грудні 1944 року московський історик Борис Греков отримав анонімного листа зі Львова. У написаному грамотною російською мовою листі автор, який сховався за підписом «російський галичанин», просив визнаного науковця припинити «українізацію» Галичини й Закарпаття. Він переконував, що історія дала радянській владі шанс завершити збирання «русских земель, русских племён», яке почав ще московський князь Іван Калита. 1946 року секретареві ЦК КП(б)У з пропаганди Іванові Назаренку⁶⁸ написав дехто «Іван Галичанин» (найімовірніше, та сама особа, що й «російський галичанин»), стверджуючи, зокрема, що росіяни, українці, галичани та закарпатці – частини одного «русского» народу. Автор долучив до листа машинопис «Відкриті питання до професора Петровського», у якому звинувачував чільного українського радянського історика у фальсифікації минулого, розділенні українців і росіян, а відтак у підтримці повстанського руху в Західній Україні⁶⁹. Анонімний автор був останнім могіканином із галицьких русофілів – політичного й культурного руху, який колись підтримувала Російська імперія. Проте сталінські ідеологи не сприймали його серйозно, бо в ієрархічно структурованій багатонаціональній імперії, яка складалася з «братніх націй», ніхто відкрито не пропагував асиміляцію.

Навряд чи хтось з авторитетних львівських науковців заперечував український етнічний характер території, але існували інші потенційні ускладнення. У грудні 1944 року Петровський поїхав до Львова зі спеціальним завданням – розвідати настрої серед місцевих істориків та літературознавців. Про результати він доповів безпосередньо Литвину, який пе-

⁶⁷ ЦДАВОВ, ф. 4669, оп. 1, спр. 47, арк. 7.

⁶⁸ У кінці 1940-х років в Україні аж два секретарі ЦК відповідали за ідеологічну сферу: секретар з ідеології Кость Литвин та секретар з пропаганди Іван Назаренко. Останній, крім того, очолював Агітпроп.

⁶⁹ РГАСПИ, ф. 17, оп. 125, д. 340, лл. 19–25; ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 326, арк. 64–73 зв.

редав цей безсумнівно важливий документ Хрущову. Більша частина звіту стосувалася колишнього фаворита радянської влади професора Крип'якевича, який на той час уже був готовий спокутувати свої гріхи ідеологічно правильним дослідженням про Хмельницького. Він начебто сказав Петровському: «У цьому питанні мені багато що стало зрозумілим у зовсім іншому світлі, ніж раніше, після того, як я скуштував (рос. лизнул!) марксизму і вивчив Ваші, Микола Неоновичу, праці про Богдана Хмельницького, особливо про його тяжіння до російського народу». П'ятеро інших чільних науковців теж виявилися вельми слухняними і погодилися писати газетні статті та читати лекції на потрібні теми. На диво майже всі відмовилися приїхати з лекціями до Києва. Проникливий Петровський припустив: галичани, певне, бояться, що в Києві, де їхнє зникнення не створить владі незручностей, їх можуть арештувати й вислати⁷⁰.

Щоб замінити націоналістичну традицію вшанування Мазепи, Грушевського та УГА, радянська влада почала розвивати на західноукраїнських землях офіційний культ Івана Франка як місцевого відповідника Шевченка, подвійного батька – протосоціаліста та батька нації. Східноукраїнські придворні поети Микола Бажан і Андрій Малишко очолили перше офіційне паломництво до могили Франка у Львові. Це було всього за десять днів після вступу радянської армії до міста. Державні музеї Франка у Львові та в рідному селі письменника – одні з перших культурних закладів, які відкрилися після війни. Східноукраїнський письменник Леонід Смілянський швиденько написав п'єсу «Мужицький посол» про невдалу спробу Франка потрапити до австро-угорського парламенту у 1890-х роках. Прем'єра відбулася в грудні 1945 року у Львівському українському драматичному театрі⁷¹.

⁷⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 394, арк. 1–5; *У лежцатах тоталітаризму*, 2: 4–6. Хоча звіт написано російською, швидше за все Петровський розмовляв із Крип'якевичем й іншими львів'янами українською мовою. Нотатка на арк. 1 архівної копії: «Гов. Хрущов читав. 27. II [1945]».

⁷¹ *Радянська Україна*, 6 серпня 1944, с. 4 (паломництво); Г. Г. Мезенцева, *Музеї України* (Київ, 1959), с. 162–163 (музеї); *Радянське мистецтво*, 4 грудня 1945, с. 3 (вистава).

Надійна східноукраїнська творча інтелігенція відіграла неабияку роль у «радянзації» західноукраїнських пропагандистських практик. Проте сталінські ідеологи не накидали галичанам українську національну пам'ять силоміць, як вони це якоюсь мірою робили в Закарпатті. Завдяки тривалій історії української політичної активності в Австро-Угорщині та Польщі рівень національної свідомості, соціальної організації та громадських зв'язків серед галицьких українців був набагато вищим, ніж у їхніх співвітчизників на сході⁷². Проте влада прагнула виховати з галичан громадян *Радянської України*, неодмінної частини Радянського Союзу. Західні українці ще мусили засвоїти нову парадигму, означену доктриною російського кермування, що відводила українській історичній мітології підпорядковану роль. У часи Сталіна українці могли вшановувати своє минуле, доки воно доповнювало, а не змагалось з російською імперською історією.

⁷² Див.: John-Paul Himka, *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century* (Edmonton, 1988) і John A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, 3rd ed. (Englewood, 1990).

Розділ третій

Перелицювання доктрини

Робочі записи провідних ідеологів часом дозволяють по-новому оцінити зміни в радянській ідеології. Наприклад, багато несподіваного про ждановщину в Україні розкриває одна тека з особистого архіву Дмитра Мануїльського¹. У ній зберігаються його чернетки різних антинаціоналістичних постанов та дуже цікаві рукописні нотатки про «національну гордість» – найімовірніше, первісний варіант якоїсь статті чи промови. Ці нотатки засвідчують, які труднощі з означенням української радянської історичної пам'яті мала людина, котра власноруч написала більшість найважливіших тогочасних ідеологічних декларацій в Україні. Один з пунктів Мануїльський починає засудженням культу національного минулого, але далі визнає, що це один із стовпів національної ідентичності:

¹ Дмитро Мануїльський (1883–1959) належав до невеликої групи добре освічених «старих більшовиків», які пережили Великий терор. Серед тієї жменьки людей він, напевно, був єдиний, кого призначив сам Ленін і хто все ще обіймав важливу посаду після Другої світової війни. Мануїльський навчався у Петербурзькому університеті й отримав учений ступінь з права в Сорбонні (1911). У 1921–1922 роках він якийсь час був першим секретарем КП(б)У, а потім перебрався до Москви на посаду секретаря Виконкому Комінтерна. У 1944–1950 роках Мануїльський був міністром закордонних справ України, заступником голови Ради Міністрів, членом Політбюро, якийсь час секретарем ЦК, очолював українську делегацію на міжнародних мирних конференціях у Сан-Франциско (1945) та Парижі (1946).

Про гордість історією. Коли нації немає чим пишатися в теперішньому, вона апелює до величі своєї історії (італійські фашисти [пишалися] величчю давнього Риму). Французи [пишаються] своєю буржуазною революцією. Історія – цемент, який сполучає минуле й сьогодення народу. В історії закладено ідею безсмертя народу².

Рукопис починається твердженням, яке міністр закордонних справ, очевидно, збирався розгорнути: «Національна гордість» – що це. Чим пишаємося – нашим соціалістичним будівництвом, Великою Жовтневою соціалістичною революцією, партією, Леніном і Сталіним». Останній пункт він назвав «Про національну гордість окремих народів, які входять до складу СРСР, і всього багатонаціонального народу взагалі». Головна теза Мануїльського – «любов до своєї країни (України) треба виховувати на основі любові до цілого Радянського Союзу», але у цих записах він не дає рецепта, як одночасно пишатися власною національною історією і любити керований Росією СРСР³.

Нотатки Мануїльського залишилися незавершеними, але багато тогочасної ідеологічної літератури з усіх сил старалося розв'язати саме це питання. Стаття І. Мартинюка «Розвивати і культивувати радянський патріотизм» та передовиця «До тринадцятиріччя Української Радянської Соціалістичної Республіки» підтверджують, наприклад, що впродовж 1946–1948 років українські ідеологи намагалися затушувати «етнічну» історичну пам'ять і розвинути натомість гордість за радянську сучасність. В обох статтях підкреслюється, що населення республіки щиро віддане Радянській Україні як частині Радянського Союзу, і в обох замовчується питання про національну спадщину. Дорікнувши кільком письменникам за те, що вони у творах про війну та повоєнну відбудову покликаються на козацьку славу, літературний критик Євген Юр'єв заявив: «Ідея животворного радянського патріотизму впливає не з традицій Запорізької Січі». Корені української радянської ідентичності він виводив із революційної боротьби та побудови соціалізму⁴.

² ЦДАВОВ, ф. 4669, оп. 1, спр. 23, арк. 5.

³ Там само, арк. 5 і 7.

⁴ І. Мартинюк, Розвивати і культивувати радянський патріотизм, *Біль-*

Післявоєнні культурно-ідеологічні чистки 1946–1948 років, які за прізвищем секретаря ЦК ВКП(б) Андрія Жданова назвали ждановщиною, зазвичай трактують як нове утвердження партійного ідеологічного контролю над культурою з метою очистити літературу й мистецтво від західних впливів та «аполітичних тем». І хоча для московських і ленінградських інтелектуалів ця кампанія справді перетворилася на хрестовий похід проти лібералізму й плюралізму, російську національну мітологію вона майже не зачепила. Натомість українська ждановщина від початку цілила насамперед у «націоналізм», особливо в історичній науці. Засвідчуючи складну, багатовимірну природу сталінських ідеологічних процесів, ця відмінність обумовлювала незвичну інтенсивність і кінцеву незавершеність культурних чисток у республіці.

Суперечливі сигнали згори

Тридцять першого січня 1944 року Олександра Довженка, чотирьох українських високопосадовців і трьох чільних письменників запросили до Москви на засідання Політбюро, щоб обговорити Довженкову кіноповість «Україна в огні». На цьому засіданні Сталін виступив із довгою промовою, у якій звинуватив письменника в «ревізії ленінізму»⁵. Довженко начебто заперечував принцип класової боротьби, чорнив партійну лінію й колгоспну систему в Україні, перенаголошував український патріотизм. Справді, Довженкова повість оприявнює рішучий ідеологічний відхід від пролетарського інтернаціоналізму до патріотизму, історії та нації. Його герої не раз критикують ідеологічні методи «класової боротьби» і замість цієї основної парадигми ранньої радянської ідеології пропонують «національну гордість». Скажімо, хтось із кремлівських ідеологів червоним олівцем попідкреслював такі-от вислови двох головних героїв повісті Запорожця й Кравчини: «Я не знаю сьогодні класової боротьби і знати

шовик України, № 8 (1947): 11–24; До тридцятиріччя Української Радянської Соціалістичної Республіки, *там само*, № 12 (1947): 1–9; *Літературна газета*, 15 січня 1948, с. 3 (Юр'єв).

⁵ Найновіший детальний аналіз цих подій див.: Liber, *Alexander Dovzhenko*, 196–206.

її не хочу. Я знаю Батьківщину!»; «Погані ми були історики? Прощати не вміли один одному? Національна гордість не сяяла в наших книгах класової боротьби?»; «За Україну! За чесний український народ! За єдиний сорокамільйонний народ, який за століття європейської історії не знайшов людського життя на своїй землі, за народ розтерзаний, розщеплений»⁶.

На засіданні Сталін зачитував фрагмент, коли Запорожець каже правовірному партизанському командирові: «Іди ти під три чорти з твоєю [класовою] боротьбою... ви показилися, позивали до класової боротьби, як п'яниця до самого ну. Ой, приведе вона нас до загибелі». Крім того, він зачитав негативні пасажі про брак патріотизму в радянських історичних книжках. Довженкові і його героям рідна земля й національне минуле бачилися як альтернативні об'єкти їхньої відданості. На думку ж Сталіна, у повісті не підкреслено, що «сама радянська влада й більшовицька партія свято зберігають історичні традиції і багату культурну спадщину українського народу та всіх народів СРСР і високо піднімають їхню національну самосвідомість»⁷.

Те, що Довженко не викрив українських «буржуазних націоналістів» за співпрацю з німцями й апелював до національної пам'яті, дозволило Сталіну звинуватити його в «націоналізмі». Не забарилася й публічна кампанія проти письменника в Україні. Хрущов, який необачно схвалив повість у серпні 1943 року, подав приклад, засудивши її автора за «ревізію ленінізму», «наклепи на соціалістичний лад», «наскоки на пар-

⁶ РГАСПИ, ф. 17, оп. 125, д. 293, лл. 7, 14 і 17.

⁷ Сталин, Об антиленинских ошибках, 90 і 93. Хоча про цю зустріч не розголошувалося, українським учасникам дозволили робити нотатки, і впродовж ідеологічної кампанії в республіці, яка почалася слідом за цими подіями, дехто відкрито посилався на Сталінову критику (ЦДАМЛМ, ф. 590, оп. 1, спр. 39, арк. 20–22 [Корнійчук]). В архіві ЦК КП(б)У зберігся неповний запис виступу Сталіна, найімовірніше, його зробив хтось із республіканських високопосадовців (ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 282, арк. 200–203). Удова Довженка Юлія Солнцева і Максим Рильський, які були на засіданні, поділилися враженнями з сім'єю та друзями, а ті згодом опублікували ці розповіді (*Літературна Україна*, 4 січня 1990, с. 3; 21 червня 1990, с. 4). Зрештою, текст сталінських коментарів знайшли й видали під назвою «Об антиленинских ошибках».

тію» і, нарешті, за «войовничий націоналізм»⁸. Однак на цьому етапі акцент на українській національній пам'яті, а не на класовому походженні сприймали просто як одну з серйозних помилок Довженка, а не як смертний гріх. У бюрократичному запалі секретар ЦК КП(б)У Литвин виписав сторінки «України в огні», на яких угледів різні «ухили». На першому місці «наклепи на партію» з трьома сторінками прикладів, далі «ненависть до ідеї класів» із шістьма прикладами та «наклепи на Богдана Хмельницького» з трьома прикладами⁹.

Останнє звинувачення було особливо несправедливим. Насправді Довженко через розмову чотирьох неосвічених селян намагався показати як, на його думку, народній історичній пам'яті зашкодила довоєнна «класова історія»:

Чубенко: Таж колись в історії, кажуть, теж запрягали нашого брата не раз...

Нехода: Хто?

Чубенко: Богдан Хмельницький.

Товченик: О, большой катюга був. У музеї в Чернігові шабля його висіла перед війною. Так і напис великий написано – «Шабля відомого ката українського народу Богдана Хмельницького, що придушив народню революцію в тисяча шістсот якомусь там році». Так шабля під склом, а дванадцять його патретів у льоху замкнено. Нікому не показували, бо казали, що ті патрети ману наводять на людей! О!

Нехода: От катюга!

Левко Цар: Ну, а в Києві ото верхи сидів на майдані коло церкви?

Чубенко: То другий.

Товченик: Так то не той хіба?

Чуб: Кажуть, ні.

Нехода: А, всі вони однакові!¹⁰

⁸ Див.: М. В. Коваль, *Справа Олександра Довженка, Український історичний журнал*, № 4 (1994): 108–119.

⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 4504, арк. 1.

¹⁰ Там само, арк. 39–40 (російською мовою). Український переклад цього уривка звірено за першим нецензурованим виданням повісті: Довженко, *Господи*, 451.

Удавши, ніби вони не розпізнали глузування зі своїх колишніх заяв, українські чиновники звинуватили Довженка у знеславленні гетьмана. Хоча повість тоді так і не надрукували, десятки українських інтелектуалів сліпо повторювали на різних засіданнях ті самі докори, засуджуючи твір. За іронією, це тільки зміцнило почесне місце Хмельницького в українській радянській історичній пам'яті, що й мав на меті Довженко, коли пропонував заснувати орден Хмельницького та писав «Україну в огні». Крім цього парадоксу, критика Довженкової повісті сигналізувала про відновлений акцент на спільному радянському патріотизмові коштом різних національних героїв та про можливе відродження концепції класової боротьби яко суті історичного процесу. Ніщо не свідчило про те, що Кремль незадоволений, скажімо, неадекватним зображенням російського кермування.

Критика Довженка не переросла в чистку «націоналізму» в українській літературі, хоча передумови для цього були. У березні 1944 року, коли офіційна преса почала цькувати Довженка, директор української філії Інституту Маркса, Енгельса і Леніна (ІМЕЛ) Федір Єневич подав до ЦК КП(б)У доповідну записку, у якій звинуватив у «націоналізмі» Максима Рильського. Єневич особливо нападався на доповідь «Київ в історії України», яку Рильський виголосив у листопаді 1943 року (про неї йшлося в попередньому розділі). З одного боку, професійний філософ-марксист закидав поетові трактування радянської української культури як продовження дореволюційної «нерадянської» української культури та недостатнє підкреслення радикально відмінного «класового характеру» соціалістичної України. З іншого боку, Єневич ганив національний наратив Рильського за надто скромну пошану до російського старшого брата:

Здавалося б, що коли Червона Армія звільнила Лівобережну Україну й Київ, у доповіді треба було підкреслити значення союзу російського й українського народів і важливу, вирішальну роль великого російського народу у визволенні України від німецьких імперіялістів. Попри те, Рильський оминув ці питання і більшу частину своєї доповіді фактично присвятив ідеалізації минулого України, впливу російської культури на культуру України, затушо-

вуванню ролі радянської влади і більшовицької партії в соціальному й національному визволенні українського народу, у справжньому відродженні України¹¹.

Літературознавець Леонід Новиченко, якому доручили перевірити доповідну Єневича, підтримав більшість звинувачень. Він дійшов висновку, що Рильський ідеалізує козаків і некритично використовує праці українських буржуазно-націоналістичних істориків, зокрема Грушевського. За його словами, доповідь узагалі була:

...пронизана націоналістичною концепцією, згідно з якою М. Рильський бачить в історії України тільки боротьбу за національну незалежність – боротьбу, яку вели, з погляду автора, українська козацька старшина, поміщики, буржуазія – і замовчує боротьбу трудящих мас українського народу, за братньої підтримки великого російського народу, за своє соціальне й національне визволення... Рильський дуже скупо говорить про прогресивне історичне значення приєднання України до Росії, більше підкреслюючи, що в результаті цього приєднання «Україна стала провінцією царської Росії, так влучно названої Леніним “тюрмою народів”...»¹².

Однак справа Рильського залишилася повчальним прикладом безрезультатного «викриття». Хоча був відправний «сигнал знизу» і апарат ЦК позитивно на нього зреагував, кампанію проти поета так і не почали. Українське керівництво, певно, не вважало на той момент потрібним засуджувати ще одного помітного письменника. Якщо справа Довженка слугувала попередженням інтелектуалам, причетним під час війни до культу національної спадщини, ще один випадок з особою подібної ваги міг спонукати Москву розпочати в республіці всебічну чистку «націоналістів» із можливими неприємними наслідками для самих українських керівників¹³.

¹¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 266, арк. 1.

¹² Там само, арк. 10 і 12.

¹³ Хрущов у спогадах хвалився, що врятував Рильського від переслідувань, хоча, здається, він пише про якийсь інший, непов'язаний із цим випадок наприкінці тридцятих років, див.: Мемуари Никити Сергеевича Хрущова, *Вопросы истории*, № 2–3 (1992): 88.

Так само як українські чиновники могли проігнорувати «ініціативу знизу», політику пам'яті в республіці не завжди визначали офіційні заяви Москви. Насамперед центр часто не давав чітких указівок щодо правильної лінії в історичних питаннях. Хоча у внутрішньому листуванні Агітпропу «Історію Казахской ССР» 1943 року видання критикували як «антиросійську» працю (див. про це в другому розділі), московські ідеологи аж до 1945 року утримувалися відкрито гудити цю працю. Насправді функціонери в ЦК надзвичайно роздратовалися, довідавшись, що співредактор книжки професор Анна Панкратова оприлюднила цю історію в листах до своїх студентів. Мало того, Панкратова звернулася зі скаргами до Жданова, а згодом і до Сталіна, протестуючи не тільки проти критики книжки, а й проти цілої ідеологічної моди на реабілітацію російського імперського минулого коштом класового аналізу¹⁴.

У результаті протестів Панкратової та попередніх прохань уточнити партійну лінію в історії у Москві було скликано нараду чільних радянських істориків та ідеологів. На п'яти засіданнях – 29 травня, 1, 5, 10, 22 червня та 8 липня 1944 року – поборники імперської спадщини зіткнулися з прибічниками класової історії. Однак партійне керівництво переможця не оголосило. Спершу Жданов підтримував заклики Панкратової повернутися до класового підходу, використовуючи це як засіб відновити свій авторитет у Москві (він якраз повернувся з Ленінграда до столиці) і як зброю проти свого зрадливого протеже Александрова. Жданов кілька місяців писав і переписував постанову «Про недоліки та помилки в наукових працях з історії СРСР», кілька разів радився зі Сталіним, але зрештою облишив цю справу. Кінець кінцем, наслідком наради стало одиноке рішення Центрального Комітету закрити «Исторический журнал» і видавати новий науковий періодичний часопис «Вопросы истории»¹⁵.

¹⁴ РГАСПИ, ф. 17, оп. 125, д. 224, лл. 102–146 об. (невдоволення листами Панкратової та її каяття), 1–10 (Панкратова Жданову), 66–75 об. (Панкратова Сталіну, Жданову, Маленкову і Щербакову). Див. також: Brandenberger, *National Bolshevism*, 125–129.

¹⁵ У журналі «Вопросы истории» недавно опублікували стенограму наради, див.: Стенограмма совещания по вопросам истории СССР в ЦК

Так само Александров, виступаючи 1 серпня 1945 року на курсах керівників катедр соціально-економічних наук, не закликав до явної зміни політики. З одного боку, голова Агітпропу дорікнув тим, хто намагався переглянути марксо-ленінське означення царської Росії як «жандарма Європи» і «тюрми народів». З іншого боку, він критикував праці з історії казахів, якутів, татар і башкирів, бо вони «описували тільки те, що розділяло народи», і прославляли національних героїв, які повставали проти царату. За словами Александрова, «історія народів Росії – це історія подолання цієї ворожнечі та поступового гуртування їх навколо російського народу»¹⁶.

У світлі останніх подій у Москві українські інтелектуали не відчували потреби змінювати свої позиції. Александров схвально відгукнувся про перший том «Історії України» (1943), мабуть, тому, що українські історики й письменники вели перед порівняно з колегами з інших республік, оспівуючи історичні події, які «об'єднали» їхній народ із росіянами.

Попри мирний настрій серед українського історичного цеху, республіканські чиновники вирішили наслідувати приклад центру й zorganizували власну нараду істориків (на відміну від московського начальства, український партапарат запросив ще й групу місцевих письменників, визнавши в такий спосіб важливість літературних репрезентацій для формування історичної пам'яті). Та коли 10 березня 1945 року зібралося перше засідання, українські функціонери самі були дезорієнтовані безплідною московською нарадою. Литвин відкрив зустріч не вимогами засудити націоналістичні ухили і не закликами повернутися до ортодоксального класового підходу, – з нетиповим спокоєм він завважив, що конферен-

ВКП(б) в 1944 году, *Вопросы истории*, № 2 (1996): 55–86; № 3: 82–112; № 4: 65–93; № 5: 77–106; № 7: 70–87; № 9: 47–77. Вступна стаття Ю. Н. Амiantова (№ 2: 47–54) буде корисним путівником по тих заплутаних документах. Див. також: С. В. Константинов, Несостоявшаяся расправа (О совещании историков в ЦК ВКП(б) в мае–июне 1944 года), *Власть и общественные организации России в первой трети XX века* (Москва, 1994), с. 254–268; Brandenberger, *National Bolshevism*, 129.

¹⁶ Г. Александров, О некоторых задачах общественных наук в современных условиях, *Большевик*, № 14 (1945): 17.

ція ця «незвична» і запросив її учасників обговорити «різницю поглядів» у працях з історії України¹⁷. На тих п'яти засіданнях, які відбулися наприкінці березня й на початку квітня 1945 року, партійні ідеологи виступали рідко, натомість заохочували учасників і порушували питання, і самим шукати на них відповіді. Не дивно, що невдовзі ЦК КП(б)У розчарувався безуспішністю конференції.

Як сказано у внутрішній записці ЦК, «нарада спочатку розгорталася мляво й оратори, по суті, не зачіпали гострих і суперечливих проблем історії». Справді, перші п'ятдесят шість сторінок стенограми містять переважно банальні пропозиції видавати більше історичних документів та досліджувати маловивчені проблеми української історії¹⁸. Врешті-решт, Рубач звинуватив Петровського в тому, що той проігнорував класовий підхід у працях про Богдана Хмельницького та про воз'єднання Західної України 1939 року, але подальша дискусія жодній із сторін явної перемоги не принесла. Ті, хто разом із Рубачем пропонував повернутися до класового аналізу, швидко зрозуміли, що їхній підхід може підважити міт про російсько-українську дружбу, який підкреслював державотворення та етнічну близькість і вимагав, аби царі й гетьмани були позитивними героями. Щоб розв'язати це ускладнення, Рубач запропонував знайому вже теорію «меншого лиха»¹⁹, однак ні ідеологи, ні історики не поспішали знову приймати цю концепцію, яка з часів канонізації Хмельницького 1943 року видавалася скомпрометованою.

Історик Вадим Дядиченко сміливо заявив: «Мені здається, що одне з важливих питань, найпринциповіших питань, – це питання про колонізаторську політику російського царату. Недаремно його весь час обговорювали на нараді істориків у Москві». По суті ж, власні коментарі Дядиченка відображали тенденцію збалансовувати російські колоніальні утиски з перевагами бути імперськими підданцями. Він говорив, що хоч правління Петра I й було для українців «тягарем», але ж цар-

¹⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1652, арк. 1; оп. 70, спр. 385, арк. 1.

¹⁸ Там само, спр. 1652, арк. 146 (внутрішня записка), 1–56 (стенограма). Див. також: *У лецатах тоталітаризму*, 2: 16–22.

¹⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1652, арк. 73.

ські війська захищали Україну від турецько-татарських нападів у 1710–1720 роках. Федір Лось підтримав колегу: «Висвітлюючи другу половину XVII–XVIII ст., ми підкреслюємо колоніальний наступ царату на Україну. І це правильно, але ми часто не подаємо те позитивне, що було наслідком цього об'єднання російського й українського народів»²⁰.

Більшість же учасників не відгукнулася на заклик партії до теоретичної дискусії. Вони натомість обговорювали подальшу пропаганду «героїчного минулого» та культурної спадщини, хай і в загальних рамках російсько-української дружби. Історики й письменники будували далекосяжні плани з вивчення національної історії та реабілітації інших «великих предків». Історик Кость Гуслистий заявив: «Я вважаю, що й нині одне з найважливіших завдань, які стоять перед українською радянською історичною наукою, – висвітлення героїчного минулого українського народу». Відтак він закликав писати більше праць про таких національних героїв, як Данило Галицький, Петро Сагайдачний і Богдан Хмельницький. На іншому засіданні він узяв слово й розкритикував центральну пресу за зображення Данила Галицького російським князем²¹. Літературознавець Євген Кирилюк вимагав увести до національного пантеону соціаліста немарксистського штибу Михайла Драгоманова та його сучасників, «буржуазних» істориків і письменників XIX ст. Костомарова, Куліша й Олександра Лазаревського. Письменник Іван Сенченко підтримав ідею реабілітувати Драгоманова і запропонував висунути інших «національних героїв» з часів між Хмельницьким (помер 1657 року) та філософом Григорієм Сковородою (1722–1794). Археолог Лазар Славін спробував захистити Грушевського, підтримавши його пізні погляди на походження українців: «Я думаю, не зовсім праві ті, хто відкидає все написане Грушевським із цього приводу – питань етногенезу, тут він багато в чому був правий»²².

²⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 385, арк. 210 (Дядиченко); оп. 23, спр. 1652, арк. 50 (Лось).

²¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 385, арк. 147 (героїчне минуле); спр. 388, арк. 4 (Данило).

²² Там само, спр. 387, арк. 1–6 (Кирилюк); оп. 23, спр. 1652, арк. 28–31 (Сенченко); оп. 70, спр. 385, арк. 181 (Славін).

Мало того, одного разу під час засідання хтось із залу вигукнув: «Було б краще запровадити [в школі] спеціальний курс історії України!» Наступний промовець, шкільний учитель на прізвище Скрипник, фактично підтримав цю пропозицію: «Інтерес до історії України дуже великий. Учні цікавляться питаннями історії України». Скрипник пояснив, що з 65 годин історії СРСР у восьмому класі тільки 3 чи 4 відводяться на український матеріал. Програма дев'ятого класу дає вчителю від 2 до 4 годин із 65 на пояснення головних подій української історії, а програма десятого класу – 8–10 із 110. Доповнюючи російськоцентричний підручник Шестакова, вчителі задають школярам читати «Данила Галицького» Бажана та «Запорожців» Петра Панча. Учитель закінчив свій виступ словами: «Наші учні 9, 10 класу не раз запитують, чому ми не вивчаємо історію України»²³.

Ставало очевидним, що події на нараді розвиваються в небажаному для партійних функціонерів напрямку. На засіданні 14 квітня Литвин спершу оголосив: «як завжди, ми будемо зустрічатися по суботах з 12-ої до 4-ої години», – але потім додав, що наступної суботи зустріч не відбудеться. Насправді нарада так і не поновила роботу. Хоча апарат ЦК КП(б)У працював над постановою про поліпшення стану історичної науки, вона так і залишилася проектом²⁴. Республіканські чиновники потрапили в пастку між суперечливими сигналами з Москви та тонкими маневрами частини української інтелігенції. Вони воліли взагалі припинити дискусію, аніж визнавати перед центральним керівництвом, що в ідеологічній роботі існують якісь проблеми.

Інцидент, який стався в лютому 1946 року у Львівському університеті, засвідчує небажання українських можновладців починати кампанію проти «націоналізму» в історіографії. На той час в університеті викладали політично ненадійна стара місцева професура та перевірені партійці, які не так давно приїхали зі Східної України. Як усі новоприбулі, новий декан історичного факультету Володимир Горбатюк горів ба-

²³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 1652, арк. 91 (вигук), 102–105 (Скрипник).

²⁴ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 387, арк. 59; спр. 388, арк. 130 (Литвин); спр. 390, арк. 1–2 (проект постанови).

жанням продемонструвати свою старанність у ліквідації залишків націоналізму в університеті. Для цього вони з новим ректором Іваном Білякевичем обрали катедру української історії, де все ще переважали учні Грушевського – професори Іван Крип'якевич, Мирон Кордуба та Омелян Терлецький. Адміністрація університету тричі організувала збори факультету, на яких засуджували Грушевського та його школу. Ректор Білякевич виголосив вступну промову, у якій розвінчав «буржуазно-націоналістичні концепції» Грушевського. Від професорів очікували, що вони викриють помилки й фальсифікації Грушевського в різних періодах української історії. Крип'якевич слухняно зачитав реферат про союз України з Росією та його неправильну інтерпретацію у працях Грушевського, Терлецький і Горбатюк стисло окреслили його «викривлення» новітньої історії України, а новачок зі Сходу Осечинський уточнив, як саме націоналістичні теорії Грушевського суперечать російській історіографії XIX–XX століть. Останній зайшов так далеко, аж звинуватив учнів Грушевського у тому, що УПА продовжує збройний опір²⁵.

Однак професор Мирон Кордуба, найстарший викладач на факультеті, який до того ж вів оглядовий курс української історії, відмовився поступитися. Декан Горбатюк запропонував йому виступити з доповіддю на тему, сформульовану в неповторній манері радянської ідеології: «Буржуазно-націоналістичне висвітлення давньої історії, зокрема Київської Русі та періоду феодальної роздробленості, у працях Грушевського». Кордуба почав з того, що тема його виступу – «Михайло Грушевський як дослідник княжої доби в історії України». Відтак він заявив:

Михайло Грушевський посідає в українській історіографії безумовно почесне місце. Він перший дав своєму народові заснований на критично перевірених фактах і за вимогами сучасної науки побудований образ його минулого, його історичного розвитку від найдавнішого до нового часу, поклавши цим нові підвалини його національної свідомості.

²⁵ Там само, спр. 564, арк. 4–93 (стенограма). Детальніше обговорення ситуації, у якій стався цей інцидент, у кн.: Рубльов, Черченко, *Сталінщина*, 215–219.

Далі Кордуба намагався деконструювати радянські штампи і повернути Грушевському місце в офіційному каноні пам'яті:

Грушевського називали націоналістом. У мене таке враження, що останнім часом це слово починає грати таку роль, яку в середні віки виконувала назва «єретик». Якщо хочуть когось скомпрометувати, знеславити в очах широкої громадськості, коротше кажучи, знищити, – наліплюють йому ярлик націоналіста, не заглиблюючись у справжній зміст цього терміна, адже значення його може бути різним. Якщо розуміти націоналізм як тверде усвідомлення приналежності до своєї народності й активну боротьбу проти гноблення, проти всіляких спроб денационалізації з боку агресивних народів – а так узагалі розуміли націоналізм у нас у Галичині перед Першою світовою війною – тоді, безперечно, доведеться визнати Грушевського націоналістом. Але такими самими націоналістами були й Тарас Шевченко, й Іван Франко, і Михайло Коцюбинський, і Василь Стефаник, та й багато інших наших прогресивних патріотів, пам'ять про яких ми шануємо. Якщо ж розуміти націоналізм у значенні, що його це слово набрало в останні десятиліття, тобто як дурман, як хворобливу ідею, що свій народ найдосконаліший у світі і повинен панувати над іншими народами шляхом їх підкорення та денационалізації, [як ідею], яка сіє ненависть і презирство до всіх інших народів, то таким націоналістом Грушевський ніколи не був²⁶.

Бунтарська, як здалося сучасникам, промова Кордуби насправді підкреслила мінливу природу сталінського риторичного інструментарію, такого як «націоналізм» чи «патріотизм». Поважний професор правильно підмітив розмитість меж між здоровим національним патріотизмом «прогресивних мислителів» і реакційним націоналізмом їхніх «буржуазно-націоналістичних» сучасників, які часто висловлювали точнісінько ті самі погляди. А чіткі межі годі було встановити, адже партійна лінія сама постійно міняла в ра-

²⁶ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 564, арк. 52 і 57 (документ російською мовою).

дянській історичній уяві баланс між поняттями класу та нації. Тому-то й класифікація конкретних історичних діячів не мала сталості, що засвідчила зміна радянських поглядів на гетьманів Богдана Хмельницького та Петра Сагайдачного, на мислителів XIX сторіччя Михайла Драгоманова і Пантелеймона Куліша. Колишній політичний ворог більшовиків Грушевський, певно, не мав шансів на реабілітацію, але різні реакції у Львові і Києві на виступ Кордуби продемонстрували відчутний брак координації в радянському проєкті реформування західноукраїнської історичної пам'яті.

Львівський міськком партії підтримав університетську ініціативу зібрати загальноміську конференцію науковців, щоб публічно засудити «школу Грушевського» на історичному факультеті. Університет планував також окремі збори викладачів і студентів під гаслом «Буржуазно-націоналістична концепція Грушевського як ідейна зброя в руках української націоналістичної контрреволюції». Проте в березні 1946 року ЦК КП(б)У відрядив до Львова групу ідеологічних працівників на чолі з секретарем Київського міськкому партії Марією Підтиченко, якій наказали припинити кампанію. Вони дійшли висновку, що факультетські зібрання були погано підготовані, виступи ректора Білякевича й декана Горбатюка слабкими, а подальша кампанія проти школи Грушевського взагалі «неактуальна і в ній немає потреби». Крім того, повновладні інспектори заспокоїли місцевих науковців, які боялися, «що після таких дискусій їх запроторять до Сибіру». У звіті ЦК група радила ставитися до місцевих істориків з терпимістю, бо «ідейне переозброєння – складна справа для людей, яким уже по 60–70 років і які все життя виховувалися в душі буржуазної ідеології». Крім того, вони пропонували припинити критику західноукраїнських науковців, котрі, як Крип'якевич і Терлецький, намагалися опанувати історичний метод марксизму-ленінізму, і рекомендували присилати до Львова з лекціями київських істориків²⁷.

²⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 570, арк. 10–12 (призупинення кампанії); спр. 571, арк. 14–15 (рекомендації). Про львівський інцидент писали Михайло Коваль і Олександр Рубльов, але вони припускають, що перші збори факультету було скликано за вказівкою ЦК КП(б)У (Коваль, Рубльов, *Інститут історії України*, 62).

У підсумку республіканські ідеологи ефективно стримали місцеву ініціативу провести чистку учнів Грушевського у Львові, хоча матеріалів про львівські події назбиралося на три грубі папки в архівах ЦК. Певно, на початку 1946 року українське керівництво не планувало робити з критики «школи Грушевського» велику ідеологічну кампанію. Ця ідея виникла деінде.

Українська ждановщина

З червня 1946 року Україна перетворилася на експериментальний майданчик для ждановщини – загально-союзної кампанії ідеологічних чисток, якою керував секретар ЦК ВКП(б) Андрей Жданов. Ждановщина була реакцією проти поширених після війни надій на вільніше й ліпше життя та проти толерантнішого й ліберальнішого культурного клімату. Вона сигналізувала про повернення до жорсткої довоєнної партійної лінії, про відновлення ідеологічного контролю над культурою та очищення літератури й мистецтва від реальних і гаданих західних впливів. Початок ждановщини зазвичай датують серпнем 1946 року, коли ЦК засудило два помітні ленінградські журнали «Звезда» і «Ленінград» за публікацію ідеологічно шкідливих аполітичних творів та дискредитацію радянських цінностей²⁸.

Аналіз перебігу цієї нової політики в неросійських республіках дає інакший ракурс післявоєнних ідеологічних чисток. Хоча початком ждановщини і далі традиційно вважають нападки на ленінградських письменників наприкінці літа 1946 року, Вернер Ган давно вказав, що насправді кампанія зрушила ще в останні дні червня в українській столиці. Тоді до Києва приїхав заступник голови Агітпропу Пьотр Федосеев координувати перший етап ідеологічної чистки, яка в Україні була спрямована не стільки проти західних впливів, як про-

²⁸ Див. нові російські праці про ждановщину: Ю. С. Аксенов, *Послевоенный сталинизм: Удар по интеллигенции*, *Кентавр*, 1 (1991): 80–89; Евгений Добренко, *Сумерки культуры*, *Дружба народов*, № 2 (1991): 249–271; Елена Зубкова, *Общество и реформы, 1945–1964*. Москва, 1993. Розд. 12.

ти «націоналізму»²⁹. Архівні матеріали прямо не пояснюють українську специфіку, але ймовірною причиною могли бути труднощі в радянській Західній Україні, особливо потужна націоналістична партизанська боротьба³⁰.

Під час республіканської наради з питань пропаганди 24–26 червня Литвин заявив: більше не можна поблажливо ставитися до націоналізму в Україні, де ідеологічний клімат зіпсутий німецькою воєнною пропагандою, приватною власністю на землю в західних областях, обміном населенням із Польщею, поверненням військовополонених та остарбайтерів із Німеччини. (Він зумів не згадати Українську повстанську армію, але присутні й так про неї подумали.) Хоча всі ці процеси і явища були виразно сучасними, Литвин та інші промовці ледь не винятково зосередилися на ідеологічних помилках у мистецьких і наукових репрезентаціях українського минулого. На відміну від незабарних розвінчань у Ленінграді й Москві, ідеологи не звинувачували інтелектуалів у тому, що вони піддалися західним впливам чи опублікували ідеологічно шкідливі аполітичні твори. Натомість письменників, художників і композиторів критикувалося за «втечу від нашої соціалістичної дійсності» в тематику української минувшини. Це ніби свідчило про тривкий вплив покійного патріарха українського націоналізму Михайла Грушевського³¹.

Литвин засудив свіжий підручник «Нарис історії української літератури» за те, що той ігнорує класовий поділ у до революційній українській культурі і мало уваги приділяє її зв'язкам із прогресивною російською культурою. Проте загальний стан українських історичних досліджень він уважав задовільним. Секретар навів тільки один приклад впливу Грушевського на істориків – львівські колізії з Кордубою³².

²⁹ Hahn, *Postwar Soviet Politics*, 48. На жаль, Ган не спробував відстежити перебіг ждановщини в Україні чи якісь інші неросійській республіці.

³⁰ Див. прекрасну розвідку на цю тему: Jeffrey Burds, *The Early Cold War in Soviet West Ukraine, 1944–1948*. Carl Beck Papers in Russian & East European Studies, № 1505 (Pittsburgh, 2001).

³¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 436, арк. 10–13 (погіршення ідеологічного клімату), 25–35 (Грушевський), 47–60 (втеча в минуле).

³² Там само, 35–39 (випадок у Львові), 52–53 (підручник).

Ситуація змінилася 20 липня, коли в центральній газеті Агітпропу «Культура и жизнь» з'явилася стаття агітпропівця С. Ковальова «Виправити помилки у висвітленні деяких питань історії України». Стаття ще раз поверталася до критики «Нарису історії української літератури», львівського інциденту та інших речей, про які йшлося на червневій конференції. Водночас Ковальов завважив, що перший том «Історії України» (1943) теж містить серйозні помилки, зокрема, періодизація в ньому ґрунтується радше на подіях політичної історії, ніж на соціально-економічних формаціях. На думку Ковальова, республіканські науковці не досягли якогось поступу у підготуванні «наукової історії» України³³. Українські чиновники миттєво зреагували на знак із Москви. На пленумі ЦК КП(б)У 15 серпня Хрущов згадав перший том «Історії України» серед помилкових праць, пронизаних націоналістичними ухилами³⁴. На додаток до його слів Назаренко заявив, що «марксистська історія України» досі не написана. Перший том спирається на теорії Грушевського: «У ньому не відбито положення про класове суспільство. Перший розділ називається “Історія України до утворення Київської держави”. Про яку Україну може йтися?»³⁵.

Однак атака на істориків була тільки відгалуженням ідеологічної чистки 1946 року. Більшість промовців на серпневому пленумі зосередилася на критиці «націоналістичних ухилів» у літературі та мистецтві. Хрущов, Литвин і Назаренко вимагали, щоб інтелектуали змінили публічний дискурс самоідентифікації, наголошуючи спільну соціалістичну сучасність коштам «окремого» національного минулого.

³³ *Культура и жизнь*, 20 липня 1946, с. 2.

³⁴ Текст виступу не зберігся, бо коли Хрущов 1949 року перебирався з Києва до Москви, він забрав або знищив усі політично дражливі документи. В архівній копії стенограми пленуму є нотатка: «Стенограму доповіді тов. Хрущова вилучено в [його] особистий архів. 2/ХІІ–49» (ЦДАГО, ф. 1, оп. 1, спр. 729, арк. 3). Про зміст доповіді Хрущова можна здогадуватися з посилань на неї інших учасників та її скороченої публікації як передовиці в українському партійному журналі, див.: Рішуче поліпшити добір, розстановку і виховання кадрів, *Партробітник України*, № 8 (1946): 4–11; тут цитата зі с. 8.

³⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 1, спр. 729, арк. 6 і 7–8.

Назаренко звинуватив республіканських літературознавців у «націоналістичному» прославленні дореволюційних українських класиків. Литвин учепився до Бажанового «Данила Галицького» за те, що про Україну в поемі сказано так, ніби вона вже існувала у XIII столітті: «Історична наука довела, що слов'янські народи за часів Данила Галицького жили у спільності і окремих народностей тоді ще не було». Бажан, імовірно, запозичив ці ідеї у Грушевського³⁶. Литвин згадав також про ідеалізацію буржуазної української культури у доповіді Рильського 1943 року про історію Києва та в оповіданні Олекси Кундзіча «Українська хата», якому закинув оспівування традиційного селянського житла як предковичної коліски української нації³⁷.

Більшість промовців детально зупинялася на різноманітних «націоналістичних помилках» у зображенні минулого, але дехто, як-от перший секретар обкому зі Сталінської (Донецької) області Леонід Мельников, нарікав, що жоден український письменник не прославляє належно індустріальний розвиток республіки за радянської влади: «Письменники України! Немає ж чого почитати про індустріальну Україну, про Донбас». «Я теж не бачив», – додав зі свого боку Хрущов. Коли на завершення Бажан узяв слово, щоб вибачитися за помилки у своїй історичній поемі, перший секретар перебив його: «Ні, Ви ще скажіть, чому письменники стосовно Донбасу і взагалі індустріалізації стають в опозицію, чим це пояснюється?» Відтак Хрущов закрити засідання, закликавши: «Землю треба розжарити, щоб вороги попекли ноги»³⁸. Засіб від усіх цих ідеологічних проблем здавався простим – розбавити «націоналістичну» історичну пам'ять цілющою дозою любові до радянської сучасності.

³⁶ Там само, арк. 10–11 (Назаренко) і 141 (Литвин). Литвин у цьому твердженні трохи перебрив, бо радянська історіографія постулювала етнічну єдність східних слов'ян, а не всіх слов'ян у XIII ст.

³⁷ Там само, арк. 138–41.

³⁸ Там само, арк. 74 (Мельников і Хрущов) і 214 (Бажан і Хрущов). Микола Руденко, який у кінці сорокових років редагував український комсомольський журнал «Дніпро», пізніше згадував: «Мельников зовсім не знав української мови, нічого не тямив у літературі й взагалі був малокультурною людиною» (Руденко, *Найбільше диво – життя*, 188).

Українські ідеологи розтлумачували мету цієї кампанії на кількох засуджувальних зборах. На письменницькій конференції 27–28 серпня Литвин відверто означив ідеологічний поворот словами, які не фігурують у тогочасних офіційних документах:

Чому товариші припустилися серйозних помилок? Бо вони спиралися на неправильне положення, нібито партія в роки війни змінила свою політику. Адже з метою виховати патріотизм у нашого народу багато писали про Олександра Невського, Суворова, Кутузова, Богдана Хмельницького, потім була оприлюднена низка патріотичних звернень до українського народу, у яких велику увагу приділяли висвітленню героїчних традицій нашого минулого, були видані малоформатний «Кобзар», який перекидали за лінію фронту, багато листівок, у яких з суто пропагандистською метою використовувалася творчість Шевченка, тож дехто з усього цього помилково виснував, що вивчення України іде під прапором Шевченка, під прапором Куліша. Пробачте мене за різкість, але вийшло саме так. Товариші вирішили, що всю попередню критику можна відкинути, бо почався поворот у політиці партії, партія поступилася³⁹.

Секретар з ідеології грубо натякнув, що всій українській інтелігенції, особливо ж письменникам, слід «провітрити мізки» [«проветрити мозги»]. «Минуле треба брати у зв'язку з сучасним, а не захоплюватися реакційною романтикою часів Запорозької Січі, яка багато в чому від нас відмінна»⁴⁰.

Прикметно, що український відповідник головного ідеологічного документа ждановщини – московської постанови про журнали «Звезда» і «Ленинград» – теж відрізнявся від свого зразка незвичайною чутливістю до питань історії. Постановою ЦК КП(б)У «Про журнал «Вітчизна» часопис засуджено не за «низькопоклонство перед Заходом», а за публікацію «націоналістичних» статей про зачинателя нової української літератури Івана Котляревського та про першу модерну українську політичну організацію Кирило-Методіївське

³⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 514, арк. 25–26.

⁴⁰ Там само, арк. 34.

товариство. У постанові редакторів звинувачено в тому, що вони нехтували радянською тематикою і заохочували автуру писати про національне минуле⁴¹.

Якщо київські історики пережили ідеологічну кампанію 1946 року без суттєвих утрат, то їхні львівські колеги постраждали куди більше через гадану ересь «грушевщини». Двадцять восьмого жовтня 1946 року Рада Міністрів УРСР закрила львівські філії інститутів історії, літератури та економіки, кинувши місцевих науковців напризволяще. Кордуба помер наступного року. Крип'якевича влада перевела до Києва на посаду старшого наукового співробітника Інституту історії України, але тільки після того як він публічно визнав свої націоналістичні помилки на засіданні відділення суспільних наук АН УРСР⁴².

Тимчасом львівський обласний комітет партії почав ретельну перевірку роботи істориків у регіоні. Незабаром місцеві функціонери з'ясували тривожний факт: «За два роки у Львові не видано і не надруковано жодної статті про революційний рух у західних областях». Для протидії тривкому впливові «буржуазних націоналістів» на масову історичну пам'ять у Західній Україні обком запропонував створити групу істориків-марксистів, які спеціалізувалися б на викриванні школи Грушевського. Наступним необхідним кроком мало стати написання й масове видання брошур про Богдана Хмельницького, Переяславську угоду, Полтавську битву та зраду Мазепи. (Прикметно, що ці директиви закликали підкреслювати радше російсько-українську історичну дружбу, ніж радянські досягнення.) Ще влада виявила, що у Львівському історичному музеї немає експозиції про Полтавську битву. Мало того, ненадійними здавалися й самі музейні працівники. Чотирнадцятого липня 1946 року співробітник музею Євген Яцкевич проводив екскурсію для червоноармійців і студентів (більшість, напевно, була зі Східної України). Дійшовши до зали, присвяченій Переяславській раді, Яцке-

⁴¹ *Культурне будівництво в Українській РСР: Червень 1941–1950*, 266–269.

⁴² Рубльов, Черченко, *Сталінщина*, 219 (закриття і Кордуба); ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 540, арк. 90–94 (Крип'якевич).

вич сказав: «То була наша історія, а тепер починається ваша історія»⁴³.

Львів, традиційний центр західноукраїнського політичного й інтелектуального життя, був ніби крайнім прикладом, але тут, як і скрізь у республіці, навіть у давно радянізованих східних та південних областях, де не було партизан-націоналістів, ідеологи настановляли інтелігенцію, а засоби масової інформації навчали населення новій, правильній версії української радянської історичної пам'яті.

Моделювання прийнятого минулого

Двадцять шостого серпня 1946 року ЦК ВКП(б) постановою «Про репертуар драматичних театрів і заходи щодо його поліпшення» уточнив стратегічні цілі ждановщини. Постанова вказувала на потребу переглянути театральний репертуар, «засмічений» аполітичними п'єсами, творами, які ідеалізують минуле, та західними драмами, «що проповідують... буржуазну мораль». Крім того, документ, повний текст якого тоді не опублікували, а тільки переказали його в «Правді», категорично вимагав ставити більше радянських п'єс на сучасні теми. Донедавна західні дослідники інтерпретували це просто як «намагання покласти край недбальству в театрі і, зокрема, припинити вистави західних п'єс у московських театрах»; можливо, саме так зрозуміли цю постанову й читачі в радянській столиці⁴⁴. Однак автор статті у «Правді» критикував також п'єси, які «ідеалізують життя царів, ханів, вельмож», і назвав п'ять шкідливих вистав: чотири історичні драми з минулого радянських азійських народів та французьку комедію XIX століття «Новели Маргарити Наварської» Ежена Скриба. Хоча російські радянські драматурги

⁴³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 459, арк. 15 (брак досліджень про революційну боротьбу), 16–17 (історичний музей), 18 (група істориків і брошури). Ім'я Яцкевича ще раз згадане в доповіді про політичні настрої львів'ян на початку 1948 року. Він досі працював у музеї і начебто висловлював незадоволення арештами студентів у місті. Див. ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 5073, арк. 22–23.

⁴⁴ *Правда*, 2 вересня 1946, с. 2 (постанова); William O. McCagg, *Stalin Embattled, 1943–1948* (Detroit, 1978), с. 251 (інтерпретація).

написали чимало творів, які оспівували життя царів та панів, у постанові жоден із них не згадувався. Не критикували їх і під час незабарної кампанії за чистоту радянського театру⁴⁵. В Україні офіційні заяви з Москви явно трактували як спрямовані передусім проти виславлення неросійського минулого.

Московська постанова у супутньому їй рішенні ЦК КП(б)У проявилася своєрідно. Українські ідеологи не наважувалися критикувати можновладного Корнійчука, автора найвідомішої радянської історичної драми «Богдан Хмельницький», тому «на поталу» їм залишалося тільки кілька маловідомих історичних драм – «Чому не гаснуть зорі» Олександра Копиленка та «Я живу» Михайла Пінчевського. Полювання на «шкідливі» західні п'єси теж не дало достатньо здобичі, а республіканські театри наче б добре справлялися з порадою ставити «сучасні» радянські твори, адже Корнійчук писав їх із зразковою регулярністю.

З огляду на все це українські чиновники прийняли відмінну від московської стратегію. Вони поширили критику ще й на оперу – жанр, традиційно замішаний на минулому. Постанова ЦК КП(б)У «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи до його поліпшення» у різкій формі закинула колективам українських оперних театрів те, що вони за три роки не виставили жодної нової опери на радянську тематику. Драматичні театри звинувачено в тому, що вони непропорційно велику увагу приділяють дореволюційній українській класиці, зокрема й маловартісним побутовим п'єсам. Ці твори могли «виховувати глядача лише в дусі національної обмеженості і відриву від актуальних питань сучасності»⁴⁶. Ініціатива української влади показує, що місцеві еліти мали суттєву автономію в формулюванні сталінських ідеологічних кампаній. Головна течія «ждановщини» не зачіпала музичну сферу аж до 1948 року, коли почалися нападки на оперу Ваню Мураделі «Велика дружба», а далі й кампанія проти «формалізму» в радянській музиці.

⁴⁵ Найплодовитіший російський історичний драматург Владімір Соловйов отримав Сталінську премію 1947 року за віршовану драму про Івана Грозного «Великий Государь».

⁴⁶ *Літературна газета*, 12 жовтня 1946, с. 2. Курсив у назві постанови мій. – С. Є.

У жовтні 1946 року Київський оперний театр поставив нову версію класичної історичної опери Миколи Лисенка «Тарас Бульба». Злощасна прем'єра, результат кількарічної праці, відбулася якраз через місяць після постанови про репертуар драматичних і оперних театрів. Українська влада одразу ж зняла виставу з репертуару, раніше ніж Москва встигла зробити якісь критичні зауваження. Рецензенти заявили, що «Тарас Бульба» не дає «уявлення про Україну, яка стогне в панському ярмі», бо в першому акті Бульба з козаками надто весело пиячили в садочку. Сам полковник виглядав «малодіяльним», а опера справляла враження «не цілком доведеної до кінця»⁴⁷. Історична п'єса Олександра Копиленка «Чому не гаснуть зорі» теж постраждала від гострої критики за те, що, по-перше, неправдиво зображала героїчних козаків як пасивних пияків, по-друге, ідеалізувала національне минуле і нехтувала класовою боротьбою в українському суспільстві XVII сторіччя⁴⁸.

Наприкінці 1946 року, коли в українській пресі розпочалася кампанія проти історичної тематики, газета республіканського Комітету у справах мистецтв «Радянське мистецтво» зосередилася на викритті «надмірного замилювання давниною» в тогочасному живописі. Івана Шульгу засудили за те, що він у картині «Пісня запорожців» перейнявся «хворобливим оспівуванням сивої давнини». Картина «Рідний край» Григорія Світлицького, де було зображено молоду жінку в народному одязі на тлі гарного сільського краєвиду, викликала в газети запитання: «Що спільного має ідилічний, архаїчний пейзаж Світлицького і опереткова дівчина на передньому плані “Рідного краю” з нашою сучасною Радянською Україною?». Серію Михайла Дерегуса «Хмельниччина» оголосили «явно незакінченою», і не через похмуру ностальгію, а за те, що автор «не приділив належної уваги» Переяславській раді та історичному союзові з Росією⁴⁹.

⁴⁷ ЦДАМЛМ, ф. 573, оп. 1, спр. 46 (критичне обговорення сучасників); ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3653, арк. 165–170 (пізніші коментарі про причини фіяско 1946 року); *Радянське мистецтво*, 4 грудня 1946, с. 3 (негативна рецензія).

⁴⁸ *Радянське мистецтво*, 8 жовтня 1946, с. 4.

⁴⁹ *Радянське мистецтво*, 17 вересня 1946, с. 4 (Шульга); 22 жовтня 1946, с. 1 (Світлицький і Дерегус).

Попри всю цю риторику і лише за тиждень після постанови ЦК ВКП(б) в одному з чільних українських театрів відбулася прем'єра нової грандіозної історичної драми Івана Кочерги «Ярослав Мудрий». Із самого початку – а це було у вересні 1946 року – здавалося, що п'єса приречена. Два роки по тому Кочерга на з'їзді письменників згадував: коли за два тижні до прем'єри вийшла постанова «Про репертуар драматичних театрів», керівництво Харківського театру імені Шевченка подумувало відмінити виставу⁵⁰. Однак сама п'єса, хоча її легко було звинуватити в надмірному захопленні далеким минулим, не містила жодних особливих відсилань до української історії. Ніщо в тексті не свідчило про те, що Русь – це попередниця сучасної України, а не Росії чи навіть Радянського Союзу. Тільки мова виказувала, що це твір українського письменника. Зрештою, сильна князівська влада і «єдина Русь», які склали головну ідеологічну мораль драми, надзвичайно точно відображали ідеологічні переконання зрілого сталінізму. В останній момент українська влада неохоче дозволила прем'єру, хоча й пропонувала зробити якісь доповнення про «класову боротьбу» у київоруські часи.

Прем'єра відбулася у Харкові 17 вересня 1946 року, але рецензії на п'єсу в українських газетах вийшли з небаченою затримкою: «Літературна газета» опублікувала розлогий позитивний відгук щойно 12 грудня, а «Радянське мистецтво» вагалось аж до 12 березня 1947 року. Кінець кінцем, на тлі публічних нападів на історичний жанр як такий та наголосу на популяризації радянських тем «Ярослав Мудрий» дістав цілковите схвалення з Москви. У червні 1947 року громадськість дізналася, що харківська постановка отримала Сталінську премію першого ступеня. «Літературна газета», повідомляючи про нагороду, хвалила драму за виховання у глядачів – росіян, українців і білорусів – «гордості за свою велику Батьківщину, за свій народ»⁵¹. Київська Русь у змалюванні Кочерги відпові-

⁵⁰ ЦДАМЛМ, ф. 590, оп. 1, спр. 57, арк. 107–108. Цікаво, що цей абзац викинули з тексту промови Кочерги, опублікованого 18 грудня 1948 року в «Літературній газеті» на с. 3.

⁵¹ *Радянське мистецтво*, 17 вересня 1946, с. 1 (прем'єра); *Літературна газета*, 12 грудня 1946, с. 4; *Радянське мистецтво*, 12 березня 1947, с. 2

дала сталінському образіві Радянського Союзу та розумінню російсько-української історичної дружби і єдності. Отже, вона ідеально вписувалася в офіційну версію національної пам'яті.

Доля «Ярослава Мудрого» демонструє амбівалентну природу «антиісторичної» кампанії в Україні. Ідеологи-виконавці вилловлювали твори про «окремішне» українське минуле, але вітали ті, у яких ішлося про спільне минуле українців і росіян. Водночас місцеві функціонери мали суттєві повноваження тлумачити офіційну політику і часто ці інтерпретації були ригористичнішими за кремлівські. Анекдотичний епізод засвідчує брак єдиної «партійної лінії» у повоєнній політиці пам'яті в Україні: незадовго до того, як харківська вистава «Ярослав Мудрий» отримала найвищу радянську мистецьку нагороду, київська кіностудія відмовилася екранізувати п'єсу через потенційно небезпечну тему⁵².

Дев'ята Українська художня виставка (листопад 1947 року) означила поворот до змалювання російсько-української дружби. На виставку не потрапила жодна картина, яка прославляла б «винятково» українське минуле, зате Георгій Меліхов представив велике полотно «Молодий Тарас Шевченко в майстерні К. П. Брюллова» (2,89 м × 2,95 м). На картині зображено молодого селянського парубка – майбутнього національного поета й професійного художника, який із захопленням дивиться на видатного російського митця, котрий стане його вчителем в Імператорській Академії мистецтв. Мистецьки довершена як на ті часи робота слугувала водночас ідеальною ілюстрацією міту про українського «молодшого брата», якого вчить і скеровує російський «старший брат». Голова Співки радянських художників України Олександр Пащенко заявив: «Картина Меліхова є серйозним ударом по українським буржуазним націоналістам, які намагалися відірвати українську культуру від благодійного впливу російської культури». Картину відзначили Сталінською премією третього ступеня; це свідчить, що в часи «ждановщини» не всі

(рецензії); *Літературна газета*, 12 червня 1947, с. 1 (Сталінська премія), 4 (почесті).

⁵² А. А. Роміцин, *Українське радянське кіномистецтво 1941–1954 рр.* (Київ, 1959), с. 78.

неросійські історичні праці були приреченими⁵³. Робота Меліхова здобула такий успіх на загальносоюзній мистецькій сцені, що 1950 року знаменита Третьяковська галерея тиснула на київський Державний музей українського мистецтва з пропозицією поміняти картину на менш цінні полотна з їхньої московської колекції. Киянам вдалося з допомогою ЦК КП(б)У відборонити свою власність⁵⁴.

Культурні діячі вже й самі почали відчувати, що відповідає новій версії української радянської історичної пам'яті. Хоча «ждановщина» нібито вказувала повернутися до класової історії, російський неоімперський нарратив залишався наріжним каменем сталінської історичної пам'яті, дозволяючи українській еліті (або примушуючи її) практикувати схожий «національний» підхід до свого минулого. Проте республіканські чиновники й інтелектуали, замість зовсім відмовитися від національного минулого і популяризувати пролетарський інтернаціоналізм, знову й знову прагнули впевнитися, що українська історична мітологія надійно підпорядкована російській у межах засадничого міту про дружбу народів.

Нападки на українське національне бачення минулого наразилися на певний опір у республіці, хоча архівних свідчень про це мало. Відкритий нонконформізм, як у випадку професора Кордуби чи музейного екскурсовода Яцкевича, траплявся дуже рідко. Однак підданці Сталіна могли висловлювати своє незадоволення анонімно. У січні 1947 року Комітет у справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР оголосив конкурс на кращу п'єсу на сучасну тему. Результати конкурсу були жалюгідними: більшість пропозицій не мала жодної мистецької вартості, тому першу премію не присудили і тільки одну п'єсу згодом поставили⁵⁵. Ба більше, такий собі Єв-

⁵³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2426, арк. 73 (Пашенко); О. Пашенко, ред., *IX українська художественна виставка: Каталог* (Київ, 1948), с. 27, 32, 36; *Радянське мистецтво*, 12 листопада 1947, с. 3 (виставка); *Літературна газета*, 22 квітня 1948, с. 1 (Сталінські премії за 1947 рік). Див. цікавий аналіз картини Меліхова: Григорій Грабович, *Советська альбомна шевченкіяна: Колаж, bricolage і кіч, Критика*, № 3(5) (1998): 27–28.

⁵⁴ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2041, арк. 36–38.

⁵⁵ *Літературна газета*, 30 січня 1947, с. 1 (оголошення); ЦДАВОВ,

ген Блакитний (поза сумнівом, псевдонім) представив на суд журі текст «Чи здатна українська нація до дальшого існування і активного творення своєї історії (На допомогу вивчаючим історію України)». Зі стилю й аргументації можна виснувати, що Блакитний був радше інакодумцем-любителем, а не підготовленим агітатором-націоналістом. Далекий від уславлення радянської сучасності, він утверджував націю як головного рушія історії та наголошував, що українці не просто «навічний “придаток” до Москви», що їхня нація завжди була і нині здатна існувати незалежно⁵⁶.

Інший анонімний автор надіслав фарс на три дії «Без ідеї», у якому висміяв саму кампанію за сучасну тематику. Показано театр, адміністрація якого гарячково готується до святкування 1 травня. Представник місцевого партійного комітету з промовистим єврейським іменем Іцик Пшенічер нарікає: «В програмах немає сучасного “совецького”, все або історичне, або все із того недогнившого Заходу!!!» Художній керівник Солопій Артемович Бевзь, українськість якого не залишає жодного сумніву, підтримує Пшенічера: «Куди дивиться цензура, ну як вона пропускає з капіталістичного оточення таку отруту, як “Отелло”, “Фауст”, “Корневільські дзвони” і т. ін.» Безіменний директор перебирає стоси на столі і бурмоче: «Ось ціла купа української класики: Кропивницькі, Левицькі, Руданські, Саксаганські, гори паперу списані, а про колгосп, про соціалізм хоч би одну строчку де-небудь». Лише відважний молодий актор Владислав Чубар іронічно запитує: «А чому з нашого театру не зроблять якої-небудь партшколи?» Текст пересипаний дошкульними ремарками, які нагадують читачеві про повоєнні реалії, замовчувані в офіційній літературі: арешти на вокзалах, доноси, дефіцит цукру, картки на хліб, черги з п'ятої ранку, нічні крадіжки тощо⁵⁷.

Врешті Пшенічер наказує, щоб увечері 1 травня виставили найбільш «ідеологічно витриману» російську радянську

ф. 4763, оп. 1, спр. 85, арк. 20–22 (роздуми журі); *Радянське мистецтво*, 11 лютого 1948, с. 1 (оголошення рішення). Журі віддало другу премію Любомирові Дмитерку за драму про Другу світову війну «Генерал Ватутін». Згодом її поставив Харківський драматичний театр.

⁵⁶ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 4958, арк. 27–31.

⁵⁷ *Там само*, арк. 34–44.

п'єсу Константіна Треньова «Любов Яровая». Але в останній момент партійний представник передумав і вирішив, що *будь-яке* зображення величної сучасності недоречно. Замість дозволити зіграти п'єсу, він сам виходить на сцену з промовою, назва якої навмисне недоладна: «Провідна роль комуністичних ідей в законах розвитку сучасного суспільства». Глядачі покидають залу, і в кінці, як у кожному класичному фарсі, на порожню сцену виходить другорядний комічний герой, завгосп Микита Догада, і читає віршовану мораль: «Що сила сталінських ідей, / Спустів весь зал, нема людей»⁵⁸.

Українським владникам не було за що зачепитися, аби вичислити анонімного автора. Як і його герой «молодий актор Владислав Чубар», він, очевидно, належав до нового покоління української інтелігенції. Виріши наприкінці тридцятих і в сорокових роках, коли місцевим інтелектуалам дозволялося культивувати національну спадщину, автор (чи автори) прагнув опротестувати чергове знецінення української історії та культурної спадщини заради класової боротьби й радянської сучасності. Подати цей анонімний фарс до Комітету у справах мистецтв було водночас оригінальним методом повідомити про свою опозицію владі й ефективним розхитуванням офіційного дискурсу за допомогою «карнавалізації»⁵⁹.

Отже, далеко від столиць «ждановщина» суттєво відрізнялася від свого московсько-ленінградського варіанту. Російські інтелектуали сприйняли цю кампанію як хрестовий похід проти лібералізму та західних впливів у мистецтві, а їхні колеги у Києві та Львові вчилися прославляти радянську сучасність коштом минулого української нації. Разом ці підходи представляють «ждановщину» спробою переозначити Радянський Союз як суспільство, яке саме себе ототожнює з історією класової боротьби та радянською сучасністю. Проте на практиці кампанія звелася до перенавчання народів СРСР ідентифікувати себе з радянською сучасністю та російським імперським минулим.

⁵⁸ Там само, арк. 45–47.

⁵⁹ Про карнавалізацію як стратегію підризу авторитарних соціальних дискурсів див.: М. М. Бахтин, *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса*. 2-е изд. Москва, 1990.

Розділ четвертий

Незакінчений хрестовий похід 1947 року

На січень 1947 року «чистка» в Україні явно закінчилася. Від початку жовтня не з'явилося жодної нової ідеологічної постанови, а хвиля критики в медіях поступово спадала. Схоже було, що республіканські ідеологи й інтелектуали порозумілися щодо того, якою ж має бути нова правильна версія української історичної пам'яті. Ні українське керівництво, ні його московське начальство не здіймали мову про подальше викорінювання «націоналістичних ухилів». Однак несподіваний поворот у політичній долі Хрущова та приїзд в Україну Кагановича різко змінили ситуацію.

Наприкінці лютого 1947 року до Києва прибув новий перший секретар КП(б)У – Лазар Каганович, якому Сталін довіряв вирішувати складні проблеми. Єврей родом з України, Каганович, недоброї слави деспот, уже очолював республіканську партійну організацію у 1925–1928 роках, відтак працював у Москві, зокрема народним комісаром почергово залізничного транспорту, важкої промисловости, промисловости будівельних матеріалів, заробивши прізвисько «залізний нарком». Каганович замінив Микиту Хрущова на посаді керівника партії, а Хрущов, який до цього очолював ще й уряд, залишився Головою Ради Міністрів.

Хай якими були причини несподіваного усунення з посади Хрущова, навряд чи вони пов'язані з «націоналістичними ухилами» в інтелектуальному житті республіки. Сам Хрущов стверджував, що гнів Сталіна викликало його прохання до-

помогти продуктами під час голоду 1946 року в Україні. Схожу думку висловлюють окремі дослідники: аграрну політику українського партійного керівника намагався дискредитувати його впливовий московський суперник Георгій Маленков, сподіваючись у такий спосіб викреслити Хрущова зі списку ймовірних наступників Сталіна¹.

Формальний привід зняти Хрущова з партійної посади був дуже простий. У протоколах засідань Політбюра пояснюється, що поєднання посад першого секретаря ЦК КП(б)У та голови Ради Міністрів України «було продиктовано специфічними умовами воєнного часу», яких більше не існувало. Схоже розмежування посад відбулося в сусідній Білорусі, хоча на всесоюзному рівні Сталін і далі «тимчасово» обіймав обидва пости². Хоч які там причини, але їхні наслідки – «відхід» Хрущова і «прихід» Кагановича.

І Хрущов, і Каганович одноставні у своїх загалом суперечних спогадах, що головним завданням новопризначеного першого секретаря була відбудова сільського господарства в Україні, яке ще не відновилося після воєнного лихоліття. Однак тією самою постановою Політбюра секретарем ЦК КП(б)У з питань сільського господарства та заготівель було призначено Ніколая Патолічева, до того ж це була одна з головних галузей, у якій розбирався Голова Ради Міністрів Хрущов. Позаяк Кагановичу бракувало компетенції, а він прагнув продемонструвати Москві свої здібності виявляти й вирішувати проблеми, йому нічого не залишилося, як викопувати помилки деінде, особливо у сфері ідеології, де він їх із таким успіхом знаходив під час чисток серед українських «націонал-комуністів» у кінці двадцятих років. За сло-

¹ Див.: Bilinsky, *The Second Soviet Republic*, 234–235; David R. Marples, *Khrushchev, Kaganovich and the 1947 Crisis, Stalinism in Ukraine in the 1940s*, 82–96; Шаповал, *Україна 20–50-х років*, 265–267. Крім того, як припустив недавно Джефрі Бердс, на рішення Сталіна могло вплинути й те, що Хрущов не зміг придушити націоналістичні партизанські формування в Західній Україні (Burds, *The Early Cold War*, 27).

² Див. фотокопію рішення Політбюра, яка належала Кагановичу: Лазарь Каганович, *Памятные записки* (Москва, 1996), між с. 288 та с. 289. Про Білорусь і Сталіна див.: Ответ П. К. Пономаренко на вопросы Г. А. Куманева 2 ноября 1978 г., *Отечественная история*, № 6 (1998): 148–149.

вами Хрущова, «від початку своєї діяльності Каганович шукав можливості похизуватися і покомандувати»³. Ці зусилля швидко привели нового першого секретаря на багатонадійну ниву української історіографії.

Вимушений діалог

У матеріалах з архівів ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У годі знайти бодай натяк на можливу команду з Кремля провести чистку серед українських істориків. Так само немає підстав твердити, ніби Каганович прибув до республіки з подібним наміром. Насправді інтерес першого секретаря до історичних досліджень уперше проявився у квітні 1947 року, до того ж у трохи курйозній формі. ЦК КП(б)У переглядав робочі плани Академії наук УРСР, і хтось, мабуть, звернув увагу Кагановича на те, що академічний Інститут історії України планує видати збірку статей «Критика буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського та його “школи”». Серед авторів фігурував професор Іван Крип'якевич, який не тільки був учнем Грушевського, а ще й залишався у Львові під час нацистської окупації. Обурений Каганович негайно підготував незвичайну постанову ЦК: формально про план роботи Академії наук, а насправді головню про Крип'якевича. Найвищий орган української партії вимагав вивести Крип'якевича з авторського колективу збірки, засудивши його як «учня й послідовника Грушевського», «автора злісної антирадянської фашистської книги “Історія України”, яку він видав за німецької окупації у Львові»⁴.

³ *Khrushchev Remembers*, 242. Спогади Хрущова російською мовою друкувалися в журналі «Вопросы истории» протягом 1990–1995 років та вийшли окремими книжками. Див. розповідь Кагановича про його друге призначення в Україну: *Памятные записки*, 487–494.

⁴ ЦДАГО, ф. 1, оп. 6, спр. 1036, арк. 17. Не ясно, як Крип'якевичу вдалося продовжити наукову кар'єру після війни. Недавно опубліковані документи схиляють до версії, що або перед, або під час війни він міг бути таємним інформатором радянських спецслужб у середовищі західноукраїнських інтелектуалів та церковників, а восени 1944 року НКВС «поновив» контакти з ним. Див.: *Культурне життя в Україні: Західні землі*, 1: 217.

Політично ненадійний Крип'якевич і далі працював в Інституті, але постанова назавжди поховала збірку, спрямовану проти Грушевського. Робочий план Інституту на 1947 рік засвідчує, що більшість провідних дослідників готують відповідні статті, однак у п'ятирічному звіті за 1946–1950 роки немає жодної згадки про цей проєкт⁵. Не знаючи про наслідки свого втручання, Каганович тимчасом вирішив пильніше вивчити ситуацію в українській історичній науці. Двадцять сьомого квітня ЦК КП(б)У оголосив про незабарну конференцію чільних українських істориків, яка мала на меті «викрити причини буржуазно-націоналістичних викривлень» у їхніх найновіших працях⁶.

Конференція розпочалася дводенною сесією 29 квітня і продовжилася 6 травня. Першого дня Каганович охоче вступав у дискусію, але ні він, ні інші партійні ідеологи не мали першоджерел чи достатніх знань для аналізу того, що вони називали «націоналістичними помилками» в історичних працях. Але вони знали: від дослідників можна очікувати самокритики, – і таки вступили в нерівний діалог з істориками. Однак присутні українські науковці пам'ятали про власні інтереси. Федір Лось та Микола Петровський виголосили доповіді, у яких засудили ересь Грушевського, але визнаючи тільки невинні хиби й помилки у виданнях Інституту, не називали їх «націоналістичними». Науковці готові були виправити нинішню ситуацію, частіше покликаючись на марксистську теорію соціально-економічних формацій та наголошуючи українські історичні зв'язки з Росією. У цей момент Кагановичу набридло чекати справжніх зізнань і він перебив наступного промовця вимогою розкрити «невидимые нити» між сучасними істориками та Грушевським і його школою⁷.

Однак перший секретар так і не почув чіткої відповіді на питання про ідеологічні зв'язки з минулим. Максимум, на який пішли учасники конференції, виявляючи страхітливі

⁵ НАІУ, оп. 1, спр. 95, арк. 3 (план на 1947); спр. 215, арк. 1–13 (звіт за 1946–1950).

⁶ ЦДАГО, ф. 1, оп. 8, спр. 316, арк. 27.

⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 763, арк. 4–6 (Лось), 14–27 (Петровський), 47 (Каганович). Див. уривки зі стенограми наради (без промови Петровського): *У лещатах тоталітаризму*, 2: 31–72.

«невидимые нити», – це розповіли про колишні зв'язки свої і своїх колег зі школою Грушевського та іншими непартійними істориками. (Звичайно, партійні чиновники і так усе знали, бо ця інформація була в особових справах науковців.) Дехто з промовців завважив, що помилки Петровського зраджують у ньому колишнього учня Грушевського. Кость Гуслистый розказав слухачам, як у двадцятих роках він навчався у професорів-немарксистів Дмитра Яворницького та Дмитра Багалія. Михайло Рубач зізнався, що тоді ж таки у двадцятих на нього вплинула школа Покровського і навіть троцькізм. Замість виявляти «невидимые нити» з українською націоналістичною історіографією дехто пояснював «помилки» Інституту воєнним патріотизмом та офіційним прославленням національних героїв, на що присутні партійні функціонери нічого не відповідали⁸.

З усієї антинаціоналістичної риторики українські науковці потвердили тільки незначні концептуальні «помилки», характерні для патріотичної версії національної пам'яті, яку раніше підтримувала влада. Гуслистый зізнався, що у виданій під час війни брошурі про Данила Галицького мимоволі «пішов за тією оцінкою, яку... дає буржуазно-націоналістична історіографія», змалювавши князя як «українського монарха, главу української національної держави». Він погодився, що така інтерпретація суперечить офіційному погляду на Київську Русь як спільну материзну всіх східних слов'ян. Викладач Київського університету Арсен Бортніков покаявся в ідеалізації Кирило-Методіївського братства як прогресивної організації українських інтелектуалів. Тепер він знає про класову боротьбу в цій першій українській політичній організації та існування в ній «буржуазно-націоналістичного крила»⁹.

Учасники конференції усвідомлювали, що стратегії наголошування класової боротьби та історичних зв'язків із Росією потенційно взаємосуперечні. Гуслистый звернув увагу

⁸ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 753, арк. 59–62, 82–83, 99, 166 (Петровський), 248–250 (Гуслистый), 159–160 (Рубач); 113–15, 139 і 254 (покликання на воєнний патріотизм).

⁹ Там само, арк. 255 (Гуслистый) і 139–152 (Бортніков).

Литвина, що це особливо стосується Хмельницького, шляхетське походження якого помітно заважає:

[Тов. Гуслистий:] Не розв'язане питання про класові моменти діяльності Богдана Хмельницького. У нас була раніш така характеристика Богдана Хмельницького: великий син українського народу, людина, яка підняла український народ на боротьбу проти зовнішніх загарбників, приєднала Україну до Росії й т. ін. Коли ж ми почали працювати над тим, щоб показати класові моменти діяльності Богдана Хмельницького, то ми зустрілися з труднощами. Микола Неонович [Петровський] написав розділ, і становило тільки ускладнилося. Коли він почав вияснити класові моменти, то Богдан Хмельницький оказався відірваним від народу. Ціла низка питань оказалася неясною. Я думаю, що всі ці питання ми розв'яжемо. Перш за все ми повинні відійти від старої концепції, в основу якої були покладені націоналістичні моменти, і перейти до правильної марксистської концепції.

Тов. Литвин: Мы, украинские историки, спорим относительно Богдана Хмельницкого, определяем его роль в то время, как правительством она давно определена. Достаточно того, что мы имеем орден Богдана Хмельницкого, а мы здесь – историки Украины – ставим вопрос о том, что нам неясна роль Богдана Хмельницкого¹⁰.

Секретар з ідеології дав присутнім зрозуміти, що якщо класовий аналіз підриває священну історію союзу України з Росією, його треба мовчки оминати.

Однак у менш важливих питаннях історики відкрито сперечалися з секретарем, засвідчуючи, що у цій сфері чіткі ідеологічні приписи не завжди можливі. Незадовго до конференції Литвин опублікував в авторитетному московському часописі «Большевик» статтю «Об истории украинского народа». Докладно з'ясувавши гріхи Грушевського та його учнів, далі він стисло виклав офіційну модель української історії. Він пишномовно стверджував, що середньовічна Київська Русь була спільною колискою росіян, українців і білорусів та що з часів її занепаду «український народ завжди праг-

¹⁰ Там само, арк. 262–263; У *лещатах тоталітаризму*, 2: 60.

нув до об'єднання з великим російським народом»¹¹. Попри її оманливу чіткість, ця схема не уточнювала, коли ж саме українці вийшли з цієї колиски як окремий народ. Із критики Бажанового «Данила Галицького» випливає, що формальна, на перший погляд, проблема появи української національності набула ідеологічної ваги, бо ця дата мала визначати, на яку частку славного минулого східних слов'ян може претендувати Україна.

Литвин у своїй статті розв'язав проблему одним дво-значним реченням: «Початок утворення української народності припадає на XIV століття, а в XVI столітті сформувалися основні риси українського народу (мова, культура та ін.)». Гуслистий, який щойно визнав, що помилково зарахував Галицько-Волинське князівство XIII століття до історії України, вказав, що таке твердження лише ускладнює проблему. Поза тим, воно суперечило іншій тезі на тій самій сторінці: «Після розпаду Київської держави з єдиного кореня почали формуватися три близьких один до одного народи: російський (великоруський), український і білоруський», – себто це відбулося найпізніше у XIII столітті. До того ж хронологія Литвина розходилася із наведеною у схваленому Політбюром підручнику Шестакова, який датував виникнення трьох окремих народів XIII століттям. Інші московські історики пропонували також XIV (Серафім Юшков), XV (Анна Панкратова) та XVI (Владімір Пічета) століття. Коли готовий до бою партійний ідеолог гаркнув на свого опонента: «Вы хотите дату?», – Гуслистий відрізав: «Мені здається, що Ви дату даєте». (У ході цієї дискусії секретар партії говорив російською, а історик – українською.)¹² Конференція закінчилася безрезультатно ввечері 6 травня. Жоден партійний функціонер не виступив із завершальним словом, не прийняли жодних офіційних рішень.

Можливо, конференція зайшла у глухий кут, бо Каганович уже готував масштабну ідеологічну чистку. Донеда-

¹¹ К. Литвин, Об истории украинского народа, *Большевик* № 7 (1947): 52.

¹² К. Литвин, Об истории..., 51; ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 753, арк. 260–262; У *лещатах тоталітаризму*, 2: 59.

на засекречені документи Політбюро КП(б)У свідчать, що на травень 1947 року він запланував серйозний викривальний пленум українського ЦК. Двадцять восьмого травня Політбюро загалом схвалило робочий варіант постанови «Про покращення ідейно-політичного виховання кадрів та боротьбу з проявами буржуазно-націоналістичної ідеології». У документі від руки зазначено, що українське керівництво того ж таки дня відіслало цей варіант до ЦК ВКП(б). Інша примітка зроблена рукою Кагановича: «Не розсилати [робочу версію членам ЦК КП(б)У. – С. Є.]. До протоколу внести без назви». Ще в одній нотатці сказано, що 10 червня Політбюро вирішило переглянути робочий варіант, текст якого зі справи вилучений¹³. Зрештою, пленум так і не відбувся. Напевно, Сталін та його радники без ентузіазму поставилися до ідеї Кагановича провести всебічну чистку «націоналістів» в українській культурі й науці. За легендою, яка побутувала тоді серед української інтелігенції, Сталін відкинув пропозицію Кагановича зі словами: «Товарищ Каганович, Вам не удасться поссорить меня с украинским народом»¹⁴.

¹³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 16, спр. 32, арк. 47–48 і 49 зв. В особистому архіві Мануїльського зберігається документ, який можна вважати чернеткою втраченої антинаціоналістичної постанови (ЦДАВОВ, ф. 4669, оп. 1, спр. 44, арк. 24–29 і 30–39).

¹⁴ Шаповал, *Україна 20–50-х років*, 271–272; *Лазар Каганович* (Київ, 1994), с. 40; Замлинська, *Ідеологічний терор*, 79–80. На XXII з'їзді КПРС 1962 року перший секретар КПУ Микола Підгорний так розповідав про той пленум, що не відбувся:

«Великий майстер інтриг і провокацій [Каганович], не маючи буквально жодних підстав, ... звинуватив у націоналізмі чільних письменників республіки та кількох партійних керівників. За його вказівкою у пресі з'явилися розгромні статті проти ряду відданих партії і народу письменників.

Однак це не вдовольнило Кагановича. Він почав домагатися скликати пленум ЦК з порядком денним «Боротьба проти націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У», хоча насправді не було й знаку такої небезпеки. Та й бути не могло, бо, на наше щастя, Центральний Комітет Компартії України багато років очолював непохитний лєнінець Микита Сергійович Хрушов, котрий виховував комуністів і український народ в дусі інтернаціоналізму (бурхливі оплески), дружби народів, безмежної відданості великим ідеям лєнінізму (тривалі бурхливі оплески). (Див.: *XXII съезд Коммунистической партии Совет-*

Атака на істориків

Коли наміри Кагановича влаштувати велику ідеологічну чистку не справилися, він несподівано накинувся на українських істориків. У липні й серпні апарат ЦК КП(б)У, як завжди мляво, займався «політосвітою» науковців. Агітпроп 16 та 18 серпня збирався на засідання, щоб обговорити низку нагальних практичних проблем у пропагандистській роботі, але в протоколах ще нічого не вказує на серйозне занепокоєння станом української історіографії. Учасники засідань розбирали проблеми в роботі ІМЕЛ, директора якого, Федора Єневича, саме звільнили¹⁵.

Тридцять першого липня 1947 року звільнений Єневич спробував повернути собі прихильність Політбюро і послав Кагановичеві компромат на Максима Рильського, долучивши копію поетової доповіді 1943 року про історію Києва, його ж таки вступ до видання українських народних історичних пісень 1944 року та автобіографічну поему «Мандрівка в молодість» (1946). В усіх цих текстах поет начебто ідеалізував українську минувшину і не розрізняв націоналістичні та «прогресивні» тенденції в українській культурі. Двадцятого серпня секретаріат ЦК КП(б)У заднім числом затвердив незвичну постанову «Про доповідь М. Т. Рильського “Київ в історії України”», у якій про той текст 1943 року сказано: «насправді це не доповідь про Київ, а виступ з історії України, у якому М. Рильський захищає засуджені партією націоналістичні помилки»¹⁶.

Важливіше, що ці події спонукали Кагановича серйозно взятися за істориків. Перший секретар доручив Мануїльському написати відповідну резолюцію, і 29 серпня 1947 року Політбюро КП(б)У затвердило постанову ЦК «Про політич-

ского Союза, 17–31 октября 1961 г.: Стенографический отчет [Москва, 1962], 1: 280.)

¹⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 618, арк. 1 і 34. У травні, очевидно, на вимогу Кагановича, Міністерство державної безпеки УРСР подало йому об'ємну доповідь про «націоналістичні настрої» серед української інтелігенції. Див.: РГАСПИ, ф. 81, оп. 3, д. 128 і 129. Дякую Джефрі Бердзу за це посилання.

¹⁶ ЦДАГО, ф. 1, оп. 8, спр. 328, арк. 6–7.

ні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». У документі докорялося історикам за невдалі спроби створити «науково витриману марксистсько-ленінську історію України». Про видання Інституту часів війни було сказано, що вони пронизані «антимарксистським духом», «із грубими політичними помилками й перекрученнями буржуазно-націоналістичного характеру». Хоча постановою засудило історичні наративи, які відводили особливе місце народженню, зростанню, боротьбі та перемогам українського народу, партійні директиви стосовно української історії і далі спантеличували. У постанові декларувалося: «головна помилка авторів праць з історії України полягає в тому, що вони замість розглядати історію України у тісному зв'язку з історією російського, білоруського та інших народів Радянського Союзу, ідуть шляхом українських націоналістів і подають історію України ізольовано від історії інших народів». У руслі цього твердження від істориків вимагали відмовитися від будь-яких суто українських претензій на Київську Русь та підкреслювати історичні зв'язки з Росією. Водночас уступили в документі про Хмельниччину засвідчили поворот до класового аналізу: визвольну війну треба було тлумачити насамперед як «боротьбу селянських мас проти польських загарбників та феодального гніту взагалі». У постанові не пояснювалося, чому ж у такому разі союз із російськими царями й поміщиками був історично прогресивним, але наказувалося більше уваги приділяти російсько-українській братній співпраці у революційному русі та соціалістичній розбудові¹⁷.

Постанова з'ясувала помилки українських істориків, указавши на пережитки «буржуазно-націоналістичних» поглядів у працівників інституту, особливо ж його директора Миколи Петровського. Рішенням партії визначено найважливіше завдання науковців – створити марксистсько-ленінський «Короткий курс історії України». До 15 жовтня Інститут мав представити Центральному Комітетові план і тези «Короткого курсу»¹⁸.

І хоча цю партійну резолюцію повністю опублікували що-

¹⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 6, спр. 1073, арк. 16–18.

¹⁸ Там само, арк. 23.

йно 1994 року, офіційний часопис КП(б)У «Більшовик України» вийшов із великою передовицею «До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекручення історії України», де докладно переказано оригінальний текст. На додаток «Радянська Україна» опублікувала ще багатослівнішу редакційну статтю «Створити справді наукову, марксистсько-ленінську історію України», де ще ґрунтовніше розтлумачила ідеї постанови¹⁹. Інакше кажучи, Каганович хотів переконатися, що республіканські інтелектуали зрозуміли його мораль. Він вимагав детальних звітів про партійні збори в усіх інститутах Академії наук, а також про конференцію 16–19 вересня²⁰, на якій історики з Інституту, ІМЕЛ, Київського університету та Київського педагогічного інституту обговорювали партійну постанову.

Каганович, очевидно, ніколи не читав протоколів цієї конференції, інакше був би прикро вражений. Хоча всі учасники слухняно повторювали загальні ідеологічні кліше документа, багато хто сумнівався у їх практичному застосуванні. Петровський визнав окремі помилки, але відкинув звинувачення, ніби його погляди антимарксистські чи націоналістичні. Його підтримали працівники Інституту Олександр Слущкий і Пилип Стоян. Це змусило втрутитися секретаря ЦК з пропаганди Івана Назаренка:

Я тут не згодний із т. Слущким, який виступив з адвокатською промовою стосовно т. Петровського. Центральний Комітет записав і вказав на серйозні помилки, що стали результатом не тільки слабкої марксо-ленінської підготовки, а й добросердисти директора інституту професора Петровського, який припустився таких серйозних помилок, не організував боротьби з проявами буржуазно-націоналістичних тенденцій і недостатньо керував роботою над історією України. Здавалося б, це ясно. ...Ось чому я висловив здивування з приводу виступів тт. Слущкого і Стояна, які намагалися недооцінити, знизити рівень важливості обговорення цього документа²¹.

¹⁹ До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекручення історії України, *Більшовик України*, № 8 (1947): 1–10; *Радянська Україна*, 3 жовтня 1947, с. 3–4.

²⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 621, арк. 166–208.

²¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 760, арк. 168–169. Промову Петровського

Звичайно, була різниця між постановою, у якій особисто Петровського звинувачено в пережитках націоналізму і за давних «серйозних помилках націоналістичного характеру», та коментарем Назаренка, за словами котрого історик вартий догани, бо всього-на-всього заспокоївся і не боровся з націоналізмом. Схоже, секретар перейнявся загальним настроєм пом'якшувати постанову Кагановича. Однак Гуслистий пішов далі за інших учасників, підважуючи авторитет ідеологів:

Як відомо, ще в 1946 році на республіканській нараді по пропаганді робота нашого Інституту історії одержала позитивну оцінку. На нараді говорили, що інститут проробив значну роботу, що він видав «Короткий курс», 1-ий том і т. ін. Отже, ще в червні 1946 року ніхто не бачив того прориву, в якому опинилась історична наука на Україні²².

Усі прекрасно знали, що партійний функціонер, який так високо оцінив роботу Інституту 1946 року, – це сам Назаренко. У своєму прикінцевому слові присоромлений секретар ЦК закликав до співпраці, об'єднавши істориків та ідеологів займенником «ми»: «Нам треба до 15 числа скласти схему і тези “Короткого курсу історії України”, розробити цілу низку методичних порад для викладачів, опублікувати низку схем, які допомогли б нашим викладачам правильно подавати історію». У звіті Кагановичу Назаренко не згадав ні про випадок із Гуслистим, ні про виступи Петровського, Слуцького і Стояна²³.

Двадцять другого і двадцять третього вересня партгрупа Інституту провела спеціальні дводенні збори, на яких її члени проголосували за рішення «домагатися того, щоби всі праці по історії України, що їх підготовлює інститут, були просякнуті ідеєю нерозривного зв'язку з історією російського, білоруського і других народів Радянського Союзу». Партій-

записано на арк. 28–36, коментарі Стояна і Слуцького на арк. 44–47 та 132–145.

²² Там само, арк. 76. Гуслистий мав на увазі «Короткий курс» 1940 року видання, а не новий проєкт, який тривав від середини 40-х років.

²³ Там само, арк. 170–171 (Гуслистий і Назаренко); оп. 30, спр. 621, арк. 166–174 (звіт Кагановичу).

ні збори, на яких обговорювали політичні помилки істориків, відбулися в усіх інститутах Академії наук УРСР²⁴. В усіх областях України влада організувала наради й лекції, де інтелігенції пояснювали постанову ЦК. «Радянська освіта», газета Міністерства освіти, слухняно публікувала статті, які розтлумачували вчителям небезпеку «буржуазно-націоналістичних перекирвань» української історії. Міністерство також переслало в усі вищі школи розлогий наказ із вимогою до 1 жовтня переглянути плани курсів з історії України²⁵.

Владі залежало тільки на тому, щоб учасники цих нарад на місцях обов'язково засудили націоналістичні теорії. Місцеві історики й освітяни заявляли, що вони не причетні до поширення помилкових концепцій. В Ужгородському університеті викладачі традиційно використовували як підручник «Нарис історії Української РСР» 1942 року; коли ж за кілька днів до початку занять з'явилася постанова про Інститут історії України, факультет вирішив не ризикувати через потенційно помилковий текст і просто скасував цей курс. У педагогічних інститутах Кіровограда й Сталіно теж вирішили перестрахуватися і відзвітували, що хоч вони й пропонували курс з історії України, але, за їхніми словами, не мали ні підручника, ні розробленої програми. А от у Запорізькому педагогічному інституті викладач Живалов, навпаки, вимагав збільшити кількість годин для його курсу з історії України²⁶.

Шкільні вчителі скористалися нагодою поскаржитися на затверджені у Москві стандартні підручники з історії, які не відбивали зміну офіційної інтерпретації подій з української історії. Наприклад, учителька Моргуленко на освітянському семінарі в Полтаві відзначила підручник Панкратової для 8 класу як незадовільний: «Подавати учням матеріал у такому

²⁴ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 744, арк. 52–56; *У лецатах тоталітаризму*, 2: 104–108 (історики); спр. 621, арк. 175–86; спр. 1090, арк. 1–10; спр. 1494, арк. 1–10; спр. 1620, арк. 1–11 (інші інститути).

²⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 4525, арк. 11–18; спр. 4526; оп. 70, спр. 620, арк. 1–34; спр. 761, арк. 36–41; спр. 1095, арк. 1–11 (області); спр. 761, арк. 23–35; *У лецатах тоталітаризму*, 2: 93–100 (наказ); *Радянська освіта*, 10 жовтня 1947, с. 1–2.

²⁶ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 4526, арк. 22 (Запоріжжя), 37 (Ужгород), 46 (Кіровоград) і 53 (Сталіно).

вигляді не можна. У підручнику постать Богдана Хмельницького виведена туманно, не сказано також, що Київська Русь була колискою трьох братніх народів – українського, російського і білоруського». Вчитель Мелявський підтримав колегу, заявивши, що «вчителі історії середніх шкіл наштовхуються на чималі труднощі у викладанні, бо в літературі недостатньо і навіть суперечливо висвітлюються питання» історії України²⁷.

Відділ шкіл ЦК КП(б)У перевіряв викладання історії в кількох областях і не виявив жодних націоналістичних помилок на сході республіки. На заході ж радянська версія історичної пам'яті досі міцно не вкоренилася. Серед місцевих науковців були й такі, хто говорив про Київську Русь як про «Україну» й високо оцінював «дрібнобуржуазні націоналістичні» партії дореволюційної України, як-то Револьюційну українську партію (РУП) та Українську соціал-демократичну робітничу партію. Навіть спеціалісти з Львівського інституту підвищення кваліфікації вчителів запропонували для екзаменаційних робіт хибні теми: «Роль варягів у створенні Київської держави» та «Національний рух на Україні у 1905–1907 і діяльність РУП». Попри те, відділ шкіл боронив жителів Західної України, які «ще недостатньо знайомі з вимогами і принципами марксистської історичної науки». Він звинувачував у цій ситуації Інститут історії України, який не розробив зразків програми для вчителів²⁸. Так ідеологічне коло замкнулося: вчителі критикували авторів підручників, історики перекладали відповідальність на ідеологів, а місцеві функціонери приглушували гостроту цих питань.

Тимчасом Кагановича, здавалося, розчарувала відсутність конкретних звинувачень. Третього жовтня Секретаріят ЦК затвердив ще одну постанову про перебіг обговорення попереднього рішення стосовно Інституту історії України. У ній заявлялося, що збори у вищих школах республіки розглянули ту постанову надто поверхово і не викрили «націоналіс-

²⁷ Там само, арк. 25–26.

²⁸ ЦДАГО, ф. 1, оп. 73, спр. 398, арк. 1–22, особливо 12 і 19 про Західну Україну.

тичних помилок» власних викладачів; тому вимагалось провести нові викривальні засідання в столиці й головних містах та ще одну наукову конференцію в Інституті (ці вказівки так ніколи й не були зреалізовані)²⁹. І хоча на початку жовтня Інститут подав Кагановичеві два варіанти проєкту майбутнього підручника, українське керівництво таки звільнило Петровського з посади директора Інституту, а на його місце призначили лояльного партії Олександра Касименка. Новий директор на той час не мав жодної опублікованої книжки. Його перша монографія «Возз'єднання України з Росією і його історичне значення» побачила світ щойно 1954 року³⁰. Це адміністративне рішення навряд чи заспокоїло Кагановича, якому праглося рішучих заходів, але кампанія так ніколи й не відновила свого розмаху.

Проте серпнева атака на істориків викликала нову чистку серед письменників³¹. Ідеологи «ждановщини» загалом підозріливо ставилися до ідентифікації неросіян радше з їхнім власним минулим, ніж із радянською дійсністю чи російською імперською історією. У червні 1947 року голова Спілки письменників СРСР Александр Фадеєв виступив на пленумі правління Спілки з промовою, яка набула великого розголосу. Він багато говорив про те, що в літературі ще не відбувся рішучий поворот до радянської тематики. Серед причин цієї проблеми Фадеєв назвав і «пережитки буржуазного націоналізму». Він, зокрема, критикував неросійські історичні романи за надмірне очорнення Російської імперії: «В зображенні історичного минулого треба не тільки показати ко-

²⁹ Там само, оп. 8, спр. 340, арк. 13–14; У *лещатах тоталітаризму*, 2: 119–120.

³⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 762, арк. 1–20; спр. 763, арк. 1–35 (плани). Касименка призначили директором 25 жовтня 1947 року, і він залишався на цій посаді до 1964 р. Він закінчив 1926 року Полтавський інститут народної освіти і до війни викладав у Полтаві та Житомирі. Під час війни Касименко працював в апараті ЦК КП(б)У, а впродовж 1945–47 років – у республіканському Наркоматі закордонних справ. Див.: Смолій, ред., *Вчені Інституту*, 124–125.

³¹ Як завжди, безпосереднім поштовхом до кампанії став своєчасний донос, а саме лист, що його в серпні надіслали Кагановичу двоє літературознавців – Євген Адельгейм та Ілля Стебун (ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 4515, арк. 3–12; Шаповал, *Україна 20–50-х років*, 269–270).

лонізаторську роль царизму. Зараз куди важливіше показати тих людей в минулому свого народу, які зрозуміли, що їх народові по дорозі з російською культурою...» На тому самому засіданні Корнійчук, голова Спілки письменників УРСР, перерахував у своїй промові націоналістичні помилки колег-письменників. Майже всі вони були взяті з архівів кампанії 1946 року, самотнім вартим уваги додатком став опублікований у кінці 1946 року роман Петра Панча «Запорожці»³².

Цей перший повоєнний історичний роман – епічна оповідь про Україну XVII сторіччя – незабаром потрапив під вогонь критики за «ідеалізацію» козаків. Панч буцімто недостатньо підкреслив напругу між багатими й бідними козаками, натомість позитивно зобразив багатого козака Веригу, а в уста одного з героїв, шляхтича Бужинського, вклав крамольні слова: «Козаки завжди боролися за Україну, за віру, за волю!»³³

З 15 по 20 вересня тривав розширений пленум Спілки письменників, на якому викривали націоналістичні помилки її членів. Здебільшого повторювалися звинувачення 1946 року; Корнійчук у своєму виступі повернувся аж до «України в огні» Довженка. Крім «Запорожців», учасники з'їзду засудили тільки невеликий історичний роман Федора Бурлаки «Остап Вересай». (Його герой, сліпий кобзар XIX сторіччя, виступав перед тогочасними «буржуазними націоналістами» і навіть перед царем Александром II.) Ретельно вивчивши історичний жанр і не знайшовши більше підстав для критики, українські ідеологи для більшої наочності засудили два романи, які неправильно інтерпретували сучасні теми: «Живу воду» Юрія Яновського та «Його покоління» Івана Сенченка. Рильський привселюдно визнав свої помилки. Микола Бажан, автор патріотичної поеми «Данило Галицький», виступив із палкою промовою проти націоналізму в історії, у якій засудив Грушевського, «фашиста» Крип'якевича, Петров-

³² *Літературна газета*, 3 липня 1947, с. 3; 10 липня 1947, с. 1–2. Див. також: Шевченко, Культурно-ідеологічні процеси в Україні, 41.

³³ Див.: *Літературна газета*, 17 квітня 1947, с. 2; Сиротюк, *Українська історична проза за 40 років*, с. 257. Пор. з першим виданням: Петро Панч, *Запорожці* (Київ, 1946); див. фразу Остапа Бужинського на с. 23.

ського і Рильського. Щойно він виголосив особливо гнівну тираду проти Рильського, той вигукнув: «Правильно!»³⁴

Трохи згодом під час пленуму Панч узяв слово, щоб розкаятися у своїх помилках і пообіцяти «партійний роман про добу Богдана Хмельницького». Письменник зачитував два підбадьорливі листи, що їх він отримав від читачів після того, як преса розкритикувала «Запорожців». Читач зі Львова на прізвище Гербій шкодував, що полювання на відьом завадить Панчеві писати цікаві твори, а двадцятидворічний інвалід війни на прізвище Кашуб радив письменникові не згинатися під ідеологічним тиском: «Романи, яких вимагають від Вас писати, безумовно будуть стояти на низькому художньому рівні і будуть мати для себе прихильних читачів лише у певний історичний період і серед певної групи людей». До цієї миті здавалося, що Панч захищається, покликаючись на підтримку читачів, але під кінець зацьований письменник раптом вигукнув, плутаючи українські й російські слова: «Ми всі разом, і я і наші критики, дадім по писку таким «болельщикам»»³⁵.

Дев'ятнадцятого вересня Каганович і Хрущов зустрілися з групою ста п'ятьох чільних українських письменників, які обговорювали «націоналістичні помилки» своїх товаришів та зобов'язувалися дотримуватися партійної лінії. Більшість промовців різко засудили «шкідливе замилювання минулим», але відомий романіст Натан Рибак, який саме закінчив першу частину ідеологічно виваженого історичного роману про приєднання України до Росії, вирішив прозондувати ґрунт. Він вибудував свій захист історичного жанру згідно з канонами офіційної антинаціоналістичної риторики: «Я не знаю, хто зацікавлений в тому, щоб у нас не було романів і повістей, драматичних творів на історичні теми. ...Ми, радянські письменники, не маємо права віддавати на відкуп [націоналістам. – С. Є.] таку важливу тему, як історія нашого народу». Рибак

³⁴ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 4512, арк. 1–47 (Корнійчук), 171–183 (Бажан, зокрема арк. 177–179 про Рильського), 260–268 (Панч). Оригінал протоколів із дещо відмінною нумерацією сторінок див. у: ЦДАМЛМ, ф. 590, оп. 1, спр. 39 і 40.

³⁵ ЦДАМЛМ, ф. 590, оп. 1, спр. 56, арк. 118; ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 4512, арк. 267–268.

пригадав, як ще 1940 року обговорював ідею свого останнього роману з Хрущовим і тоді партійний керівник допоміг йому корисною порадою. Каганович і Хрущов, однак, не прокоментували його виступ і залишили письменника у непевності³⁶.

Ізольовані і без спеціальних знань, якими мусів володіти історик, письменники мали надто мало можливостей для захисту, коли преса поновила переслідування націоналізму в літературі. Незабаром «Радянська Україна» опублікувала розгорнуту статтю Єневича «Про націоналістичні помилки М. Рильського». До неї приєдналася «Літературна газета» цілою чергою розвінчувальних статей про Панча, Яновського й інших. Рильського змусили опублікувати каяття «Про націоналістичні помилки в моїй літературній роботі»³⁷. Заходи, яких ужили щодо західноукраїнських письменників, перевершили порівняно м'які адміністративні догани їхнім східним колегам. У Львові влада виключила зі Спілки письменників «націоналістів» Петра Карманського, Михайла Рудницького й Андрія Патруса-Карпатського, а останнього навіть заарештували³⁸.

Романи про військовий героїзм, відбудову промисловости та відродження сільського господарства склали основну масу української літературної продукції. 1947 року молодий письменник Олесь Гончар отримав Сталінську премію другого ступеня за першу частину військової трилогії «Прапороносці». Наступного року він отримав ту саму нагороду за другу час-

³⁶ Там само, спр. 4511, арк. 1–88. Див. виступ Рибак на арк. 41–43.

³⁷ *Радянська Україна*, 2 жовтня 1947, с. 2–4 (Єневич); *Літературна газета*, 11 грудня 1947, с. 3 (Рильський); 9 жовтня 1947, с. 1, 4; 16 жовтня 1947, с. 2; 23 жовтня 1947, с. 1; 4 грудня 1947, с. 3; 8 січня 1948, с. 4; 15 січня 1948, с. 3.

³⁸ *Літературна Україна*, 13 листопада 1947, с. 2; 20 листопада 1947, с. 4; Рубльов і Черченко, *Сталінщина*, 228–229. Надзвичайне явище в контексті ідеологічної компанії 1947 року, арешт Патруса-Карпатського був пов'язаний радше з його минулим під час війни, а не з повоєнною діяльністю поета й редактора. Протягом війни він залишався на окупованому німцями й угорцями Закарпатті, можливо, як радянський таємний агент. Пізніше перебрався до Москви, служив у прорадянській чехословацькій армії майбутнього президента Чехословаччини генерала Людвіка Свободи. Див.: О. Мусієнко, Андрій Патрус-Карпатський у кн.: *З порога смерті*, с. 345–347; *Культурне життя в Україні: Західні землі*, 1, с. 484–496.

тину твору, а Іван Рябокляч – Сталінську премію третього ступеня за повість «Золототисячник» про повоєнні колгоспи. Об'ємний історичний роман Рибак «Переяславська рада» таки побачив світ: спершу в літературному журналі, а згодом, наприкінці 1948 року, окремою книжкою, яка свого часу принесла авторові Сталінську премію другого ступеня³⁹. Приклад Рибак послужив прецедентом: історичні романи віталися, якщо вони уславлювали вічну дружбу України й Росії, навіть на хисткому ґрунті славного козацького минулого.

Хай там якими були наміри першого секретаря, але кампанія Кагановича за ідеологічну чистоту не переросла у всеохопну чистку українського наукового й літературного життя. І бюрократи, й інтелектуали в республіці не хотіли ідеологічної битви на самознищення, а Кремль цього й не вимагав. У середині грудня 1947 року Сталін відкликав Кагановича до Москви – так само несподівано, як і прислав його на початку того ж таки року. Каганович став заступником голови Ради Міністрів СРСР, а посаду першого секретаря партії в Україні знову перебрав Хрущов⁴⁰. Кампанія проти «націоналістичних помилок» в українській історіографії й літературі стихла невдовзі після від'їзду Кагановича до столиці, але ідеологічні рішення 1947 року формально ніхто ніколи не скасовував. Хоча чистку й не завершили, українські інтелектуали отримали добрий урок. Наступні кілька років більшість письменників уникали історичної тематики, а історики при першій-ліпшій нагоді де тільки можна описували історичні зв'язки з Росією та застосовували класовий аналіз, навіть якщо одночасне використання обох стратегій заплутувало їхні наративи.

Як і в решті радянських республік, рецидиви ждановщини в Україні ще довго давали про себе знати навіть піс-

³⁹ *Літературна газета*, 8 квітня 1948, с. 1; 14 квітня 1949, с. 1–2 (Гончар і Рябокляч). Вичерпний огляд поширення сучасної тематики у повоєнній українській літературі див.: Кирилюк, ред., *Історія української літератури* (Київ, 1971), том 8. Про Рибак див.: *Літературна газета*, 6 грудня 1948, с. 3 (вийшла друком «Переяславська рада»); 9 березня 1950, с. 1 (Сталінська премія); Натан Рибак, *Переяславська рада* (Київ, 1948).

⁴⁰ Посади першого секретаря та голови Ради Міністрів так і залишилися розділеними. Новим головою Ради Міністрів УРСР стала людина Хрущова, Дем'ян Коротченко.

ля смерти самого Жданова у серпні 1948 року. Однак місцеві інтелектуали швидко навчилися припасовувати ідеологічні заяви Москви для захисту й підтримки власних інтересів. Наприклад, хрестові походи проти «безрідних космополітів» (зазвичай євреїв) вони використовували, щоб позбутися декого з літературознавців, хто перед тим брав участь у цькуванні історичного жанру в українській літературі та до революційних класиків. Заступник голови правління Спілки письменників України Любомир Дмитерко публічно засудив критика-«космополіта» Олександра Борщагівського, який начебто «паплюжив “Богдана Хмельницького” та інші п’єси О. Корнійчука». Він також звинуватив Юхима Мартича (Фінкельштейна) в тому, що він ганьбив «Ярослава Мудрого» Кочерги за «солодкуватість». «Більшовик України» засудив «групу літературних і театральних критиків-антипатріотів», серед яких були «О. Борщагівський, А. Гозенпуд, І. Стебун (Кацнельсон), Є. Адельгейм, Є. Старинкевич, А. Шамрай, Л. Санов (Смульсон) та інші», за наклепи на українську класичну спадщину – «нашу гордість, нашу національну святиню»⁴¹.

Націоналістичне відлуння кампанії

Коли восени 1947 року в пресі ринула хвиля антинаціоналістичних статей, офіційна «Радянська Україна» почала отримувати від читачів анонімні листи протесту. Після серії публікацій у серпні й вересні, у яких розтлумачувалася постанова про Інститут історії, газета отримала кілька листів саме на цю тему. На початку жовтня «Радянська Україна» вирішила відповісти своїм анонімним опонентам дошкульною статтею Л. Левченка «Геть на смітник історії!» Автор боронив офіційний погляд на «зрадників-націоналістів» Мазепу, Грушевського, Донцова та Коновальця, котрі, як випливало з анонімних листів, насправді «наро-

⁴¹ *Літературна газета*, 5 березня 1949, с. 2; Ю. Костюк, «Висока патріотична роль радянського мистецтва», *Більшовик України*, № 3 (1949): 40–41, 43. Пор.: *Радянське мистецтво*, 16 лютого 1949, с. 4; *Літературна газета*, 24 лютого 1949, с. 1.

дили українців [як модерну націю. – С. Є.]»⁴². Проте невдовзі газета отримала ще одне анонімне послання зі східноукраїнського промислового міста Дніпродзержинськ з доводами проти Левченкової статті:

Ти добродію як не клянись (хоч ти маєш право виступати через газету), що «Грушевський завжди з презирством ставився до українського народу», та хто тобі повірить. Всіх, хто підніс свій голос за наш скривджений до краю народ, ти називаєш запроданцями, і мабуть назвеш і мене так, хоч я і не належу до панів. ...І який це «народ», від імені якого ти виступаєш, «проклинає» Мазепу, Грушевського і інших славних, але нещасних синів України?⁴³

Не надто вправний письменник і навряд чи член націоналістичного підпілля, автор був, швидше за все, доморослим українським патріотом, одним із багатьох, хто під час війни накупив на книжкових базарах старої історичної літератури і кого в наступному поколінні мобілізував дисидентський рух. Ще один анонімний трактат, підписаний «Львівською групою Союзу визволення України», засвідчив послідовніший націоналістичний підхід. Його автори пояснили, що історію України як держави і як нації не можуть створити офіційні історики, бо вони пишуть «з погляду вигоди колонізаторів». Мало того, така історія насправді й непотрібна, адже «історія України, дійсно-національна і справедлива, уже створена і давно написана як гідно їй бути одним із видатніших представників української науки громадянином Грушевським». А взагалі, історіографія «повинна бути передумовою до майбутнього розвитку істинно самостійної, вільної і незалежної Української держави, котрою вона повинна стати в недалекому майбутньому при підтримці Західних Демократій»⁴⁴.

Другого жовтня «Радянська Україна» вмістила розлогу статтю Федора Єневича «Про націоналістичні помилки

⁴² *Радянська Україна*, 8 жовтня 1947, с. 2–3. На жаль, перших анонімних листів в архіві ЦК немає, очевидно, їх переслали в Міністерство державної безпеки. Коли листів побільшало, редактор почав робити копії і для своїх партійних зверхників.

⁴³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 4957, арк. 3.

⁴⁴ *Там само*, арк. 4–8.

М. Рильського», а незабаром отримала два дуже різні анонімні відгуки з Західної України: один боронив радянський воєнний патріотизм, а другий висловлював категорично антирадянські погляди. «Десятеро львівських студентів» просили редактора переказати Єневичу, що «він подібний до того собаки, що застрелив Пушкіна, не знаючи на що він руку підіймав. Якщо Рильський – націоналіст, то тоді не націоналіст – людина, що зовсім порвала зі своїм народом». А «гурток молоді західних областей України» схарактеризував поета і зовсім гнітюче: «Рильський продав душу і став за свою чорну писанину “сталінським лауреатом”». Ба більше, на їхню думку, Рильський відкрито відмовився від українськості на користь радянської ідентичності, коли написав рядки: «Моя батьківщина – не предків ряди». Автори стверджували, що український націоналізм зародився, коли воїни Київської Русі підняли мечі проти агресорів, і що козаки боролися за свій народ, а не «якийсь “земний матеріальний рост”», Хмельницький же уклав договір із Москвою, щоб порвати з Польщею, а не «потонути в московській безодні»⁴⁵.

Радянське керівництво дуже непокоїла пропагандистська діяльність організованого націоналістичного руху. І хоча партизанська війна йшла у західних областях, націоналістичні листівки та кишенькового розміру брошульки постійно спливали у Східній Україні, зокрема і в столиці. Скажімо, одного грудневого ранку 1947 року, в день виборів до місцевих рад, на стіні Володимирського собору в самісінькому центрі Києва знайшли націоналістичну листівку⁴⁶. У липні 1948 року другий секретар ЦК КП(б)У Леонід Мельников отримав тривожне повідомлення від першого секретаря Дніпропетровського обкому партії Леоніда Брежнєва. Той доповідав, що в залізничному вагоні, який перевозив будівельний ліс із Західної України на Східну, виявили додатковий вантаж – націоналістичну літературу. Стурбований Брежнєв запевнив своїх зверхників, що його ідеологічні кадри «посилили роботу серед робітників і колгоспників області»⁴⁷.

⁴⁵ Там само, арк. 2 (перший лист) і 10–21 (другий лист).

⁴⁶ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 4956, арк. 6–7.

⁴⁷ Там само, спр. 5072, арк. 13.

Як впливає з долучених Брежнєвим зразків та інших націоналістичних публікацій, стратегічне місце в націоналістичній пропаганді посідали теми національної пам'яті, історичності української державности, російського імперіялізму. Мало того, схоже було, що автори націоналістичних текстів пильно стежать за розвитком подій в офіційній історичній науці, нерідко пропонуючи альтернативу найновішим партійним заявам про історію й ідентичність. Наприклад, критика поняття старшого брата – великого російського народу – у машинописній брошурі тернопільського проводу ОУН засвідчує, що її автори були прекрасно знайомі з місцевою радянською пресою та статтями в «Большевіке» – головному теоретичному журналі партії. Згідно з запропонованим у брошурі аналізом, після війни

Большевики звернули виразно на шлях давнього царсько-російського імперіялізму. Зробили це тому, що ідея довоєнного більшовицького імперіялізму, яка спиралася на так званій міжнародній пролетарській революції, завела. Большевикам не вдалося її зреалізувати навіть в СРСР, не те що у світі. Народи СРСР не злилися у «радянський народ», що мав би бути праобразом без-національного суспільства, а народи світу воліли творити і охороняти свої національні держави⁴⁸.

Упродовж Другої світової війни, вів далі автор, ішла боротьба не між класами, а між націями, що, зрештою, визнали й самі більшовики, які під час війни поширювали культ російських царів та імперських генералів. У брошурі порівнювалася повоєнна національна радянська політика з колонізаторськими зусиллями королівської Франції та султанської Туреччини. Схоже, людина, яка написала цю книжечку, уважно стежила за кампанією проти школи Грушевського. Останні ідеологічні рішення партії накидали українській культурі більшовицьку «програмову ідею», але – завважував автор-націоналіст – монголи, печеніги, половці, турки, татари, литовці й поляки, які століттями приходили в Україну з тією самою «програмовою ідеєю» зруйнувати українську націю,

⁴⁸ Там само, арк. 24–25.

зазнали поразки. А традиції козаків та української революції 1917 року продовжують жити у збройній боротьбі ОУН⁴⁹.

1947 року ОУН видала листівку, коментуючи новий склад Верховної Ради УРСР. Автори помітили відсутність у ній багатьох розкритикованих письменників, зокрема Панча й Рильського, і відзначили, що з істориків у списку депутатів немає Петровського, якого колись більшовики пришанували, а тепер він потрапив у неласку через свою «Історію України»⁵⁰. В іншій листівці ОУН, поширюваній навесні 1947 року, ішлося про битву під Гурбами, селом на Крем'яччині, де 1944 року загони націоналістів зіткнулися з енкаведистами. Її порівнювали з битвами Хмельницького з поляками під Корсунем, Жовтими Водами, Пилявцями, Збаражем та Берестечком; із козацькими акціями проти росіян під Конотопом 1659 року та під Полтавою 1709 року; з сутичкою з червоним військом під Крутами 1918 року. В іншому зверненні українську молодь, «козацьке плем'я молоде», закликали відзначити тридцятку річниці війни українського народу з більшовиками (йшлося про перший радянський наступ на Україну 1918 року). У листівці, виданій проводом ОУН на південно-східних українських землях, вітали волелюбні традиції Шевченка та полеглих під Крутами⁵¹.

Українські владники надзвичайно серйозно ставилися до цих антирадянських анонімних листів та націоналістичного контрдискурсу про минуле. Тексти всіх конфіскованих листівок і листів вивчали ті самі головні ідеологи, які наглядали за діяльністю Академії наук і які вимагали, щоб офіційні історики дали відсіч націоналістичним версіям. Опір партійним постановам стосовно історії засвідчив, що офіційні інтерпретації не були одиноким варіантом національної пам'яті у повоєнному українському суспільстві. Крім них, був ще й націоналістичний її варіант, хай навіть існував він у тіні офіційної лінії, яка сама формувалася в результаті складної взаємодії партійного апарату й інтелігенції.

⁴⁹ Там само, арк. 26–28 і 42.

⁵⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 4958, арк. 22.

⁵¹ Там само, спр. 5072, арк. 46–48 і 14.

Розділ п'ятий

Написати «добрий сталінський підручник»

На кремлівському бенкеті для радянського військового командування 24 травня 1945 року Сталін підняв келих і виголосив:

Я хотів би підняти тост за здоров'я нашого Радянського народу і передусім російського народу. (Бурхливі тривалі оплески, вигуки «ура».)

Я п'ю передусім за здоров'я російського народу тому, що він найвидатніша нація з усіх

націй, які входять до складу Радянського Союзу.

Я піднімаю тост за здоров'я російського народу тому, що він заслужив у цій війні загальне визнання як керівна сила Радянського Союзу серед усіх народів нашої країни.

Я піднімаю тост за здоров'я російського народу не лише тому, що він – керівний народ, а й тому, що він має світлий розум, твердий характер і терпіння¹.

Сталінів тост, що його український художник Михайло Хмелько зобразив на монументальній картині «За великий російський народ» (1947, 3 × 5,15 м, Сталінська премія другого ступеня 1947 року), започаткував відзначення російської національної величч, якому не було меж. Російські шовінізм і месіянizm помітнішали в офіційному дискурсі ще з середи-

¹ Выступление товарища И. В. Сталина на приеме в Кремле в честь командующих войсками Красной Армии 24 мая 1945 года, у його кн.: *О Великой Отечественной войне Советского Союза* (Москва, 1948), с. 196. Детальніше про цей епізод див. у кн.: Brandenberger, *National Bolshevism*, 130–131 і 233–34.

ни тридцятих років, але розквітнули вони після травня 1945 року. Радянські медіи співали дифірамби росіянам – найбільшому, наймудрішому, найхоробрішому і найславетнішому з усіх народів².

Події в Україні відображали загальнорадянські ідеологічні зміни. «Радянська Україна» відгукнулася на Сталінів тост догідливою статтею «Навіки слава тобі, великий російський народ!». В наступні роки такі статті регулярно з'являлися в українській пресі³. Республіканські видавництва переклали і випустили двома виданнями нову канонічну книжку про російські історичні звершення – «Великий російський народ» Анни Панкратової⁴. У перше повоєнне десятиріччя обов'язкові пеани російській славі посіли в українському публічному дискурсі видатне місце, не останньою мірою в роботах українських істориків. У сфері історіографії уявлення про російську вищість перетворило парадигму «дружби народів» на «стосунки кермування» між домінантною нацією та її «молодшими братами». Сталінські ідеологи, історики й письменники писали про зовнішню і внутрішню політику Російської імперії в позитивному світлі – як попередниці потужної багатонаціональної радянської держави, у якій домінують росіяни.

Хоча після повернення Кагановича до Москви в грудні 1947 року ідеологічна кампанія проти «націоналізму» в українській історіографії вщухла, його заяв ніхто не скасовував. XVI з'їзд Комуністичної партії України відзначив партійні успіхи в боротьбі з «проявами націоналізму» в гуманітарних науках. У виступі на з'їзді Хрущов наголосив:

Центральний Комітет КП(б)У у своїй роботі приділяв велику увагу боротьбі з проявами українського буржуазно-

² Про поширення доктрини російської першости див.: Frederick C. Barghoorn, *Soviet Russian Nationalism* (New York, 1956), pp. 26–66. Хмелько вперше представив свою картину на IX виставці українського мистецтва в Києві в листопаді 1947 року. Див.: *Радянське мистецтво*, 12 листопада 1947, с. 3 (про виставку); *Літературна газета*, 22 квітня 1948, с. 1 (про Сталінську премію).

³ *Радянська Україна*, 26 травня 1945, с. 1. Також див.: *Радянська Україна*, 16 вересня 1945, с. 2 і 4 та *Радянське мистецтво*, 28 травня 1947, с. 2.

⁴ А. Панкратова, *Великий російський народ* (Київ, 1949; 2-ге вид., 1952).

го націоналізму, як з найшкідливішим і одним з найбільш живучих пережитків капіталізму в свідомості окремих наших людей. Відомо, що в працях деяких українських вчених, особливо істориків і літературознавців, мали місце буржуазно-націоналістичні помилки й перекручення. ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У викрили та суворо засудили ці помилки. Було вжито заходів для зміцнення інститутів історії України й історії української літератури Академії наук УРСР. Зараз наукові працівники інституту історії України наполегливо працюють над створенням «Короткого курсу історії України»⁵.

Отже, офіційні звинувачення 1947 року були чинними і Хрущов уживав ту саму антинаціоналістичну риторику, що й Каганович, однак республіканське керівництво явно орієнтувалося на новий курс, наголошуючи: старі проблеми вирішено й інтелігенція відтепер займається корисною, вільною від помилок працею.

У пошуках нової пам'яті

Вимоги партії до науковців написати нову історію України слід розглядати в ширшому контексті надзвичайної популярності історичних синтез у Радянському Союзі після війни. Попри скруту відбудовного періоду, держава фінансувала десятки історичних досліджень: від багатотомної історії СРСР з античних часів до наших днів і до одностомних історій малих радянських народів, наприклад бурятів чи осетинів. Крім того, радянські історики почали працювати над багатотомною всесвітньою історією та кількома підручниками з історії нових східноєвропейських сателітів СРСР⁶.

Офіційні пошуки нової історичної синтези відображали нову самоідентифікацію Радянського Союзу не як першої робітничо-селянської держави, а радше як наступника Росій-

⁵ XVI з'їзд Комуністичної Партії (більшовиків) України 25–28 січня 1949 р.: *Матеріали з'їзду* (Київ, 1949), с. 46. Хрущов неправильно назвав Інститут української літератури, але редактори, певно, пропустили цю помилку.

⁶ Див.: РГАСПИ, ф. 17, оп. 132, д. 339 і оп. 133, д. 4, а також рецензії й хроніку в журналі *Вопросы истории* за 1945–1954 рр.

ської імперії й одну з найбільших світових потуг. Великий російський народ додав у зрості, практично витіснивши робітничий клас як історичного гравця. Відповідно й неросіяни мали переглянути свої історичні наративи та підтвердити свій підрядний статус «молодших братів» росіян. Східноєвропейську історію треба було повністю переписати з погляду класової боротьби та благодетельних зв'язків із царською Росією.

Однак ці післявоєнні пошуки нових історичних синтез дали мізерні результати. 1950 року Академія наук СРСР повідомляла в ЦК ВКП(б), що сім із десяти томів всесвітньої історії та десять із шістнадцяти запланованих томів «Истории СССР» будуть готові 1954 року. Насправді обидва завдання були виконані аж у шістдесятих. На 1953 рік жоден із томів «Истории СССР» не пішов до друку⁷. Москва засудила кілька виданих історій неросіян за «націоналістичні» помилки. Багато інших проєктів загрузли в нескінченних обговореннях і рецензуваннях, які мали забезпечити їхню ідеологічну чистоту. Але й лінія партії мінялася, і Москві було понад силу сформулювати погляд на всі проблеми й персоналії неросійських історій, тож пошук ідеологічно витриманих формул часто залишався на совісті місцевих ідеологів та істориків. Однак, поспішаючи з історичними публікаціями, вони ризикували наразитися на звинувачення в «націоналізмі», натомість як безперестанне коригування гарантувало спокій.

Доля історії казахів посилила небажання неросійських ідеологів затверджувати національні підручники. Після офіційної критики першого видання 1943–1944 років Панкратова та її казахські колеги швиденько переробили текст, і 1949 року вийшло друге видання «Истории Казахской ССР». Автори пом'якшили інтерпретацію завоювання Казахстану царською армією, і це зазвучало як прогресивна подія, яка пов'язала казахський народ із передовою російською економікою й культурою. Проте московські рецензенти завважили, що антицаристське повстання під проводом Кенесари Касимова^{*} в тексті досі

⁷ РГАСПИ, ф. 17, оп. 132, д. 339, л. 147–159; РГАНІ, ф. 5, оп. 30, д. 39, л. 11–21.

^{*} Кенесари Касимов (1802–1847) – хан Середнього жуза, групи племен у Казахстані. Упродовж 1837–1847 років очолював збройний антиросійський рух. Убитий під час походу в Киргизію

фігурує як «національно-визвольне»⁸. Понад рік книжка вважалася успішною, аж поки «Правда» не розгромила монографію Ермухана Бекмаханова^{**} про Казахстан у 1820–1840 роках за ідеалізацію «реакційного й антиросійського» повстання Кенесари. Казахська партійна верхівка засудила «націоналізм» в історіописанні, й місцеві науковці змушені були підготувати третє видання першого тому історії казахів. Судячи з проспекту цього видання, прогресивний чи реакційний характер подій у казахській історії визначався їхнім стосунком до Росії⁹.

На початку п'ятдесятих років тим, хто ще не зрозумів напрямку змін у радянській історичній пам'яті, Москва дала кілька наочних уроків. Перший том «Исторії вірменського народу» вийшов 1951 року, але в лютому 1953 року з'ясувалося, що книжка «ідеалізує» місцевих феодальних правителів і неправильно показує входження країни до складу Росії. Фахівці з ЦК знайшли точнісінько такі самі помилки в «Исторії Грузії», яка 1946 року здобула Сталінську премію, а також у двотомній «Исторії народів Узбекистану» (1947–1950). Головним гріхом у грузинському дослідженні було те, що національна історія поставала як «боротьба єдиного й монолітного грузинського народу проти іноземних поневолювачів, за збереження й добробут незалежної грузинської держави»¹⁰. Зайве казати, що українські ідеологи й історики уважно стежили за станом справ в інших республіках.

У січні 1948 року українські історики завершили перший варіант російськомовного тексту, який отримав назву «История Украины: Краткий курс». Вісімдесят п'ять рецензентів

⁸ М. Ким, Рецензия на *История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней*, 2-е изд., ред. И. О. Омаров и А. М. Панкратова, *Вопросы истории*, № 6 (1949): 130–134.

^{**} Ермухан Бекмаханов (1915–1966) – казахський історик, член-кореспондент АН КазРФСР. Автор дослідження «Казахстан в 20–40-е годы XIX в.» (М., 1948).

⁹ РГАСПИ, ф. 17, оп. 133, д. 220, л. 154–159; Г. Ф. Дахшлейгер, В Институте, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР, *Вопросы истории*, № 2 (1952): 146–151; Tillet, *The Great Friendship*, 148–154.

¹⁰ РГАСПИ, ф. 17, оп. 133, д. 303, л. 14–19, 135–137 (Вірменія), 81–84 (Грузія) і 85–87 (Узбекистан).

докладно прокоментували тридцять два розділи книжки, що їх потім обговорили на спеціальному засіданні республіканського Агітпропу. У грудні 1948 року Інститут історії України надрукував виправлений текст обмеженим накладом – так званий «макет» для внутрішнього вжитку. Цей другий варіант широко розійшовся, і на весну 1949 року автори отримали понад сто рецензій від головних наукових і освітніх установ з України й інших республік, усі загалом позитивні¹¹. Мало того, в грудні 1948 року українське Політбюро скликало спеціальну трійку у складі секретаря ЦК КП(б)У Костя Литвина, заступника Голови Ради Міністрів Дмитра Мануїльського та Голови Президії Верховної Ради Михайла Гречухи для перегляду другого варіанту. Сьомого квітня 1949 року вони повідомили свій висновок Хрущову: «після остаточного редагування може бути надрукована масовим накладом до вересня 1949 року»¹².

Однак книжка до друку не пішла. Очевидно, пам'ятаючи, як недавно Каганович «викрив» націоналізм в українській історіографії, республіканські керівники послали текст на ще одне коло прискіпливого рецензування. Двадцять восьмого грудня 1949 року директор Інституту історії України Олександр Касименко повідомив на партійній конференції Академії наук, що роботу повністю завершено. За його словами, інститут «уже має остаточні вказівки про передачу цього матеріалу в типографію для видавництва масовим тиражем»¹³. Але якраз за десять днів перед тим Хрущов поїхав з України на нову посаду в Москві, залишивши першим секретарем Леоніда Мельникова. Хоча текст переклали українською і верстку роздрукували обома мовами, новий партійний керівник, схоже, не захотів брати відповідальність за потенційно небезпечне видання. Натомість у червні республіканське керівництво вчетверте постановило надрукувати текст, відомий те-

¹¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 714, арк. 9–10; оп. 30, спр. 1832, арк. 1–3 (повідомлення до ЦК); НАІУ, оп. 1, спр. 134 (звіт Інституту історії за 1948 рік); спр. 140 (стенограма засідання в Агітпропі).

¹² ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 985, арк. 66 (трійка); оп. 23, спр. 5664, арк. 6–7 (висновок).

¹³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 1787, арк. 197; *У лещатах тоталітаризму*, 2: 129.

пер як «Історія Української РСР», обмеженим накладом: 1500 примірників українською мовою та 500 російською (цей «макет» також призначався не для продажу). На той час грубезне дослідження поділили на два томи: перший про історію до 1917 року, другий був присвячений радянському періоду. З огляду на обсяг книжки підзаголовок «Короткий курс» відкинули¹⁴.

У червні 1950 року четверте обмежене видання двотомника лягло на стіл секретаря ЦК ВКП(б) Михайла Сулова. Головний радянський ідеолог вирішив передати книжку на ще одне обговорення московським науковцям, але Інститут історії СРСР уже кілька разів рецензував книжку, тому Сулов надіслав її в Інститут Маркса, Енгельса і Леніна (ІМЕЛ). Тимчасом робота в Україні заглухла. Московським фахівцям з марксизму й історії партії знадобилося п'ять місяців, щоб розглянути дослідження українських істориків. Тридцятого грудня 1950 року вони доповіли Сулову: історію України і її культури в книжці подано «у певному відриві від Росії». Рецензенти воліли, аби книжка підкреслила вплив прогресивної російської культури на Україну і заперечували вживання назви «Україна» стосовно українських земель до ХХ століття¹⁵.

Подальший перебіг справи дивний. Спливло дванадцять днів, зокрема й новорічні свята, й українські історики відзвітували Москві, що всі необхідні правки зроблено. Сулов отримав рецензію ІМЕЛ 30 грудня, автори вперше побачили її 2 січня, а 11 січня чиновники ЦК ВКП(б) Юрій Жданов і А. Мітін доповіли Сулову, що правки зроблено і перший том невдовзі вийде у світ¹⁶. Найімовірніше, українські історики вирішили зігнорувати головне критичне зауваження – ніби вони «ізолювали» українську історію від російської – та

¹⁴ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2030, арк. 172 (обмежене видання). Червене видання 1949 року з обмеженим накладом називалося «Історія України», а видання 1950 року – «Історія Української РСР» (НАІУ, оп. 1, спр. 215, арк. 4–8).

¹⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2806, арк. 72 (рішення Сулова); РГАСПИ, ф. 17, оп. 132, д. 503, л. 1–4 (рецензія ІМЕЛ).

¹⁶ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2360, арк. 8; спр. 2806, арк. 72 (5 січня); РГАСПИ, ф. 17, оп. 132, д. 503, л. 5 (11 січня).

обмежилися заміною слова «Україна» на «українські землі» тощо.

Цього разу перший том «Історії Української РСР» пішов, нарешті, до друку. Коректура була підписана 8 лютого, друк почався у квітні, а у травні республіканське керівництво раптом його призупинило. Можливо, прочувши про реакцію істориків на критику з боку ІМЕЛ, ЦК КП(б)У створило нову комісію з дев'яти відомих місцевих істориків, філософів і літературознавців, не пов'язаних з Інститутом історії України. Комісія два місяці розглядала перший том і висловила чимало критичних зауважень, що їх автори негайно врахували. На початок серпня 1951 року вони підготували ще одну версію тексту, але комісія й далі знаходила в книжці помилки. Після зустрічі з членами комісії Назаренко вирішив, що книжку в нинішньому вигляді друкувати не можна¹⁷.

Отож, хоч апарат ЦК ВКП(б) у Москві нагадував про потребу видати ідеологічно витриману історію України¹⁸, республіканські функціонери затягували з цим проектом. Їхнє рішення зрозуміле в ширшому політичному контексті. Другого липня «Правда» несподівано опублікувала розлогу статтю «Проти ідеологічних викривлень у літературі», напавшись на гадані ідеологічні ухили у творчості українського поета Володимира Сосюри. Стаття збурила в Україні величезну хвилю критики. Кілька місяців письменники, художники, композитори й журналісти публічно каялися в націоналістичних помилках або ідеологічній сліпоті. Кампанія сягнула апогею в листопаді під час триденного пленуму ЦК КП(б)У, присвяченого викриванню «націоналізму» в літературі й мистецтві¹⁹.

Назаренко й члени комісії розуміли, що наприкінці літа й восени 1951 року Кремль і республіканське керівництво чекатимуть від українських ідеологів викриття «націоналізму» в гуманітарних науках. Видавати в такій ситуації підручник з

¹⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2360, арк. 8 (коректура); спр. 2806, арк. 72 (друк зупинено); арк. 74–109 (комісія і висловлена нею критика); 73 (нова версія готова в серпні), 37–88а (стенограма засідання), 85–87 (висновок Назаренка).

¹⁸ РГАСПИ, ф. 17, оп. 133, д. 311, л. 47.

¹⁹ У наступних розділах про цю кампанію йтиметься детальніше.

історії було б самогубством. Тому рішення й далі виправляти текст здавалося розумним захисним прийомом.

На листопадовому пленумі 1951 року перший секретар Мельников розпікав за зволікання з публікацією цього історичного дослідження і зауважив, що чернетки першого тому не враховують нещодавні Сталінові відкриття в галузі історичного мовознавства. Втім, порівняно з його тирадами проти «націоналізму» в літературі й мистецтві це було легеньким стусаном. Відтак перший секретар перейшов на конструктивніший тон і заявив: «Це для нашого народу дуже потрібна справа – створити підручник “Історія України”, його потребують буквально всі, від старого до малого... Ми, поза сумнівом, можемо створити добрий, сталінський підручник “Історія України”»²⁰.

Визначити давнє минуле

Написати «добрий сталінський підручник» означало узгодити історичну оповідь з недавніми радянськими історичними трансформаціями. В перші повоєнні роки радянські ідеологи піднесли давніх слов'ян: це була, з одного боку, запізніла реакція на нацистські теорії нижчості слов'ян, з іншого боку – творення величного минулого для великого російського народу. В редакційній статті в першому числі нового московського журналу «Вопросы истории» 1945 року заявлялося, що війна висунула на передній план певну історичну проблематику, яка доти вважалася другорядною. Серед прикладів журнал наводив походження слов'ян²¹.

Українці мали тих самих предків і, на відміну від росіян, досі жили в самісінькому серці стародавніх східнослов'янських земель. По війні слов'янське минуле привернуло увагу українських археологів. Навесні 1946 року Хрущов просив у Сталіна дозволу скликати перший український археологічний з'їзд. У листі він пояснював: «Наукова тематика з'їзду буде підпорядкована наступному

²⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 1, спр. 976, арк. 88; *У лещатах тоталітаризму*, 2: 152–155.

²¹ Непідписана стаття, *Вопросы истории*, № 1 (1945): 5.

поглибленому марксистсько-ленінському висвітленню двох проблем: перша центральна проблема – походження східних слов'ян, друга – вивчення пам'яток стародавніх культур Дніпровсько-Дунайського межиріччя, які неспростовно свідчать про існування на цій території передової давньої культури вже в добу неоліту і бронзи»²². Москва не заперечувала, і в серпні 1946 року з'їзд зібрався в Одесі. Як і слід було чекати, його учасники відкинули поширену думку, ніби слов'яни осіли у Східній Європі у п'ятому чи шостому сторіччі, натомість стверджувалося, що вони походять від автохтонів-рільників. Археологи засудили також норманську теорію виникнення Київської Русі і підкреслили, що слов'янська державність має власні стародавні корені²³. В перше післявоєнне десятиріччя Інститут археології республіканської Академії наук провадив дальші дослідження в такому руслі, здобувшись 1950 року на похвалу Президії АН УРСР і ЦК КП(б)У²⁴.

Важливість цього питання демонструє різка критика, якої зазнав попередній варіант першого розділу «Історії Української РСР»: було сказано, що в ньому «етногенез слов'ян заплутано». Автор відповідного розділу, немолодий уже археолог Лазар Славін, написав, що радянські науковці «доводять» місцеве коріння слов'ян, а комісія Політбюра вважала це вже доведеним²⁵. Аж 1952 року українські чиновники замінили Славіна двома молодшими археологами, котрі переписали розділ наново. У їхньому варіанті підкреслювалося, що слов'яни були корінним населенням Центральної і Східної Європи, а Грушевський помилявся, називаючи предка-

²² ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 7, спр. 3927, арк. 124–125. Мені не йдеться тут про те, чи Хрущов особисто написав цього листа і чи Сталін його читав, але українські ідеологи контактували з апаратом ЦК ВКП(б), адресуючи листи Сталінові, і підписували їх у першого секретаря.

²³ Там само, арк. 123–125; спр. 553, арк. 173–179.

²⁴ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2003, арк. 112; І. Г. Шовкопляс, *Археологічні дослідження на Україні (1917–1957): Огляд вивчення археологічних пам'яток* (Київ, 1957), 17–24.

²⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 1577, арк. 3, 6; оп. 30, спр. 1919, арк. 26–28. Пор.: О. К. Касименко, ред., *Історія Української РСР* [«Макет»] (Київ, 1951), т. 1, с. 20.

ми українців стародавніх антів: джерела «незаперечно свідчать про спільність походження, мовну і культурну єдність всіх північних і південних груп східних слов'ян». Порівнюючи дані українських археологів із результатами розкопок у Пскові та верхньому Поволжі, автори намагалися потвердити культурну спільність предків українців та росіян у V і VI сторіччях²⁶.

Представити осілу рільничу трипільську цивілізацію (бл. 3500–1400 р. до н. е.) як протослов'янську було для авторів, либонь, найбільшою спокусою. Навіть члени комісії Політбюра пропонували наголосити той факт, що трипільські знахідки виявлені і на Київщині, і на Буковині, а отже, вказують на стародавню «спільну культуру населення східних і західних областей України». Дехто з рецензентів, як-от професор Дмитро Пойда з Дніпропетровської партійної школи, відкрито наполягали на тому, що трипільці були предками слов'ян. Хоча у виданні «Історії» 1953 року справді зазначено, що трипільці населяли головно територію України – на захід від Дніпра до Карпат, у ньому замовчано їхній стосунок до слов'ян. Зате, на відміну від обмеженого видання 1951 року, в остаточній версії тексту сказано, що слов'янські археологічні знахідки у Східній Європі сягають аж другого тисячоліття до нашої ери. Якби ця теза була правдою, вона зробила б слов'ян як мінімум молодшими сучасниками трипільців, але автори не ризикнули розвинути цей можливий зв'язок²⁷.

Підготування розділу про Київську Русь становило ще одну проблему, бо в українській Академії наук не було авторитетних фахівців із цього періоду. Тема ж ця була проблемною відтоді, як наприкінці двадцятих – у тридцятих роках влада засудила Грушевського за те, що він уважав Київську Русь частиною української історії. Серафім Юшков, знавець давньоруського права, формально залишався працівником Інституту історії України до 1950 року, але від 1944 року

²⁶ О. К. Касименко, ред., *Історія Української РСР* (Київ, 1953), т. 1, с. 29–33.

²⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 1577, арк. 1 (комісія); оп. 30, спр. 2339, арк. 32 (Пойда); *Історія* (1953), с. 20–21 (трипільці), 29 (слов'яни).

він викладав у Московському університеті і для киян майже не писав²⁸. Інститут зазвичай доручав розділи про Київську Русь Костеві Гуслистому, чий наукові інтереси охоплювали XIV–XVI століття. Хоча в робочому плані Інституту на 1949 рік усе ще фігурує книжка Юшкова про Київську Русь, у звіті за 1946–1950 роки не зазначено жодної монографії чи статті на цю тему. В кожному разі у відповідному розділі до «Історії» Гуслистий таки показав формування киеворуської держави як «спільної колиски» росіян, українців і білорусів. Він навіть видав текст цього розділу окремою брошурою «Київська Русь – колиска трьох братніх народів»²⁹.

1950 року Володимир Довженок з Інституту археології опублікував новаторську працю «Військова справа в Київській Русі». Він зосередився на історії української Наддніпряни, хоча останні дві сторінки містять короткий опис перемог Александра Невського над німецькими рицарями на Півночі у 1240–1242 роках. Рецензент з авторитетного московського журналу закинув Довженку нехтування військовим мистецтвом владіміро-суздальського князя Андрія Боголюбського. На його думку, походи князя на Новгород і дніпровський регіон особливо важливі, адже «боротьба..., яку провадили владімірські князі, дедалі більше набувала характеру національної оборони руської землі»³⁰. Звісно, український археолог у своїй книжці свідомо оминув похід Боголюбського на Київ 1169 року, коли північно-східний князь захопив місто, грабував і палив церкви й монастирі, вбивав мирних жителів. Дивує, що московський рецензент волів не просто відновити в книжці цей епізод, а й возвеличити його. Однак захоплення українських істориків ніколи не поширювалося на «великого предка» росіян князя Андрія Боголюбського. Навіть у наскрізь передрагованому першому томі «Історії Української РСР» його похід характеризувався як «феодальна усобиця», яка закінчилася «пограбуванням» Києва. Водночас цю війну старалися тлума-

²⁸ Див.: Смолій, ред., *Вчені Інституту історії України*, 376–377.

²⁹ НАІУ, оп. 1, спр. 166, арк. 4 (Юшков); спр. 215, арк. 1 (звіт); спр. 216, арк. 7 (брошура).

³⁰ Див.: В. І. Довженок, *Військова справа в Київській Русі* (Київ, 1950) і рецензію Н. Вороніна у *Вопросы истории*, № 1 (1951): 139–140.

чити не як конфлікт між росіянами й українцями: «ця сутичка була феодальною війною між князями, що належали до однієї давньоруської народності»³¹.

Одним із найбільших гріхів Грушевського сталінські ідеологи вважали його тезу про те, що справжнім спадкоємцем Київської Русі було південно-західне Галицько-Волинське князівство, а не північно-східне Владіміро-Суздальське. Після війни українські функціонери виказували надзвичайну чутливість до будь-яких наукових праць про Галичину й Волинь. 1951 року цензори завернули статтю історика Федора Шевченка «Про деякі питання історії України», написану для «Вісника Академії наук Української РСР», бо її автор уважав, ніби «початок української державності лежить в окремих південноруських князівствах і особливо Галицько-Волинському»³². Промовистий факт: у перше повоєнне десятиліття одинокою книжкою про це князівство була видана в столиці розвідка московського історика Владіміра Пашута. Рецензенти вітали її як «першу в радянській історичній літературі самостійну і серйозну монографію, присвячену дослідженню історії західноукраїнських земель в період феодальної роздробленості»³³.

На той час як українські історики взялися до цієї теми, питання – коли ж саме три східнослов'янські народи постали з киеворуської «колиски» і розвинулися в окремі етнічні групи – залишалося невирішеним. Відчуваючи ідеологічну важливість датування початків етнічної відмінності свого народу від росіян, українські фахівці вели перед у цих дослідженнях. Спираючись на дані лінгвістики, республіканські науковці припустили, що російська, українська і білоруська народності оформилися в XIV–XV сторіччях. Дискусія у «Вопросах истории» протягом 1949–1951 років підтвердила це датування, яке, зрештою, ввійшло в російські й білоруські історичні дослідження. 1952 року московський історик Міліца Нечкіна визнала: на відміну від її власного під-

³¹ *Історія* (1953), 91–92.

³² ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 784, арк. 25.

³³ Див.: В. Т. Пашута, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси* (Москва, 1950); та рецензію В. Королюка в журналі *Вопросы истории*, № 8 (1951): 132–135.

ручника, «Історія Української РСР» пропонує новаторську й переконливу інтерпретацію походження російської й української народностей³⁴.

Пам'ятати імперію

Тема союзу України з Москвою 1654 року домінувала в дискусіях про ранньомодерну українську історію. Термінологічні дискусії навколо входження України до складу Росії найкраще ілюструють складну взаємодію між істориками й ідеологами, а також важливість питань мови у сталінських наративах про минуле. Цікаво, що коли Михайло Брайчевський і інші українські шістдесятники сміливо порушили питання про «приєднання» чи «возз'єднання», вони не згадували (або не знали), що попереднє покоління істориків на початку п'ятдесятих років уже протистояло терміну «возз'єднання»³⁵.

Десь до 1950 року і в офіційних радянських заявах, і в наукових працях події 1654 року традиційно означували як «приєднання» України до складу Росії. Російською термін звучав як «присоединение», українською – «приєднання». Наукові студії з російської й української історії аж до робочого варіанту «Історії Української РСР» 1951 року твердо дотримувалися слова «приєднання», натомість у популярних працях, як-от у біографії Хмельницького К. Осіпова, вдруге перевиданої 1948 року, було вжито заплутану низку понять «воссоединение», «соединение» та «підданство»³⁶.

³⁴ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 823, арк. 16; НАІУ, оп. 1, спр. 103; *Історія* (1951), 101–102; Об итогах дискуссии о периодизации истории СССР, *Вопросы истории*, № 3 (1951): 57; НАІУ, оп. 1, спр. 355, арк. 16а–17 (Нечкіна).

³⁵ Ідеться про книжку українського історика-інакодумця Михайла Брайчевського, див.: *Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції* (Торонто, 1971). Див. також новіше видання у кн.: Михайло Брайчевський, *Вибрані твори* (Київ: КМ Academia, 2002).

³⁶ Див.: *Історія* (1951), 163–166; Б. Д. Греков, С. В. Бахрушин і В. И. Лебедев, ред., *История СССР*. Т. 1: *С древнейших времен до конца XVIII века*, 2-е изд. (Москва, 1948), с. 494–502 (*присоединение*). Джон Басараб пояснював термінологічну плутанину в другому виданні книжки

Термін «возз'єднання» з'явився в книжці Осіпова невидково. Автор вільно запозичував для біографії гетьмана описи й факти з російської історіографії XIX сторіччя, зокрема з Костомарова та його сучасника з консервативними поглядами Геннадія Карпова. Нерідко мова Осіпова зраджує його. Радянський історик тридцятих років навряд чи сказав би, що Україна «отдалась в подданство» Росії³⁷, – це типовий вислів для російського історіописання XIX сторіччя. Поняття «возз'єднання» походить із того самого джерела. Російські імперські історики розуміли Переяславську угоду як повернення давніх російських володінь і вважали українців лише «малоросійським плем'ям» російського народу. Тому в багатьох дореволюційних працях, із якими зв'язався Осіпов, входження України до складу Московського царства поставало як «возз'єднання»³⁸. Отже, нове радянське поняття «возз'єднання» було всього-на-всього поновленою концепцією з царських часів.

На початку 1950 року редакція «Великої радянської енциклопедії» замовила Петровському велику статтю про Хмельницького. Враховуючи ідеологічне значення постаті гетьмана, вони попросили, щоб ЦК КП(б)У затвердив текст, який українські ідеологи надіслали до Інституту історії України та завідувачеві катедрою історії республіканської Вищої пар-

Осіпова похалпливим ідеологічним редагуванням: «Після спішного перередагування тексту Осіпова в переробленому виданні у назві відповідного розділу замість «воссоединения» стало «соединение», але в тексті цього розділу все залишилося без змін» (*Pereiaslav 1654*, 177). Насправді Басараб помилився: і в першому (1939), і в другому (1948) виданнях книжки Осіпова розділ про Переяславську угоду називався «Воссоединение». Див.: К. Осіпов, *Богдан Хмельницький, Жизнь замечательных людей* (Москва, 1939), с. 347; 2-е изд. (1948), с. 379.

³⁷ Осіпов, *Богдан Хмельницький*, 2-е изд., 385, 394.

³⁸ Див., зокрема, П. А. Кулиш, *История воссоединения Руси* (Санкт-Петербург, 1874), 2 тома. Докладний огляд дожовтневих російських трактувань Переяслава див. у: Basarab, *Pereiaslav 1654*; Stephen Velychenko, *National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914* (Edmonton, 1992); та Frank Sysyn, *The Changing Image of the Hetman: On the 350th Anniversary of the Khmel'nyts'kyi Uprising*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 46, no. 4 (1998): 531–545.

тійної школи Іванові Бойку. У своїй статті Петровський, котрий добре відчував зміну ідеологічної лінії, двічі вжив слово «возз'єднання». Інститут відписав, що «замість “возз'єднання України з Росією” слід уживати термін “приєднання України до Росії”». Бойко теж помітив новацію: «Автор і на початку статті і в кінці її запроваджує термін “возз'єднання” України з Росією. Мені здається, тут правильніше вживати термін “об'єднання” або “приєднання”. Адже возз'єднуватися можуть лише дві гілки одного й того самого народу»³⁹.

На початку 1951 року Інститут історії України доповідав, що досі вивчає справу з «приєднанням»⁴⁰. Але використання цього поняття в макеті «Історії» 1951 року несподівано викликало критичні зауваження Інституту історії СРСР у Москві. Цікаво, що московські історики спиралися на статтю «Правди» «Про оперу “Богдан Хмельницький”», яка критикувала недавню постанову київського оперного театру за дрібні недоліки в лібрето й музиці. Хоча в статті не йшлося про зображення в опері російсько-українських стосунків, у другому її реченні говорилося: «Ця опера, як відомо, присвячена подіям, пов'язаним із боротьбою українського народу за своє звільнення з-під гніту польської шляхти і за возз'єднання України з російським народом». Критика московських істориків полягала в тому, що саме це поняття слід уживати замість «приєднання». В кожному разі їхні українські колеги пов'язали це зі статтею «Правди»⁴¹.

У липні 1952 року українська сторона відрядила до Москви Івана Бойка, автора розділу про Визвольну війну. На спеціальному засіданні в Інституті історії СРСР він виклав аргументи проти «возз'єднання». Кияни стверджували, що «возз'єднатися можуть частини одного й того самого наро-

³⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2034, арк. 130 (Інститут), 138 (Бойко).

⁴⁰ Г. Шевчук, Научно-исследовательская работа Института истории Украины Академии наук Украинской ССР за 1950 год, *Вопросы истории*, № 2 (1951): 157.

⁴¹ *Правда*, 20 липня 1951, с. 3–4. Епізод з оперою «Богдан Хмельницький» розглянуто в розділі 7. Мені не вдалося знайти первісний лист московських істориків із запереченням терміна «приєднання». Однак Бойко згадував, як «Інститут історії СРСР надіслав нам...», тому й виникла колізія (ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3597, арк. 19).

ду, а не різних народів. А тимчасом на середину XVII сторіччя вже цілком сформувалися два народи» – українці й росіяни. Бойко навіть розкопав інтерв'ю Сталіна «Правді» за 1918 рік, де той охарактеризував українців як народ, що його найбільше гнобив російський царат. Почалася бурхлива дискусія. Дехто з московських істориків, як-от Єкатеріна Кушева і Ніколай Павленко, наполягали на тому, що говорити про «возз'єднання» цілком правомірно, бо й московські землі XVII сторіччя, й козацька Україна входили колись до Київської Русі. Крім того, обидва народи походять з однієї давньоруської народности. Цю позицію поділяв чільний фахівець з історії XIX сторіччя академік Ніколай Дружинін. Однак більшість, схоже, схилилася до «приєднання». Леонід Іванов саркастично запитав, чи можна говорити про «возз'єднання» Франції з Німеччиною на тій підставі, що обидві країни колись були частинами імперії Карла Великого. Ніколай Устюгов підтримав Іванова, а авторитетний фахівець з історії XV–XVI століть академік Лев Черепнін навіть заявив, що «Правда» висловилася «неграмотно»⁴².

Нарада істориків у Москві закінчилася перемогою тих, хто виступав за «приєднання», однак Назаренко і спеціальна комісія ЦК КП(б)У виправили цю ухвалу на користь «возз'єднання». Група українських істориків не погодилася з партійним рішенням. Архівні матеріали тільки побіжно свідчать про розв'язання колізії. Двадцять восьмого жовтня 1952 року на зібранні авторів «Історії» та членів комісії Назаренко оголосив: «Бойко і Голобуцький звернулися до ЦК ВКП(б) із заявою про те, що вони не погоджуються з затвердженим нами формулюванням – “Возз'єднання українського народу з російським народом в період Переяславської ради”». За словами Назаренка, кремлівські ідеологи не підтримали позицію українських істориків. Однак Бойко виступив ще раз і підсумував аргументи проти «возз'єднання», вкотре наголосивши, що ціла ця історія почалася після статті «Правди» про оперу, яка й справи не стосується. Бойко сказав, що чільні українські

⁴² ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3597, арк. 22–24 (Бойко), 28 (Кушева), 30 (Іванов), 33 (Павленко), 38 (Черепнін повідомляє думку відсутнього Дружиніна), 33 (Черепнін).

історики, як-то Федір Шевченко і Федір Лось, також висловилися за «приєднання», натомість директор Інституту історії Олександр Касименко підтримав поняття «возз'єднання» через «історичну спорідненість» росіян і українців⁴³.

Дискусія знову розгорілася на зустрічі комісії з авторами 22 листопада. Того разу Єневич заявив, що слово «возз'єднання» має й друге значення – союз двох братніх народів. Хтось вигукнув: «“Словник” Ушакова подає, що возз'єднати можна тільки те, що було розділене». Негайно втрутився Назаренко: «Буває і возз'єднання двох народів. Облишмо це». Його підтримав член комісії Олександр Кошик: «І в статті “Правди” так»⁴⁴. Наприкінці листопада і в грудні 1952 року комісія й далі зустрічалася з авторами. На цих зібраннях історики вголос читали рукопис, абзац за абзацом міняючи «приєднання» на «возз'єднання»⁴⁵.

Москва накинула ще одну концептуальну зміну: в історичних нарративах зник присмак класової історії, а теорію «меншого лиха» було дезавуйовано. Внаслідок реанімації під час і після війни російських імперських концепцій поняття «меншого лиха» дуже застаріло. 1951 року «Вопросы истории» надрукували лист до редакції Міліци Нечкіної з пропозицією відкинути або реінтерпретувати цю формулу як таку, що стосується радше царської колоніальної політики, аніж приєднання до Росії загалом. Хоча історики здебільшого підтримали Нечкіну, офіційне видання журнал «Большевик» спершу дорікнув «Вопросам истории» за публікацію дискусії з питань «зовсім не дискусійних, давно розв'язаних марксистсько-ленінською наукою». Проте незабаром перший секретар компартії Азербайджану і партійний спеціаліст з національного питання Мір Джафар Багіров у виступі на XIX з'їзді партії в жовтні 1952 року не погодився з цими закидами. Багіров теж уважав публікації у «Вопросах истории» помилкою, але волів, щоб журнал чітко задекларував «прогресивність, благодетельність приєднання неросійських народів

⁴³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 1922, арк. 1 (Назаренко), 2–3 (Бойко), 8 (Касименко).

⁴⁴ Там само, спр. 1924, арк. 2 (Єневич), 4 (репліка з аудиторії, Назаренко, Кошик).

⁴⁵ Там само, спр. 1925; НАІУ, оп. 1, спр. 353 і 354.

до Росії»⁴⁶. Після XIX з'їзду теорія «меншого лиха» зникла і з наукових праць, і з публіцистики.

У робочому варіанті «Історії Української РСР» 1951 року, як і належало, цитувався висновок підручничкової комісії 1937 року і пояснювалося, чому приєднання України до Росії було «меншим лихом». Але ще до того, як стало зрозумілим, чим завершиться дискусія в Москві, дехто з українських рецензентів запропонував вилучити це поняття. Зокрема, історики з Дніпропетровського університету наполягали на перегляді поняття «меншого лиха»: вони хотіли, щоб автори підкреслили «велику історичну позитивну роль цієї події» і пропонували термін «возз'єднання» замість «приєднання»⁴⁷. Справді, в остаточній версії теорія «меншого лиха» не згадана, натомість наголошено корисні наслідки цього союзу для України. Відтак текст виправдовував нову концепцію «возз'єднання»: «Спільність походження обох народів з древньоруської народності і нерозривна близькість дальших історичних шляхів їх розвитку зумовили постійне, глибоко народне прагнення до об'єднання всіх земель, які з найдавніших часів називались руськими»⁴⁸.

Післяперейславські сюжети не викликали серйозних незгод між авторами та їхніми ідеологічними керівниками. У всіх варіантах книжки козацькі гетьмани, котрі намагалися скинути московську владу в Україні, поставали, ясна річ, «зрадниками». Стандартна формула пояснювала, що той чи той гетьман зраджував інтереси українського народу, запродавши Польщі, Туреччині, Швеції чи ще якійсь іноземній державі, але жодного з них не звинувачували у спробі створити незалежну українську державу. (Така політика могла бути для українського народу «меншим лихом», ніж Російська імперія.) Та проблему становив гетьман Дем'ян Ігнато-

⁴⁶ Див.: М. Нечкіна, К вопросу о формуле «наименьшее зло» (Письмо в редакцию), *Вопросы истории*, № 4 (1951): 44–48 і відповіді у № 9: 97–118 і № 11: 83–87; Л. Максимов, О журнале «Вопросы истории», *Большевик*, № 13 (1952): 62; *Правда*, 7 октября 1952, с. 5 (Багіров); Tillet, *The Great Friendship*, 161–67.

⁴⁷ Див.: *Історія* (1951), 164–65 і ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2339, арк. 34–35.

⁴⁸ *Історія* (1953), 258.

вич (Многогрішний), який урядував у 1669–1672 роках. «Історія» 1951 року писала, що він намірявся розірвати союз, уклавши угоду не з іноземною державою, а з незалежним правителем українських земель на захід від Дніпра гетьманом Петром Дорошенком. Позаяк комісії ЦК таке пояснення здалося неприпустимим, у версії «Історії» 1953 року цілий сюжет про Многогрішного зняли⁴⁹. Ідеологи й історики так прискіпливо читали розділ про мазепинські часи, аж члени комісії Кравченко і Румянцев звинуватили професора Вадима Дядиченка в плагіаті. Порівнявши його текст із засудженими раніше працями на цю тему, вони дійшли висновку, що розділ Дядиченка великою мірою ґрунтується на довоєнних студіях «націоналіста і фашиста» Олександра Оглоблина. Крім запозичення описів і фактів, Дядиченко нібито «протягнув оглоблинську концепцію окремої української державності». Після тривалих з'ясування влада відкинула звинувачення в плагіаті, а Дядиченко додав чорних фарб до й без того моторошного портрета «зрадника» гетьмана Мазепи⁵⁰.

Обговорення решти розділів першого тому не виявило істотних інтерпретаційних змін чи проблемних місць, доки не дійшли до Кирило-Методіївського братства (1845–1847), від якого свій ідеологічний родовід виводили і націоналісти, й українські соціалісти. Версія 1951 року була така, що студентська молодь під впливом Шевченка зорганізувала товариство, і хоча Костомаров, Куліш та ще дехто з учасників сповідували «ліберальні» погляди, політичне спрямування групи «визначали переважно революційні погляди Шевченка і близьких до нього членів». Товариство вимагало скасувати кріпацтво і «піднімало питання про створення української держави у складі федеративної республіки слов'янських народів». Ці прогресивні вимоги засвідчили «зростання національно-визвольних прагнень» в Україні в середині XIX сторіччя⁵¹.

Рецензенти завважили, що така інтерпретація суперечить партійній постанові 1946 року про журнал «Вітчиз-

⁴⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 1924, арк. 185–90; *Історія* (1951), 191; *Історія* (1953), 287.

⁵⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 1920, арк. 1–4; *Історія* (1951), 209–11; *Історія* (1953), 308–310.

⁵¹ *Історія* (1951), 314–315.

на», яка застерігала представляти товариство як революційне демократичне утворення, де не було класових суперечностей між справжніми революціонерами і буржуазними лібералами. Притримуючись цієї лінії, комісія ЦК у квітні 1952 року дійшла висновку, що в тексті «не розкрито політичний бік Кирило-Методіївського братства і політичну боротьбу в ньому»⁵². Українські чиновники добре розуміли, що саме час убезпечитися. Всього за кілька місяців після цього рішення, в липні 1952 року, журнал «Большевик» розкритикував «Вопросы истории» за низку ідеологічних помилок, серед яких фігурувала стаття українського історика Леоніда Коваленка: «Рішуче заперечення викликає прагнення Л. Коваленка в його статті про історичні погляди Шевченка зобразити Кирило-Методіївське товариство, що виникло на Україні в 40-х роках XIX сторіччя, як революційно-демократичну організацію, а Т. Г. Шевченка представити керівником усього товариства». Натомість слід було приділяти увагу боротьбі між революційним і ліберальним крилом в організації⁵³.

В «Історії» 1953 року розповідалося, що братство створили ліберали, до яких пізніше долучилися Шевченко й інші радикали. Тепер офіційна лінія підкреслювала, що дві групи не погоджувалися на тому, як запровадити земельну реформу і визволити українців з-під царського гніту. Крім того, згідно з цією новою версією, ліберали були ще й буржуазними націоналістами, які вважали Україну егалітарною нацією без класового антагонізму. «Відображаючи прагнення виникаючої української буржуазії, яка починала боротьбу за свій національний ринок», ліберали висували ідею української державності, що, на відміну від попереднього варіанта тексту, більше не була прогресивною. Шевченко і його товариші революційні демократи засуджували ці націоналістичні тенденції, виступаючи натомість за «республіканське об'єднання слов'янських народів»⁵⁴.

⁵² ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 1925, арк. 127–128; спр. 2339, арк. 118; оп. 70, спр. 1173, арк. 14 (відгуки); оп. 30, спр. 1902, арк. 4 (комісія).

⁵³ Максимов, О журнале «Вопросы истории», 63–64; стаття, про яку йдеться: Л. Коваленко, Исторические взгляды революционера-демократа Т. Г. Шевченко, *Вопросы истории*, № 7 (1951): 26–44.

⁵⁴ *Історія* (1953), 429–430.

Решта тексту накреслювала дві лінії тягlosti в національній історії: від революційних демократів до Радянської України і від буржуазних лібералів до сучасних націоналістів. Іноді питання, до якого табору зарахувати того чи того діяча, викликало невелику дискусію, як у випадку з Михайлом Драгомановим⁵⁵, але зазвичай історики послуговувалися загальними партійними вказівками для розмежування радянських і націоналістичних ідеологічних попередників. Комісія воліла тільки, щоб буржуазних націоналістів із громадівського руху кінця ХІХ сторіччя було засуджено різкіше або щоб «революційні демократи» Іван Франко, Леся Українка й інші були зображені як їхні незламні опоненти⁵⁶. Останні чотири розділи книжки не викликали критики, крім зауваження про рясні «дослівні цитати з “Короткого курсу [історії ВКП(б). – С. Є.]” без посилань»⁵⁷.

1952 року текст першого тому проходив останнє коло докладного рецензування, яке закінчилося низкою дрібних поправок, але принципової критики більше не прозвучало⁵⁸. Попри те, комісія ЦК склала довгий список «недостатньо» пояснених проблем і розпорядилася про ще один раунд обговорень, перш ніж у січні 1953 року надрукувати черговий «макет» для наступних внутрішніх аналізів тексту. Головною рекомендацією комісії було подати дореволюційну українську історію як «органічну, складову і невилучну частину загального історичного процесу Росії»⁵⁹.

Врешті-решт, республіканські ідеологи відклали публікацію «Історії Української РСР» до перших ознак лібералізації після смерті Сталіна. Перший том формально затвердили до друку 23 грудня 1953 року, і він з'явився у книгарнях навесні 1954 року⁶⁰, якраз під час бурхливого святкування

⁵⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 1926, арк. 94–97.

⁵⁶ Там само, спр. 1902, арк. 5.

⁵⁷ Там само, оп. 24, спр. 2714, арк. 10–14, тут 10.

⁵⁸ Там само, оп. 30, спр. 1916–1919, 1921, 2806, 2811; НАІУ, оп. 1, спр. 363 (частини 1 і 2).

⁵⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 1902, арк. 7; *У лежцатах тоталітаризму*, 2: 160.

⁶⁰ О. К. Касименко, ред., *Історія Української РСР* (Київ, 1953), т. 1. Дата підпису до друку на с. 783. Перше українське видання мало наклад 70 000.

трьохсотріччя союзу України з Росією. Парадоксальним чином «добрий сталінський підручник» історії України за життя Сталіна так і не вийшов.

Розповіді про націю

Перший том «Історії» – монументальне 800-сторінкове дослідження дореволюційного українського минулого – починався фразою: «Український народ має свою багатовікову героїчну історію, нерозривно зв'язану з історією великого російського народу та інших народів нашої Батьківщини». Хоча розвиткові «продуктивних сил» приділили належну увагу, головною лінією оповіді була історія державності і націєтворення. Автори звеличували Київську Русь, спільну спадщину трьох братніх східнослов'янських народів, як «найбільшу і наймогутнішу державу в середньовічній Європі». Переяславська угода возз'єднала «два великі слов'янські народи». Як і в багатьох інших імперських історіях, автори підкреслили, що, приєднавшись до Росії, українці не втратили своєї національної ідентичності, навпаки, цей акт «сприяв дальшому розвитку української народності і перетворення її в націю»⁶¹.

Інші ювілейні публікації 1953 року стверджували, що українці стали модерною нацією тільки тому, що їхні предки колись приєдналися до Російської імперії. Скажімо, брошура Івана Бойка «300 років возз'єднання України з Росією», яка вийшла гігантським накладом у 300 тисяч примірників українською мовою і 230 тисяч російською, прославляла передусім такі наслідки російсько-української дружби, як українську державність (у формі Української РСР) та возз'єднання всіх українських земель в одній державі⁶². Отже, історія ім-

⁶¹ *Історія* (1953), 5, 84, 258–259.

⁶² І. Д. Бойко, *300 років возз'єднання України з Росією* (Київ, 1953), с. 3; І. Д. Бойко, *300-летие воссоединения Украины с Россией* (Москва, 1954), с. 1. Див. також: О. К. Касименко, ред., *Віковична дружба українського і російського народів* (Київ, 1954); В. А. Дядиченко, О. К. Касименко і Ф. П. Шевченко, ред., *Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією* (Київ, 1954); Д. И. Мышко, Переяславская рада 1654 года, *Вопросы истории*, № 12 (1953): 19–28; В. А. Голо-

перії залишалася сумою національних історичних наративів. Хоча історична траєкторія України привела її в Російську імперію, суттю історичного процесу країни залишався розвиток української нації. Республіканський педагогічний журнал «Радянська школа» повчав учителів, як тлумачити типовий підручник:

У підручнику історії СРСР для 8 класу за редакцією проф. Г. М. Панкратової визвольна війна українського народу, що розпочалася навесні 1648 року під керівництвом видатного державного діяча і полководця, розумного і далекоглядного політика Богдана Хмельницького, розглядається як війна проти «панського гноблення і польської влади». Насправді боротьба українського селянства – основної сили визвольного руху – була спрямована не лише проти феодального гніту у всіх його проявах і формах, але й за національну незалежність. Учитель повинен підкреслити, що в ході визвольної війни саме ця обставина сприяла зростанню наполегливих вимог українського народу до возз'єднання з російським народом⁶³.

Перший том «Історії» отримав загалом добрі відгуки. Наукові і громадсько-політичні журнали, так само «Правда», надрукували дуже позитивні рецензії. На XVIII з'їзді Компартії України в березні 1954 року Назаренко з трибуни похвалив книжку як дослідження, котре показує, що минуле українців «нерозривно зв'язане з історією братнього російського народу»⁶⁴. Однак перші ознаки політичної лібералізації після смерті Сталіна надихнули українських інтелектуалів, які вважали «Історію» відступом порівняно з плекан-

буцкий, Россия и Освободительная война украинского народа 1648–1654 годов, *Вопросы истории*, № 1 (1954): 80–95.

⁶³ О. О. Иванов, Історичне значення возз'єднання України з Росією, *Радянська школа*, № 9 (1953): 22–23.

⁶⁴ А. А. Зимин, В. Д. Мочалов и А. А. Новосельский, Ценный труд по истории Украинской ССР, *Вопросы истории*, № 6 (1954): 128–132; Ю. Білан, А. Буцик, В. Козинець, В. Котов і О. Кошик, Книга про славне минуле українського народу, *Комуніст України*, № 3 (1954): 70–80; *Правда*, 18 квітня 1954, передруковано в *Радянська Україна*, 20 квітень 1954, с. 2–3 (рецензії); XVIII з'їзд Комуністичної партії України 23–26 березня 1954 р.: *Матеріали з'їзду* (Київ, 1954), с. 157 (Назаренко).

ням національної пам'яті під час війни. Один із них, партизанський командир-орденоносець і письменник Петро Вершигора⁶⁵, розкритикував книжку в пресі. У статті про партизанський рух, опублікованій у четвертому числі московського літературного журналу «Октябрь» за 1954 рік, він докоряв українським історикам за недостатнє уславлення козаків як «патріотичного, волелюбного начала»: «Так, наприклад, в пісній “Історії України” (вид. АН УРСР, Київ, 1953 рік) зроблено, на наш погляд, негідну спробу змалювати історію без історії, тобто показати розвиток народу без найяскравішої сторінки його раннього життя, у якій було втілено творчість народних мас і передусім трудового селянства, яке проявляло свій патріотизм в партизансько-козацькій війні. Ця книжка – яскравий приклад, не вартий наслідування, чиновницько-перестраховочної творчості, що не має головного зерна історичного дослідження – патріотизму»⁶⁶. На цьому Вершигора не зупинився. У квітні він подав у «Правду» різку критичну статтю про «Історію», в якій звинувачував авторів у «затиранні всього героїчного в історії українського народу». Не дивно, що радянських читачів і далі приваблюють твори старих українських націоналістичних істориків: «Особисто мені не раз доводилося чути від чесних радянських людей і на Україні, і в Москві, які зацікавилися історією братерської співдружності під впливом святкування 300-річчя, що вони читають Грушевського, Куліша або в крайньому разі Костомарова, але не читають нашої історичної літератури»⁶⁷.

Чиновники зорганізували істориків для заперечення патріотичному українському письменникові. Вершигору запросили до Москви, де працівники відділу науки ЦК ВКП(б)

⁶⁵ До війни Петро Вершигора (1905–1963) працював в Україні актором і режисером. Воєнна доля закинула його у великий партизанський загін, де він несподівано став популярним командиром. Наприкінці війни він отримав звання генерал-майора та Героя Радянського Союзу. По війні Вершигора почав писати і навіть отримав Сталінську премію за роман «Люди з чистою совістю» (1946).

⁶⁶ П. Вершигора, Братя по оружию (О народных формах вооруженной борьбы русского и украинского народов), *Октябрь*, № 4 (1954): 118.

⁶⁷ РГАНИ, ф. 5, оп. 17, л. 470, л. 171–184, цитовані уривки на 172 і 177.

Олексій Румянцев і Андрій Лихолат (обидва колишні українські науковці) спростували його погляди в присутності чотирьох відомих російських істориків (Міхаїла Тихомірова, Ніколая Дружиніна, Алексея Новосельського і Анатолія Сідорова) та трьох українських фахівців з історії козаччини (Івана Бойка, Вадима Дядиченка й Костя Гуслистого). Мало того, рецензії на «Історію» в «Правде» і «Вопросах истории» туманно згадували про «безвідповідальну вихватку» Вершигори⁶⁸.

Святкування трьохсотріччя позначило остаточну реабілітацію Івана Крип'якевича – самотнього українського дорадянського авторитета з історії Хмельниччини. 1953 року колишній «націоналіст» і «фашист» опублікував такі вчасні праці, як «Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст.» та «Богдан Хмельницький – поборник возз'єднання України з Росією». Того самого року Крип'якевича призначили директором Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові⁶⁹. 1954 року розкішним виданням з'явилася його монументальна біографія Хмельницького. Хоча редактор книжки зробив кілька ідеологічних вставок, багато ідей у цій біографії видалися київським історикам небезпечними, бо виходили за звичні обмежувальні рамки, встановлені для національного наративу. Рецензенти закидали Крип'якевичу, що означення козаків як «центральної, прогресивної сили» в ранньомодерній Україні – це ідеалізація. Автор не підкреслив, що Хмельницький хотів возз'єднати Україну з Росією з перших днів війни 1648 року. Ба більше, він припустив, ніби козакам під силу було перемогти поляків самотужки, а рецензенти заявляли, що це могло статися тільки з російською допомогою. Нарешті, Крип'якевич не навів детальної критики націоналістичних історичних концепцій і не розвинув належним чином тезу про етнічну й історичну спорідненість українців і московитів⁷⁰.

⁶⁸ Там само, л. 169; про рецензії див. примітку 64.

⁶⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3652, арк. 58, 60; І. П. Крип'якевич, *Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст.* (Київ, 1953).

⁷⁰ І. П. Крип'якевич, *Богдан Хмельницький* (Київ, 1954); І. Бойко і К. Гуслистый, *Монографія про Богдана Хмельницького, Комуніст України*, № 11 (1954): 76–80. Київський історик Федір Шевченко, який був ре-

Нескінченне хитання в історичних оповідях між імперією й нацією знижувало продуктивність істориків, а готування «доброго сталінського підручника» з української історії майже ціле десятиліття поглинало час і енергію чільних фахівців республіки. На 1950 рік Інститут історії України Академії наук – провідна установа, яка опікувалася цим проектом, – виріс до 8 відділів і понад сотні штатних працівників⁷¹. У повоєнні роки історики не раз пропонували свій дослідницький досвід і для інших великих проектів з історії України, але партійні чиновники завжди їм відмовляли. 1949 року Академія наук звернулася до ЦК КП(б)У по дозвіл підготувати 25-томне зібрання джерел «Історія України в документах і матеріалах». Справа задумувалася як грандіозна спільна робота Інституту археології, Інституту історії України, кількох провідних університетів та Архівного управління. Науковці планували підготувати перші сім томів протягом 1949–1950 років і долучати по шість томів щороку до 1953-го. Хоча Академія наук подала проспект видання на затвердження, ЦК просто поклав справу на полицю⁷².

В українських чиновників могло бути безліч причин відкласти цей монументальний проект: фінансові обмеження, небажання брати на себе ідеологічний нагляд за ще одним великим проектом, потреба сконцентрувати всі зусилля на створенні «Історії». Так само влада двічі відмовила в проханні видавати український історичний журнал. Від 1943 року Інститут історії України друкував неперіодичні «Наукові записки», що їх до 1950 року вийшло тільки три випуски. 1948 року Інститут повідомляв до ЦК КП(б)У, що готовий друкувати п'ять або шість випусків на рік, можливо під назвою «Питан-

дактором цієї книжки, додав до тексту окремі ідеологічно витримані загальники. Див.: Я. Ісаєвич, Передмова, в кн.: І. П. Крип'якевич, *Богдан Хмельницький*, 2-ге вид. (Львів, 1990), с. 8.

⁷¹ Санцевич і Комаренко, *Развитие исторической науки*, 62–63; ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 1788, арк. 22. У структурі інституту з'явилися відділи світової історії, міжнародних зв'язків та «країн народної демократії» – всі організовані 1949 року. Зважаючи на розширення інститутських досліджень, українське керівництво у березні 1953 року розпорядилося про зміну його назви на Інститут історії (ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 8, спр. 7730, арк. 2).

⁷² ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 1788, арк. 38–48.

ня історії України». Партійні чиновники одразу відкинули цю пропозицію. Д. Гнатюк, голова сектору видавництва відділу преси ЦК КП(б)У, наклав резолюцію: «В архів. Рекомендую підібрати для наукових записок більш скромну назву»⁷³.

Інститут поновив свої прохання наприкінці 1950 року, але партійні ідеологи знову вирішили, що «для створення журналу немає жодних підстав» і запропонували історикам подавати статті в московські «Вопросы истории». Отак ЦК не дозволяв українським історикам видавати власний журнал аж до 1957 року, ще довго після завершення «Історії» і початку десталінізації⁷⁴.

Однак історики скористалися трьохсотрічним ювілеєм, щоб домогтися фінансування для зібрання великого корпусу історичних документів – тритомника «Воссоединение Украины с Россией». Попри радше вузьку назву, це монументальне видання починалося документами 1620 року і подавало безпрецедентне висвітлення козацької доби. Понад половину документів у збірці (446 із 747) друкували вперше⁷⁵. В ході підготування книжки українські історики зажадали від рукописного відділу Бібліотеки ім. Леніна в Москві повернути в республіку 6 000 одиниць зберігання з колекції історика Миколи Маркевича (1804–1860), яка містила українські документи XVII–XVIII століть. Назаренко підтримав прохання, але Бібліотека ім. Леніна, заручившись підтримкою ЦК ВКП(б), погодилася передати тільки мікрофільми⁷⁶.

⁷³ Там само, спр. 1494, арк. 11. Чиновникам, очевидно, не сподобалося слово «Україна» в назві.

⁷⁴ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2003, арк. 128–131 (1950); М. В. Коваль, Флагман української історичної науки, *Український історичний журнал*, № 4 (1997): 12–13.

⁷⁵ Див.: *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах* (Москва, 1953), т. 1–3; а також рецензії на це видання: І. Бойко, К. Гуслыстый, Б. Дацюк і С. Калашникова, *Сборник документов о воссоединении Украины с Россией, Коммунист*, № 2 (1954): 108–116 і А. І. Козаченко, *Ценное собрание источников по истории воссоединения Украины с Россией, Вопросы истории*, № 5 (1954): 145–151. Дані про кількість раніше не друкованих документів див.: ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3599, арк. 7.

⁷⁶ РГАНІ, ф. 5, оп. 17, д. 427, л. 173–74; НАІУ, оп. 1, спр. 352, арк. 1, 10–41.

Польські архівісти, навпаки, проявляли ініціативу у встановленні наукових контактів з українськими колегами. У жовтні 1953 року поляки надіслали в Київ понад 2 500 мікрофільмованих сторінок історичних документів козацької доби, багато з яких були потім надруковані в тритомнику. Крім того, 18 січня 1954 року (у трьохсоту річницю Переяславських статей) польська сторона подарувала Україні тридцять оригіналів історичних документів. У травні делегація польського сейму передала ще сімдесят сім документів з української історії, зокрема тринадцять оригіналів універсалів Хмельницького та лист Шевченка⁷⁷.

За винятком прориву з козацькими документами, влада не надто заохочувала великі проекти з історії України. Очевидно, українські ідеологи уявляли майбутню двотомну «Історію Української РСР» як головне і єдине ідеологічно витримане джерело, у якому вчителі, лектори й прості читачі мають знаходити правильну інтерпретацію українського минулого.

Однак «добрий сталінський підручник» не був розрахований на використання у школах. Історії України не існувало як окремого предмета, хоча підручники з історії СРСР висвітлювали головні моменти українського минулого, як-то Київська Русь, козацькі війни і Шевченко. Прикметно, що республікам, національні історії яких не претендували на російську спадщину, Москва дозволяла викладати власну історію в школах окремим предметом. Наприклад, 1950 року вірменські восьми-, дев'яти- і десятикласники 114 годин вивчали свою національну історію за підручником 1942 року⁷⁸.

Українські вчителі історії розповідали про минуле республіки, але коротко і тільки тоді, коли українські теми спливали в загальному курсі історії СРСР. Українське видавництво

⁷⁷ РГАНІ, ф. 5, оп. 17, д. 470, л. 125–28; *Літературна газета*, 3 грудня 1953, с. 4 (2500 сторінок); НАІУ, оп. 1, спр. 478а, арк. 13–20 (січень); ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3629, арк. 1–13 (травень).

⁷⁸ РГАСПИ, ф. 17, оп. 132, д. 372, л. 4. У грудні 1952 року ЦК КПРС на решті побачив, що вірменський підручник містить чимало інтерпретативних відмінностей від стандартного російського підручника з історії СРСР (*Там само*, л. 59–60).

«Радянська школа» перекладало українською загальносоюзні стандартні підручники і друкувало їх масовими накладками⁷⁹. Ці підручники відображали еволюцію радянської концепції української історії у спотвореному і часто суперечливому вигляді. Параграф підручника Шестакова 1948 року видання для четвертого класу називався «Борьба Украины с польским владычеством и присоединение её к России». У виданні 1955 року той самий параграф називався «Борьба Украины за своё освобождение от гнёта польских панов, за воссоединение с Россией». Обидва видання ще й по-різному пояснювали цей союз. У підручнику 1948 року написано: «Войне не было видно конца. Поляки разоряли Украину. Чтобы выйти из трудного положения, Хмельницкий в 1654 году договорился с московским царем Алексеем о принятии Украины в русское подданство». У варіанті 1955 року вистачило одного речення: «Выражая стремление украинского народа к союзу с братским русским народом, Хмельницкий обратился к русскому правительству с предложением об объединении Украины с Россией»⁸⁰.

Міністерство освіти рекомендувало вчителям історії, висвітлюючи українські теми, водити школярів на екскурсії до місцевих пам'яток історії або на вистави п'єс Івана Кочерги «Ярослав Мудрий» та Олександра Корнійчука «Богдан Хмельницький». Міністерство також вимагало від учителів відводити якийсь час на викриття фальсифікацій українських буржуазних націоналістів⁸¹. Важко сказати, наскільки середньостатистичний шкільний учитель міг виконувати ці настанови. Адміністративних важелів контролювати повсякденне шкільне навчання явно бракувало, і влада воліла,

⁷⁹ Див.: ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2360, арк. 129, 133–134 (дані за 1951 р.). Крім того, численні російські школи в Україні використовували підручники, надруковані російською мовою в Москві.

⁸⁰ А. В. Шестаков, ред., *История СССР: Краткий курс* (Москва, 1948), с. 62–63 і видання 1955, с. 62–63. У підручнику для 8 класу інтерпретацію Переяслава було спрощено у схожому стилі. Див.: А. М. Панкратова, ред., *История СССР: Учебник для VIII класса средней школы, 5-е изд.* (Москва, 1946), с. 184–197 і 14-е изд. (1955), с. 189–203.

⁸¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 1886, арк. 38–40, 136; *Радянська освіта*, 14 березня 1947, с. 1.

щоб учителі чітко дотримувалися московських підручників та не потребували великої опіки. Після Кагановичевої кампанії 1947 року українські ідеологи не переймалися можливими колізіями або націоналістичними ухилами на шкільному рівні. Рідкісні ідеологічні перевірки викладання історії закінчувалися позитивно, інспектори не приділяли якоїсь особливої уваги українським питанням і зауважені помилки зазвичай стосувалися заплутаної поточної міжнародної ситуації⁸².

Тимчасом учителів спантеличувала мінлива офіційна лінія в питаннях історії. Коли 1954 року ЦК КПРС видав офіційні «Тези про 300-річчя возз'єднання», вчитель Кобифа з Кіровоградської області радів, що вони нарешті припинять «всілякі кривосудні розмови довкола питання возз'єднання України й Росії». А секретар Чернівецького обкому товариш Фесенко зітхнув із полегшенням, адже цей документ «поклав край різним трактуванням цього питання серед викладачів вищої школи»⁸³.

Мобілізувавши кадри з обласних комітетів партії, українські ідеологи могли влаштувати перевірку викладання історії в провінційних університетах і педагогічних інститутах, але виявляти серйозні проблеми (і відповідати за них) було не в їхніх інтересах. Після кампаній 1947 і 1951 років історики й самі пильнували. Наприкінці 1951 року ЦК КП(б)У перевіряв роботу п'ятдесяти восьми історичних кафедр у різних українських університетах та інститутах і не виявив якихось націоналістичних помилок. Та позаяк відпускати істориків з чистим лікарняним листком було ідеологічно ризиковано, перший секретар Мельников заявив, що більшість кафедр хворіють на однакову хворобу. Викладачі начебто «вигривають буржуазно-націоналістичні теорії поверхово і без великої охоти», часом покладаючись на старі підручники й інтерпретації, а інколи розповідають про українське минуле «без зв'язку з історією російського народу»⁸⁴.

⁸² Див.: ЦДАГО, ф. 1, оп. 73, спр. 585, арк. 1–57; спр. 592, арк. 2–8; оп. 30, спр. 2328, арк. 1–130.

⁸³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 46, спр. 6822, арк. 53, 104.

⁸⁴ *Там само*, оп. 24, спр. 2677, арк. 3–5.

До смерти Сталіна і після неї нелегкий симбіоз українських чиновників і істориків – складний багатокутник контролю, звинувачень, спротиву і співробітництва – дозволяв обом сторонам виживати в деспотичних умовах післявоєнного сталінізму. Потрат від такого співжиття було чимало: історики робили небагато, ідеологи не могли повністю контролювати писання й викладання історії, а вчителі мусили передавати учням водночас гордість за минуле свого народу і розуміння російських імперських здобутків.

Розділ шостий

Окреслити національну спадщину

У березні 1951 року Радянська Україна відзначала дев'яності роковини з дня смерти Тараса Шевченка. Нескінченні промови, засідання, газетні статті й радіопередачі прославляли українського поета як батька нації: серед офіційних означень на зразок «революціонера-демократа» і «засновника нової української літератури» частенько траплявся вислів «наш батько». Шевченко був одинокою темою перших трьох сторінок «Літературної газети», органа Спілки письменників України. Заголовок «Вічно живий» на першій сторінці – фраза, давно вже зарезервована винятково для засновника радянської держави Владіміра Леніна¹.

У статті в «Літературній газеті» Степан Крижанівський проголосив Шевченка «гордістю української соціалістичної нації» і подякував партії за те, що навчила українців цінувати почуття «радянської національної гордості». На пам'ятному вечорі в Києві поет Андрій Малишко завершив свою промову трьома вигуками: «Слава світлому генію Тараса Шевченка, який і в наш час живе, полум'яніє, бореться разом з нами за людське щастя, за мир! Слава нашому благородному народові, що народжує такі могутні таланти! Слава нашому мудрому вождю, великому другу українського народу, рідному і любимому товаришеві Сталіну!»² Щороку наприкінці травня пар-

¹ *Літературна газета*, 8 березня 1951, с. 1–2.

² *Там само*, с. 1 (Крижанівський); 15 березня 1951, с. 1 (Малишко).

тійні й державні посадовці спільно з видатними представниками інтелігенції очолювали урочисте паломництво до Шевченкової могили на дніпровських схилах у Каневі. Цю традицію заснувала ще українська «націоналістична» інтелігенція наприкінці XIX сторіччя. На початок 1950-х років регулярними учасниками цих щорічних поїздок були професори й студенти Київського університету та Київського педагогічного інституту, науковці, письменники, художники, композитори, а також представники Київської опери і два чільних професійних хори. 1951 року внутрішня записка ЦК КП(б)У задоволено констатувала: «Щорічні виїзди представників столичної інтелігенції та студентів до Шевченкової могили користуються великою популярністю»³.

Щорічні шевченківські святкування підкреслюють двозначність радянської української історичної пам'яті. Хоча в офіційному дискурсі наголошувалося зв'язки Шевченка з російською культурою і його суспільні погляди, які нібито провіщали соціалізм, поет залишався головно великим «етнічним» предком усіх українців. На відміну від росіян чи узбеків, радянські українці ідентифікували себе як його наступників, так само як націоналісти-емігранти й західноукраїнські повстанці.

Ідея нації в період зрілого сталінізму потребувала, серед іншого, великої культурної традиції⁴. Після 1945 року, говорячи про неросійську культурну спадщину, дедалі більше підкреслювали роль російського кермування, хоча коммеморація особних національних культур здобула пріоритет у розвинених меморіальних ритуалах республік. Залучити до місцевих культів національної спадщини концепції, пов'язані з Російською імперією чи «дружбою народів» у цій імперії, виявилось непросто, відтак це викликало підвищену увагу та пильність сталінських ідеологів.

³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2325, арк. 72–75. 1951 року цю подорож мусили перенести на початок червня, бо багато хто з учасників поїхав до Москви на декаду української культури. Про початки цього ритуального паломництва див.: Єкельчик, Сергій. Творення святині: українофіли та Шевченкова могила в Каневі (1861–1900 рр.). *Збірник харківського історико-філологічного товариства*, Нова серія, Т. 11. (Харків, 2005): 43–58.

⁴ Slezkine, *The USSR as a Communal Apartment*, 446–447.

Українська класика

Радянське уявлення про українську «національну класику» стосувалося головно XIX сторіччя, коли місцева інтелігенція почала розвивати модерну українську високу культуру, ґрунтовану на селянській простонародній мові і народних традиціях. Фактично радянські ідеологи й інтелектуали скористалися пантеоном класиків, що його сформувала українська дореволюційна інтелігенція. Пантеон увінчував Шевченко як «батько нації», а Франко мав імпліцитну роль молодшого батька, особливо для західних українців. Звісно, радянські репрезентації цих та інших письменників-класиків підкреслювали їхні революційні переконання і зв'язки з російською культурою.

У повоєнне десятиліття діячів, чий символічний статус під час війни зріс, – наприклад Куліш або письменник і педагог Борис Грінченко, – почали підозрювати в «націоналізмі». Ідеологічні цензори поступово вилучили їх із канону українських класиків. Газети віднині називали Гоголя не «великим сином України», а «великим російським письменником» із «найтіснішим зв'язком з Україною». За Іваном Котляревським, автором першого літературного твору сучасною українською мовою, залишилося традиційне почесне місце, але його біографи наголошували тепер, що Котляревський служив у російському ополченні під час війни з Наполеоном⁵.

Хай там як, найважливішим був національний культ Шевченка. Навіть у розпал ждановщини на щорічних меморіальних зібраннях звучали нескінченні виславлення «великого батька», чий «образ живе і вічно житиме в серці українського народу»⁶. Водночас республіканські ідеологи проголошували, що Радянська Україна втілює Шевченкову мрію «сім'ї вольної, нової» і відкидали претензії націоналістів-емігрантів бути його духовними спадкоємцями. У післявоєнних радянських презентаціях Шевченко постає як «великий син українського народу», котрий очолював радикальне кри-

⁵ *Літературна газета*, 28 лютого 1952, с. 1 (Гоголь); 30 грудня 1948, с. 3 (Котляревський).

⁶ *Там само*, 24 червня 1948, с. 1.

ло Кирило-Методіївського братства, а ще нібито підтримував тісні контакти з російськими радикалами, захоплювався російською культурою і зневажав сучасних йому українських «буржуазних націоналістів»⁷.

Так само «молодших» класиків, як Франко чи Леся Українка, офіційний дискурс щодали більше зображував революціонерами і союзниками прогресивної російської культури. Залежно від поточної політичної атмосфери преса представляла Франка як борця або з «буржуазним націоналізмом», або з «безридним космополітизмом», а інколи з обома цими протилежними течіями одночасно⁸. Довоєнна і воєнного часу патріотична інтерпретація українських класиків тепер здавалася ерессю. Наприклад, ЦК КП(б)У заборонив книжку В. Дяченка «Микола Лисенко», бо автор підкреслює роль композитора-класика в українському національному русі, говорячи «забагато про українську культуру і замало про дружбу [народів]». Як виявилось, Дяченко загинув на фронті, а його книжка потрапила до видавництва 1941 року, коли її український модус був цілком прийнятним⁹.

Республіканські ідеологи потроху розвивали культи ще кількох «молодших» класиків, які творили наприкінці XIX і на початку XX століть. Шостого травня 1949 року Хрущов написав Сталіну з проханням дозволити святкування сторіччя з дня народження Панаса Мирного (1849–1920): «У таких творах, як “Хіба ревуть воли як ясла повні?”, “Повія” та ін. він яскраво відобразив процеси класового розшарування селян, поміщицько-куркульської експлуатації бідняків та зростання революційного руху на селі. У своїй творчості Панас Мирний був тісно пов'язаний із передовими російськими діячами

⁷ Див.: Ф. Єневич, Великий син українського народу, *Більшовик України*, № 3 (1951): 20–29; Ф. Єневич, Американський фальсифікатор ідейної спадщини Шевченка, *Там само*, № 8 (1949): 26–40; *Літературна газета*, 8 березня 1951, с. 1–2.

⁸ С. Шаховський, Суспільно-політичні погляди Лесі Українки, *Більшовик України*, № 4 (1951): 33–45; М. Климась, Іван Франко – непримиренний борець проти націоналізму і космополітизму, *Там само*, № 8 (1951): 28–39.

⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2357, арк. 206–209.

XIX ст.»¹⁰ Союзний Агітпроп відповів: українським органам не треба дозволу Кремля на те, щоб відзначати цей ювілей у республіці, але Москва в кожному разі схвалює пропозицію¹¹. За кілька місяців Мирного величали в українській пресі як «нашу національну гордість», «письменника-реаліста» й демократа, який, на жаль, «не прийшов до соціал-демократії». Уряд дозволив перевидати його твори, назвати його іменем вулицю в Києві та спорудити пам'ятник у Полтаві¹².

Поет-народник Павло Грабовський, котрий брав участь у російському народницькому русі і 1902 року помер у сибірському засланні, куди більше надавався на роль письменника-класика, який пов'язує національну традицію з російською культурою і російською революційною спадщиною. На п'ятдесяті роковини його смерті у внутрішній записці ЦК КП(б)У пропонувалося говорити про поета як про мислителя, який «прийшов до марксизму і був його пропагандистом». Але хтось із вищого начальства викреслив це безглуздя і в офіційних промовах Грабовського відзначали просто як революційного поета¹³.

Доки республіканські ідеологи зважували революційні заслуги різних письменників, українська інтелігенція домагалася вшанування знаменитого кобзаря Остапа Вересая (1803–1890). 1950 року Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії, Спілка письменників та Спілка композиторів запропонували відзначити шістдесяті роковини його смерті. Однак Вересай мав два нещастя: його запросили виступити перед царем і ним захоплювалися «націоналісти»; отож партійні чиновники висловилися проти «невчасного»

¹⁰ РГАСПИ, ф. 17, оп. 132, д. 232, л. 47.

¹¹ *Там само*, л. 49.

¹² *Літературна газета*, 12 травня 1949, с. 1 (редакційна стаття); 17 травня 1951, с. 2 (відкриття пам'ятника); *Культурне будівництво*, 2: 196–98; (урядова постанова). Важко уявити, щоби Мирний еволюціонував у бік ленінського бачення соціал-демократії: перед самою революцією письменник очолював Полтавське губернське управління державних маєтків, мав титул дійсного статського радника і зверталися до нього «Ваше Превосходительство».

¹³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2755, арк. 53–61, тут 59; В. Безпальчий, Суспільно-політичні погляди П. А. Грабовського, *Більшовик України*, № 7 (1952): 51–62; *Літературна газета*, 11 грудня 1952, с. 3.

ювілею. 1952 року ЦК КП(б)У все ж таки погодився за рік відсвяткувати 150-ту річницю з дня його народження, хай і «дещо скромніше, ніж пропонують автори [листа]» – без офіційних урочистостей та зведення монумента¹⁴.

Хоча українські функціонери й інтелігенція часто по-різному оцінювали конкретних культурних діячів, упродовж повоєнного десятиліття вони співпрацювали для специфічної «кодифікації» національної класики, яка стала необхідною в історичній пам'яті розвиненого сталінізму з приходом спершу нації, а відтак імперії. Спочатку українські інтелектуали прагнули зібрати вцілілі рукописи всіх видатних літераторів ХІХ сторіччя в одному сховищі у Києві. 1949 року Корнійчук подав Хрущову пропозицію оголосити спадщину кількох найвидатніших письменників державною власністю. Відтак приватні особи, які володіли рукописами Котляревського, Шевченка, Франка, Лесі Українки і Коцюбинського, мали би передати ці документи державним установам. Як не дивно, партапарат відкинув цю ідею як таку, що порушує «приватну власність громадян, гарантовану Конституцією»¹⁵. Однак ЦК КП(б)У підтримав ініціативу Інституту української літератури отримати цінні рукописи з російських зібрань. Після листа Назаренка Суслову Театральна бібліотека в Ленінграді передала з архівного фонду Київського цензурного комітету багато оригіналів української класичної драматургії¹⁶.

Республіканська влада схвалила також план зібрати всі рукописи українських письменників-класиків у Відділі рукописів Інституту української літератури. На 1950 рік у цьому відділі зберігалися «практично всі» зацілілі тексти Шевченка, Франка і Мирного, а також більшість рукописів інших письменників. За сприяння партії й уряду 1950 і 1953 року було куплено коштом Інституту або отримано іншим шляхом багато оригіналів із російських архівів і приватних колекцій¹⁷. Інститутське зібрання збагатилося за рахунок укра-

¹⁴ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 1990, арк. 40–44 (1950); спр. 2756, арк. 69–74 (1952).

¹⁵ Там само, оп. 70, спр. 1917, арк. 22–23.

¹⁶ РГАСПИ, ф. 17, оп. 132, д. 416; ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 8, арк. 1–9.

¹⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 1948, арк. 1–5 (1950); ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 8, спр. 9504, арк. 233–237 (1953).

їнських музеїв та дослідних установ. 1950 року цілий архів Івана Франка було перевезено зі Львова до Києва, де в той час готувалося 20-томне зібрання його творів. Коли через три роки Львів поцікавився долею архіву, ЦК повідомив першому секретареві Олексієві Кириченку, що Франкові рукописи мають залишатися в столиці¹⁸.

Друга стадія кодифікації полягала в редагуванні і публікації національних класиків у нових і притому остаточних радянських виданнях. Упродовж сорокових років влада ініціювала кілька великих проєктів, серед яких не менше двох «повних» видань Шевченка. Перша версія поетової «Повної збірки творів» вийшла 1949 року у трьох великих розкішних томах чималим накладом у 100 тисяч примірників і з неймовірною ціною – лише 50 карбованців. Однак сюди ввійшли тільки «вибрані листи» і скількись малярських творів. На кінець 1951 року Інститут української літератури підготував п'ять із запланованих десяти томів іншого, академічнішого видання під тією самою назвою. Дослідники намагалися викинути редакційні правки, зроблені поетовими «буржуазно-націоналістичними» вчителями, зокрема замість традиційної версії, зредагованої Кулішем, вони подали оригінальну чернетку Шевченкової автобіографії. Працівники інституту написали також нові ідеологічно витримані коментарі до цього видання. Перші шість томів надходили у друк протягом початку п'ятидесятих років, але кольорові репродукції Шевченкових картин в останніх чотирьох томах вимагали такого складного поліграфічного обладнання, що їх треба було завершувати в Москві¹⁹.

Крім того, у травні 1950 року Інститут підготував до друку 20-томне зібрання творів Івана Франка з наміром видати його у 1950–1951 роках. Хоча преса не повідомляла про якісь пропуски, редактори вилучили кілька Франкових політичних статей і поезій, котрі можна було витлумачити як свідчення його «націоналістичних» поглядів. У кожно-

¹⁸ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3308, арк. 68–70.

¹⁹ *Культурне будівництво в Українській РСР: Червень 1941–1950*, 423 (1949); ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 8, спр. 9503, арк. 153; ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3662, арк. 41, 228–229; *Літературна газета*, 27 грудня 1951, с. 4 (десятитомне видання).

му разі 1954 року проекти і десятитомного Шевченка, і двадцятитомного Франка не були доведені до кінця²⁰. Фінансові й людські ресурси післявоєнної України не могли повністю забезпечити ці намагання кодифікувати й канонізувати національну класику через розкішні багатотомні видання всіх видатних культурних діячів. 1945 року влада оголосила про план видати 31-томне повне зібрання творів «засновника української національної музики» Миколи Лисенка. На 1950 рік проект скоротився до 20 томів, але його реалізація ще й не починалася. Під час святкування 1946 року 75-ї річниці з дня народження Лесі Українки влада заявила про видання повного зібрання її творів у п'ятнадцяти томах. Відзначаючи через п'ять років вісімдесяту річницю її народження, республіканські посадовці промовчали про старий план і пообіцяли натомість надрукувати тритомник. На відміну від них, Інститут літератури 1954 року оголосив, що готує п'ятитомник Лесі Українки. За станом на серпень 1954 року видання творів Панаса Мирного у п'яти томах, Михайла Коцюбинського у п'яти, Марка Вовчка у шести, Василя Стефаника у трьох і Павла Грабовського у двох томах залишалися незавершеними²¹.

Однак упродовж 1948–1949 років владі вдалося надрукувати масові однотомники вибраних творів більшості українських класиків. Ці вибрані твори виходили у двох популярних серіях: «Українські класичні романи й повісті» та «Колгоспна бібліотека». Хоча ціни на них держава тримала неприродно низькими, населення наприкінці сорокових не могло собі дозволити збирати «національних класиків». 1949 року книгарні в Дрогобицькій області в Західній Україні отримали 990 примірників однотомника Франка, але продали лише 175, тобто замалим 18 відсотків; твори Котляревського продавалися трохи краще (20%), а Коцюбинського

²⁰ *Літературна газета*, 11 травня 1950, с. 4; ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3662, арк. 45 (незавершені проекти).

²¹ Про Лисенка див.: *Радянське мистецтво*, 19 березня 1947, с. 4; ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2030, арк. 36–38зв. Про Лесю Українку: *Культурне будівництво*, 2: 90–91; ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 1990, арк. 168; спр. 3662, арк. 45. Про інших письменників, *Там само*, спр. 3662, арк. 45 і 231–232.

набагато гірше (9,7%). Проте ці цифри насправді успішні порівняно з продажами творів радянської і політичної літератури: «Разгром» Фадєєва, наприклад, дав лише 3,76%, а «Чапаєв» Фурманова – 4,21%. Цікаво, що в Дрогобичі жоден із 400 передплатників багатотомного «Зібрання творів» Леніна українською мовою не звернувся по перші два томи і лише 9 із 350 потурбувалися зібрати 7 доступних томів «Творів» Сталіна²². У злиденному післявоєнному Дрогобичі українська класика виявилася набагато популярнішою, ніж писання радянських лідерів.

Перш ніж віддавати книжку до друку, літературознавці ретельно вилучали з класичних творів ідеологічно непевні фрагменти. Як повідомляв 1954 року Інститут літератури першому секретареві КП(б)У Кириченку, «твори та інші матеріали з літературної спадщини класиків (окремі листи, нотатки і т. п.), які не мають громадсько-політичного та історико-літературного значення, або такі, що можуть викликати у сучасних читачів не відповідну радянській політиці виховання мас реакцію, до збірок творів не включаються (до речі, таких матеріалів у спадщині класиків української літератури мало)»²³.

Але партапарат не покладався на «внутрішнього цензора» науковців. 1951 року чиновники ЦК зупинили друк четвертого тому «Творів» Коцюбинського, бо окремі його листи «містять низку хибних тверджень, випадкових у письменника». Партійні наглядачі вимагали вилучити листи, в яких письменник визнавав вплив на нього Ібсена й Метерлінка і називав свою літературну школу «європейською», а також листування з «націоналістами» Миколою Шрагом, Борисом Грінченком та Михайлом Комаровим, у якому Коцюбинський схвалював їхню діяльність, згадував Грушевського і неоднозначно відгукувався про росіян²⁴. У доповідних Назаренкові директор Інституту української літератури Олександр Білецький твердо захищав початковий підбір листів,

²² ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 1334, арк. 1–2а; спр. 1768, арк. 7, 15–16.

²³ *Там само*, оп. 30, спр. 3662, арк. 46.

²⁴ *Там само*, оп. 72, спр. 1, арк. 18–19, 91–94 і оп. 30, спр. 2357, арк. 112–115.

але марно. Суперечка між Інститутом, Держвидавом і ЦК тривала понад десять місяців, відсуваючи вихід п'ятитомних «Творів» Коцюбинського на роки²⁵. Так само цензори заборонили публікувати листи Панаса Мирного до видавництва «Вік» лише тому, що вони були адресовані його «націоналістичному» директорові Сергієві Єфремову. Інститут пропонував вилучити ім'я Єфремова і неодмінно подати ці важливі й цінні листи, але ЦК залишив справу без розгляду. Врешті-решт, «Твори» Панаса Мирного вийшли без листів до Єфремова²⁶.

Минуле під склом

На початку п'ятдесятих українська влада звернула увагу на місця, де прості люди «зустрічалися» з історією, – республіканські музеї. Уряд віддав наказ про фронтальну перевірку всіх музеїв та ідеологічну ревізію їхніх експозицій, що їх відтепер мали затверджувати спеціальні комісії. Постанова вимагала від історичних музеїв «показувати героїчну історію українського народу у зв'язку з історією великого російського народу й інших братніх народів СРСР». Західноукраїнські музеї мали «підкреслювати спільне коріння й історичну єдність російського, українського і білоруського народів» та створити окремі розділи експозиції, присвячені радянському періодові. В документі окремо йшлося про відкриття музею в Полтаві на відзначення перемоги російської армії 1709 року над шведами і «зрадником» гетьманом Мазепою²⁷.

У червні голова Державного комітету у справах культурно-освітніх установ Яків Сірченко доповідав Назаренкові, яких заходів ужили музеї у відповідь на цю постанову. Хоча міністр підготував звіт, щоб показати, як постанова вплинула на музейну роботу, його текст мимоволі виказував, що в цій ділянці коїться цілковитий безлад. Музеї

²⁵ Там само, оп. 72, спр. 1, арк. 95–100 (Білецький) і оп. 30, спр. 3662, арк. 231 (про том 4, 1954 року так і не надрукований).

²⁶ Там само, арк. 191–193.

²⁷ Культурне будівництво, 2: 213–20.

звітували радше про все, що вони зробили останнім часом, ніж про те, як вони виконали урядову постанову. Дніпропетровський історичний музей писав про розвиток секції, присвяченої Запорозькій Січі та «її значенню у визвольній боротьбі українського народу». Львівський історичний музей гордився своєю археологічною експозицією, яка доводила, «автохтонність слов'ян на сучасній території західноукраїнських земель». І якщо Дніпропетровський музей планував відкрити окрему залу про радянський період, то львів'яни не мали навіть експозиції, присвяченої XVIII і XIX сторіччям. Мало того, інспектори ЦК КП(б)У виявили, що матеріали з раніших періодів ані викривають реакційну роль уніятської церкви, ані показують історичні зв'язки регіону з Росією. Республіканські ідеологи відзначили вади музейної роботи в Західній Україні, але й східноукраїнські музеї не могли похвалитися якимись досягненнями. Схоже, одним успіхом було прискорене будівництво музею Полтавської битви²⁸.

До того ж і постанова 1950 року, і наступні накази не зважили один неприємний факт, який впливає з архівного листування. 1950 року апарат ЦК представив першому секретареві Мельникову статистику відвідування музеїв, яка засвідчила, що найпопулярнішим історичним музеєм в Україні була Києво-Печерська лавра. 1949 року в ній побувало 110 700 відвідувачів, натомість у київському Музеї Тараса Шевченка – 73 100, а у новоствореному Музеї оборони Одеси – 70 200. За перші десять місяців 1950 року Лавру відвідали 137 тисяч осіб, музей Шевченка – 80 000, а Державний історичний музей у Києві, який того року був третім за відвідуваністю, – 49 835 осіб²⁹.

²⁸ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2047, арк. 54–63. Музей Полтавської битви відкрився у вересні 1950 року, але дореволюційні пам'ятники на полі битви ще й 1953-го потребували реставрації (Там само, арк. 101; спр. 3261, арк. 11–13; ЦДАВОВ, ф. 4762, оп. 1, спр. 343, арк. 1–150).

²⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2047, арк. 104. Музей Леніна в Києві 1950 року відвідали аж 186 836 осіб, але начальство десятками тисяч організовувало туди обов'язкові візити студентів і солдатів (Там само, спр. 1989, арк. 36). Крім того, самий статус Музею Леніна як історичного музею досить сумнівний, адже сам Ленін у Києві ніколи не бував.

Києво-Печерська лавра була не просто комплексом музеїв чи «історико-культурним заповідником». Вона розташована в мальовничій зеленій місцині високо на дніпровських схилах, золотіверхі церкви цього монастиря, заснованого в XI сторіччі, нагадують про живий зв'язок із Київською Руссю, перший відомий літописець, художник і лікар якої були печерськими ченцями. Багато інших монастирських пам'яток – свідчення яскравої української ранньомодерної культури, особливо розвитку книгодрукування й науки. Століттями Києво-Печерська лавра з її могилами і мощами святих схимників була одним із найпопулярніших паломницьких місць у Російській імперії. Радянська влада скористалася лаврськими будівлями і розмістила там Музей історичних коштовностей (переважно церковних старожитностей, що їх подавали як матеріальні предмети), Музей книги і друкарства, Музей театрального і кіномистецтва, Музей українського народного декоративного мистецтва та інші.

Проте відвідувачів приваблювало передусім саме історичне місце. Хтось нарікав, що в жодному з музеїв немає експозиції про історію Києво-Печерської лаври, інші шкодували, що не продаються листівки з зображеннями золотих монастирських бань³⁰. Справу додатково ускладнювало те, що внаслідок зближення під час війни радянської держави і православної церкви невелика група ченців змогла повернутися в печери. Жах в українських ідеологів викликало ще й суто релігійне паломництво. 1952 року був один курйозний випадок, коли ЦК КП(б)У стривожила чутка, яка ширилася серед паломників. Ченці нібито розповідали відвідувачам, що відлюдник архієпископ Антоній, похований при вході в Ближні печери, був учителем товариша Сталіна в Горійській семінарії і до кінця життя листувався з радянським вождем³¹. Громадський інтерес до лаврських печер спонукав українських функціонерів особливо зважати на цей музейний комплекс, який не належав до їхніх ідеологічних пріоритетів. Офіційна кореспонденція того часу свідчить, що утриманню й віднов-

³⁰ Там само, спр. 2047, арк. 145.

³¹ Там само, спр. 2769, арк. 158. Антоній справді викладав у Горійській семінарії в часи, коли там навчався Сталін.

ленню Києво-Печерського історико-культурного заповідника приділяли чимало уваги³².

Українська влада розуміла, що як історичне місце Києво-Печерська лавра втілює минулу релігійну славу Києва і що на відвідувачів впливає традиційний образ «святого града» в українській і російській історичній пам'яті. Отож музейних екскурсиводів наставляли розповідати про монастирські будівлі й скарби як про «історію східнослов'янської матеріальної культури»³³. Періодичні чистки музейних зібрань мали за мішень головно церковну історію й релігійне мистецтво. Наприклад, в одному зі звітів за 1953 рік про вилучення «старих і малоцінних» предметів перераховано портрети єпископів XVIII сторіччя та князя Володимира Святого, а також зображення успіння Христа й інші твори на релігійну тематику³⁴.

Ідеологічні чистки в українській культурі, які почалися статтею «Проти ідеологічних викривлень в літературі» у «Правді» за липень 1951 року, до кінця осені музеїв не чіпали. Тринадцятого вересня львівський кореспондент «Правди» Михайло Одинець дав старт критиці статтею «Що пропагують львівські музеї». Працівник авторитетної газети дійшов висновку, що Львівський історичний музей потурає зайвому возвеличенню князів, вельмож, султанів, козацьких полковників і єпископів. Мало того, у скляній вітрині киеворуської експозиції демонструється неідентифікований череп, ще й приписаний князеві XI–XII сторіччя. Загалом експозиція ніби применшує головні теми, такі як класова боротьба та прагнення українського народу возз'єднатися з російськими братами. Львівський державний музей українського мистецтва перенаголошував стару українську мистецьку традицію порівняно з досягненнями радянського періоду. Львівська картинна галерея виставляла величезну колекцію поль-

³² Там само, спр. 2047, арк. 37–46, 83–85; спр. 3655, арк. 144–152. Утім, зроблено було небагато, бо відновлення такого великого історичного комплексу коштувало надто дорого. 1950 року влада підрахувала, що тільки найтерміновіші ремонтні роботи обійдуться у 12 млн крб. (ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 8, спр. 2040, арк. 243).

³³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2047, арк. 145.

³⁴ ЦДАВОВ, ф. 5116, оп. 10, спр. 20, арк. 6–12.

ського, німецького, австрійського і нідерландського живопису «в розкішних рамах», а російську класику XIX сторіччя представляли тільки тридцять дві з п'ятисот робіт, які були в музеї. Ба більше, музей мав лише з десяток картин радянського періоду³⁵.

Унаслідок цієї статті в «Правді» в останній фазі ідеологічних чисток у жовтні–листопаді 1951 року українським музеям приділяли більше уваги. П'ятнадцятого листопада ЦК КП(б)У постановив, що музеї повинні вдосконалити експозиції, щоби краще показати дружбу народів, класову боротьбу і радянські досягнення. Київські партійні органи чомусь зреагували на цю постанову, звільнивши кількох працівників Державного історичного музею, котрі залишалися в окупованому нацистами місті, були в німецькому полоні або мали репресованих родичів. Херсонський обком зажадав, щоб місцевий краєзнавчий музей створив експозицію про стародавніх слов'ян, додав матеріалів про возз'єднання з Росією й удосконалив зали про радянську історію. Вінницька влада наказала музеєві краще висвітлювати історичні зв'язки з Росією та радянське сьогодення³⁶.

Не дивно, що українські ідеологи приділяли особливу увагу помилкам львівських музеїв. На пленумі ЦК в листопаді 1951 року Сірченко заявив: слід «не просто прибрати з першого плану княжий череп і портрети магнатів», – у Львівському історичному музеї треба повністю переглянути всю експозицію³⁷. Музей того року не закрив свої двері і прийняв понад 55 тисяч відвідувачів. Водночас його працівники створили новий розділ про доісторичні часи, розібрали експози-

³⁵ *Правда*, 13 вересня 1951, с. 3: «В отделе “Киевская Русь” на высокой подставке стоит покрытый стеклянным колпаком обыкновенный череп. Краткая надпись имеет целью подчеркнуть, что этот череп не простой. Вот её содержание: “Княжеский череп XI–XII вв. Крылос–Галич”». Одионец послался на результати музейної перевірки, організованої обкомом партії, але його стаття у «Правді» зробила стан українських музеїв головним політичним питанням у республіці.

³⁶ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2769, арк. 1 (постанова); оп. 24, спр. 1090, арк. 42–45 (Київ), 57–60 (Херсон), 72–75 (Вінниця); спр. 1105, арк. 86 (Дрогобич), 124 (Чернівці).

³⁷ *Там само*, оп. 1, спр. 972, арк. 234.

цію, присвячену грецьким і скитським містам у Північному Причорномор'ї, та підготували новий розділ про Київську Русь. Зважаючи на критику в «Правді», музей подав новий план киеворуської експозиції на затвердження в ЦК КП(б)У. Музейні працівники переглянули також експозицію з ранньомодерного періоду і підкреслили культурні зв'язки з Московією в XVI й XVII століттях та взялися до відділу про періоди капіталізму й соціалізму. Однак ці частини були готові лише наприкінці 1954 року³⁸. Перш ніж історики з Львівського історичного музею почали готувати нові експозиції, місцеві партійці доповіли про чистку музею: «вилучено документи й експонати, які спотворюють історію українського народу, переглянуто й очищено від хламу інші відділи експозиції»³⁹. Упродовж 1952 року влада під виглядом «вилучення експонатів, що не мають музейного значення», проводила схожі чистки в інших українських музеях. До таких експонатів належали речі, які не відповідали радянській версії української історичної пам'яті. Наприклад, Полтавський краєзнавчий музей знищив портрети гетьмана Мазепи, фотографії українських ікон та портрети «націоналістів» XIX сторіччя, як-то Куліша і Павла Чубинського. У Львові Литвин, колишній секретар ЦК з ідеології, а тепер перший секретар обкому партії, особисто наглядав за знищенням «націоналістичних і антирадянських» колекцій Державного музею українського мистецтва. Портрети габсбурзьких імператорів, уніятських єпископів та українських січових стрільців було спалено, а скульптури розтровошено⁴⁰.

У типовому для західних областей стилі в лютому 1952 року рівненські партійці переглянули експозицію місцевого краєзнавчого музею. Вони розкритикували дорадянську картину «Папа Іннокентій III 1206 року пропонує князю Рома-

³⁸ ЦДАВОВ, ф. 4762, оп. 1, спр. 562, арк. 1–12 (1951); спр. 669, арк. 4–6 (1952); ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3655, арк. 179–190 (1954).

³⁹ *Там само*, спр. 2769, арк. 26. У результаті «перегляду» й «очищення від хламу» ленінградський Ермітаж заповав собі цінну колекцію асирійського клинопису, яка зберігалася у Львівському історичному музеї (*Там само*, арк. 11–13).

⁴⁰ ЦДАВОВ, ф. 5116, оп. 10, спр. 20, арк. 13–20 (Полтава); Рубльов і Черченко, *Сталініщина*, 238 (Львів).

ну Галицькому прийняти католицьку віру», бо вона начебто відображає польські буржуазні історичні концепції, що означає «приниження історичної ролі Росії». Музей недостатньо висвітлював виникнення Московії, забагато уваги приділяв польсько-литовській унії 1569 року і не показував зв'язків Шевченка з російськими революційними демократами. Після перевірки музейні працівники почали коригувати експозицію⁴¹.

Станом на березень 1952 року великі історичні музеї в Києві, Харкові й Чернівцях доповіли про завершення ревізій, натомість інші все ще переробляли свої експозиції. У липні ЦК КП(б)У повторив ті самі вказівки у черговій постанові про музейну роботу, а 1953 року розпорядився про ще одну інспекцію музейних зібрань⁴².

Принаймні в кількох випадках ідеологічна регламентація українських музеїв мала неоднозначні наслідки. До кампанії початку 1950-х років Державний музей українського мистецтва в Києві не мав експозиції про Київську Русь – виставка починалася українським народним мистецтвом та іконами XVI сторіччя. Зате Державний музей російського мистецтва в Києві пишався колекцією давньокиївських ікон, зокрема знаменитою іконою святих мучеників Бориса і Гліба XIII сторіччя⁴³. На початку 1951 року Музей українського мистецтва зачинився на ремонт і оновлення експозиції, яке мало на меті показати «благодійний вплив» російського мистецтва. На практиці це оновлення підкреслювало давньокиївське мистецтво як частину української культурної спадщини. Влада передала до музею багато кераміки і ювелірних прикрас з Археологічного музею, а також барельєф Самсона й Даліли з Києво-Печерського монастиря. Оглядаючи 1952 року нову експозицію, члени урядової комісії рекомендували

⁴¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2769, арк. 16–19. Ця справа дозволяє поглянути на відвідуваність маленьких провінційних музеїв. 1952 року у рівненському музеї побували 9 046 відвідувачів, серед них 3 480 школярів (Там само, арк. 21).

⁴² Там само, арк. 23–27 (березень 1952); спр. 3261, арк. 87 (липень 1952), 74–75 (1953).

⁴³ ЦДАВОВ, ф. 4763, оп. 1, спр. 58, арк. 27, 28зв (українське мистецтво), 16 (російське мистецтво).

й надалі «збирати [артефакти] з Київської Русі». Преса також писала про створення зали Київської Русі⁴⁴.

Художник Михайло Дерегус, відомий своїми картинами на козацьку тематику і щойно призначений директором музею, запропонував зняти з експозиції портрет князя Долгорукого, російського імперського високопосадовця, написаний у характерному козацькому стилі початку XVIII сторіччя, як такий, що «не становить великого інтересу». Члени комісії підтримали пропозицію Дерегуса виставити натомість «унікальний» портрет козацького старшини Миклашевського. Сам перший секретар ЦК Мельников висловився за те, щоб «поповнити українську класику»⁴⁵ в експозиції музею. В результаті такого оновлення експозиція залучала Київську Русь до історичної пам'яті українців і живила національну гордість, представляючи в усій повноті українські мистецькі досягнення козацьких часів та періоду національного відродження.

Республіканська влада була незадоволена роллю, відведеною меморіальним музеям українських письменників-класиків. З одного боку, сталінське уявлення про націю передбачало вшанування творців національної культури. З іншого боку, впродовж повоєнного десятиліття українські ідеологи відчували потребу помітно відредагувати культ української спадщини, підкресливши керівну історичну роль росіян і як її наслідок – встановлення радянської влади. 1952 року Комітет у справах культурно-освітніх установ доповідав партійному керівництву, що оновлення експозицій у літературно-меморіальних музеях має за мету «глибше висвітлити ...ідейний зміст творчості письменника, його роль і значення у розвитку української прогресивної літератури, відтворити його боротьбу за соціальне й національне визволення українського народу, за зміцнення дружби з великим російським народом, проти ворогів українського народу – українських буржуазних націоналістів»⁴⁶. Залишалось тільки питання: чи така інтерпретація достатньо змінить головну

⁴⁴ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2769, арк. 64, 69, і 88; *Радянське мистецтво*, 14 травня 1952, с. 4.

⁴⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2769, арк. 85, 119.

⁴⁶ ЦДАВОВ, ф. 4762, оп. 1, спр. 669, арк. 6–7.

символічну роль письменників-класиків – яко великих творців національної культури?

Котляревського, який першим почав писати художні твори простонародною мовою, за жодних обставин не можна було назвати «революціонером», але 1950 року влада відкрила музей у його полтавському будиночку. Другий секретар ЦК Кириченко віддав належне музеєві, завітавши туди під час поїздки в Полтаву в січні 1953 року⁴⁷. Шевченка, Франка і Лесю Українку зі змінним успіхом можна було представити революціонерами і друзями Росії, але багато їхніх учителів і товаришів були «націоналістами». Хоча планувалося відкрити в Києві музей Лесі Українки, за браком коштів зробити це у повоєнне десятиріччя не вдалося. Музей Франка у Львові діяв від 1946 року, а під час музейних ревізій початку п'ятдесятих років успішно переглянув свою експозицію «з позицій радянського літературознавства». На противагу цьому, місцеві ідеологи вважали експозицію в маленькому меморіальному музеї у рідному селі Франка «незадовільною». Після масштабного оновлення й перебудови експозиції музею знову відкрився 1951 року⁴⁸.

На додаток до музею Шевченка в його рідному селі, могили поета в Каневі та будинку в Києві, де він мешкав, у квітні 1949 року в столиці урочисто відкрився Державний музей Тараса Шевченка. Як уже згадано, незабаром він став другим за відвідуваністю історичним музеєм у республіці після Києво-Печерської лаври. За 1949–1954 роки у музеї побувало понад 542 000 відвідувачів⁴⁹. Українські ідеологи постійно дбали про те, щоб музейна експозиція представляла Шевчен-

⁴⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2047, арк. 14–17; *Культурне будівництво*, 2: 221–222 (відкриття музею); ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 8, спр. 2531, арк. 12 (Кириченко).

⁴⁸ *Там само*, спр. 9503, арк. 139, 148 (Лесь Українка); ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2047, арк. 56–63; оп. 24, спр. 774, арк. 11–12; Мезенцева, *Музеї України*, 162 (Франко). Ще 1947 року музей Франка у Львові критикували за те, що більшість експонатів показує письменника у середовищі «буржуазних націоналістів» і тільки рибальська сіть, із якою Франко рибалив у рідному селі, підтверджувала його зв'язок з народом! Див. ЦДАВОВ, ф. 4762, оп. 1, спр. 187, арк. 9–10.

⁴⁹ *Літературна газета*, 28 квітня 1949, с. 2 (відкриття музею); ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3674, арк. 95 (кількість відвідувачів).

ка належним чином. 1953 року апарат ЦК заборонив музеєві замовляти картину «Т. Г. Шевченко серед членів Кирило-Методіївського братства», бо на такому полотні неминуче фігурували б «націоналісти» Куліш і Костомаров як найближчі поетові соратники⁵⁰. Після всіх ідеологічних перевірок початку п'ятдесятих років ЦК КП(б)У 1954 року дійшов висновку, що музей «недостатньо» показує Шевченка революціонером і висвітлює його зв'язки з Росією⁵¹.

Пам'ятаючи про наближення трьохсотріччя союзу 1654 року з Росією, українські функціонери і музейні працівники перейнялися представленням ранньомодерного періоду. Протягом 1952–1953 років республіканські музеї роздобули й додали в колекції сотні експонатів з козацького періоду. Нові експозиції підкреслювали дружбу народів і прагнення українців возз'єднатися з російськими братами, але й повертали козацьку славу, подекуди затерту після кампаній 1947 і 1951 років, на колишнє місце в офіційній національній пам'яті. Київський історичний музей придбав три оригінальні універсали Хмельницького. Чернігівський музей виставив свою багату колекцію козацьких артефактів, зокрема шаблю Хмельницького, численні історичні документи, автентичний козацький одяг та зброю. Уряд підвищив статус Переяслав-Хмельницького музею з обласного до республіканського, передав туди козацьку зброю з запасників московського історичного музею і виділив кошти на купівлю монументальної картини Дерегуса «Переяславська рада». Харківський музей отримав козацьку зброю, портрети козацьких ватажків та багато історичних полотен. Харків'яни додали до експозиції сім оригінальних радянських і дореволюційних картин, зокрема «Гість з Запоріжжя» (1901, варіанти 1910 і 1916) Фотія Красицького, що її раніше згадували як приклад націоналістичної «романтизації» української минувшини⁵².

⁵⁰ *Там само*, спр. 3261, арк. 33.

⁵¹ *Там само*, спр. 3674, арк. 95–97.

⁵² *Там само*, спр. 3640, арк. 100–103 (музеї і трьохсотріччя), 106 (картина Дерегуса); ЦДАВОВ, ф. 5116, оп. 10, спр. 16, арк. 19 (Київ), 20 (Чернігів і Переяслав), 39–46 (Харків); ф. 4762, оп. 1, спр. 669, арк. 11 (Чернігів); ф. 2, оп. 8, спр. 10237, арк. 134 і *Культурне будівництво*, 2: 219 (Переяслав).

Місця пам'яті

Те, як у повоєнне десятиріччя радянська влада поряdkувала історичними монументами і меморіялами, виказує водночас бажання тотального ідеологічного контролю над історичними місцями та брак фінансування й адміністративних засобів для цього. Влада вимагала повного реєстру українських історичних пам'яток, результатом чого став список, який на 1953 рік охоплював 43 206 історичних та 4 002 археологічні об'єкти, але все-таки був неповним. Хоча більшість «історичних пам'яток» у ньому – це могили радянських солдатів, реєстр усе одно був величезним досягненням⁵³.

На жаль, справа збереження пам'яток не пішла далі складання списку. Збараська фортеця (1631), зведена за часів козацьких воєн і внесена до списку як історичне місце, добре ілюструє прикрий стан, у якому перебували віддалені від столиці історичні монументи. Радянські солдати з частини, розташованої у фортеці, розбирали її й використовували цеглу для власних потреб. Реагуючи на лист місцевої інтелігенції, заступник міністра культури поет Микола Бажан зумів припинити руйнування, але нічим не зміг зарадити пошкодженням чи передислокувати військову частину⁵⁴.

Українська влада намагалася підтримувати хоча б найвідоміші історичні монументи у найбільших містах. Навіть невеликі реставраційні роботи в історичних місцях Києва змушували Бажана шукати нестандартних фінансових ходів. 1947 року йому вдалося роздобути скромні кошти на зміцнення стін Кирилівської церкви і проведення розкопок на території Софійського собору XI сторіччя, але він так і не зміг переконати міськраду профінансувати роботи у Звіринецьких печерах X сторіччя. Місто виділило 47 тис. крб. на консервацію руїн Золотих воріт XI сторіччя, «щоб попередити подальше руйнування», але цієї суми вистачило тільки на ку-

⁵³ ЦДАВОВ, ф. 4762, оп. 1, спр. 669, арк. 19. Список пам'яток наприкінці 1950-х років різко скоротився, коли влада «об'єднала» воєнні могили в набагато меншій кількості масових поховань. Див.: С. І. Кот, *Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Україні РСР* (Київ, 1989), ч. 3, с. 119.

⁵⁴ ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 7, спр. 9527, арк. 120.

півлю цегли, цементу і бляхи на покрівлю, а власне роботи були відкладені до 1949 року. 1948 року Комісія (пізніше – Товариство) з охорони пам'яток історії й культури, яку теж очолював Бажан, зважилася дозволити Російській православної церкві використовувати одну з найкрасивіших столичних пам'яток, Андріївську церкву XVIII сторіччя, з умовою провести вкрай необхідні реставраційні роботи⁵⁵.

На 1951 рік негайної реставрації вимагав ще один київський символ – пам'ятник князю Володимиру Святому (1853). Бронзова статуя з хрестом на дніпровському пагорбі вкрилася іржею, барельєфи на п'єдесталі були пошкоджені, а сам монумент нахилився внаслідок ґрунтових зсувів. Миська влада співпрацювала з комісією Бажана, але київське управління архітектури відмовилося фінансувати реставрацію, бо пам'ятник не числився в жодному реєстрі архітектурних пам'яток. Натомість він фігурував у списку історичних монументів, куди, як правило, входили старі автентичні будинки та кілька пізніших пам'яток, пов'язаних із важливими історичними подіями⁵⁶. Позаяк пам'ятник відзначав хрещення Київської Русі, його місце в українському радянському реєстрі історичних монументів було важливим саме по собі.

А поки що він створював тільки бюрократичні труднощі. На щастя, пам'ятник Володимиру Святому роботи знаменитого скульптора Петра Клодта ввійшов до списку всесоюзних архітектурних пам'яток, і 1953 року українські функціонери погодили питання реставрації з Міністерством культури СРСР. Роботи фінансувала Київська обласна рада, повноваження якої не поширювалися на столицю і яка не відповідала за її архітектурні пам'ятки, але мала вільні кошти в бюджеті. Цікава деталь: у листі до Москви В. Яценко з Міністерства культури УРСР сплутав князя Володимира Святого (956–1015, називаного також Великим або Хрестителем) з Воло-

⁵⁵ Там само, спр. 5568, арк. 35 (Кирилівська церква); спр. 5553, арк. 98 (Свята Софія), 21–29 (Звіринецькі печери); спр. 9527, арк. 1–12 (Золоті ворота); 45–53, 67 (Андріївська церква), 123–28 (Звіринецькі печери).

⁵⁶ ЦДАВОВ, ф. 4762, оп. 1, спр. 566, арк. 44; РГАЛИ, ф. 2329, оп. 4, д. 101, л. 2.

димиром Мономахом (1053–1125). За два тижні міністерство виявило помилку й надіслало листа-виправлення. Щоб уникнути плутанини в майбутньому і не вживати релігійне означення «Святий», московські бюрократи назвали давнього князя, ніби він був радянським громадянином, зазначивши на справі ім'я по батькові: «Владимир Святославович»⁵⁷.

Справа навколо пам'ятника Володимиру Святому порушує питання, чи існував узагалі ідеологічний контроль над переліком меморіальних місць. Зрештою, в реєстрі 1953 року київських історичних місць та пам'ятників під номером 22 значився будинок № 22 по вул. Жаданівського, де «жив і у 1908 р. помер історик Антонович», хоча офіційна преса оголошувала Антоновича «закоренілим буржуазним націоналістом», расистом і навчителем Грушевського. У списку були також могили Антоновича та інших заборонених українських національних діячів: Павла Житецького, Олександра Кониського, Бориса Грінченка і мільйонера-колекціонера Миколи Ханенка⁵⁸.

Кілька зацілілих документів свідчать, що громадськість зверталася до влади з вимогою дбати про історичні монументи. Науковці тлумачать занепокоєність спільноти збереженням російських історичних монументів як перші прояви масового російського націоналізму в Радянському Союзі 1960 років⁵⁹. Таких українських свідчень від кінця сорокових – початку п'ятдесятих років надто мало, щоб робити відповідні висновки, але цікаво завважити, яке саме минуле населення «пам'ятало» і хотіло відзначити.

Тридцять першого серпня 1950 року група селян із радгоспу «Червоний вибійник» – С. Шевченко, В. Степаненко, Г. Колесниченко, І. Шульга та І. Бондар – надіслали листа Голові Ради Міністрів УРСР Дем'янові Коротченку. Селян турбувало те, що в степу стоїть закинутою могила, яку вони вважали могилою козацького ватажка XVIII сторіччя Сави Чалого, головного героя Шевченкової популярної історичної

⁵⁷ Там само, л. 2–4 і обкладинка.

⁵⁸ ЦДАВОВ, ф. 5116, оп. 10, спр. 19, арк. 16, 18–20.

⁵⁹ Див.: John B. Dunlop, *The Faces of Contemporary Russian Nationalism* (Princeton, 1983) та Yitzhak M. Brudny, *Reinventing Russia: Russian Nationalism and the Soviet State, 1953–1991* (Cambridge, MA, 1999).

драми «Сава Чалий». Вони писали: «Ми любимо своїх славних предків, любимо свою історію і народ, тож просимо Вас, Дем'яне Сергійовичу, відчуті і приєднатися до нашого обурення нищенням пам'яток історичного минулого». П'ятеро радгоспників просили уряд відновити могилу і хрест та звести в їхньому районі монумент Богданові Хмельницькому⁶⁰. І хоча подальше дослідження з'ясувало, що хрест позначав могилу не Сави Чалого (козацький ватажок помер 1741 року, а на хресті вирізаний 1783), обласна влада висловила намір ушанувати українських козаків меморіальним каменем під час святкувань трьохсотріччя возз'єднання⁶¹.

Українська інтелігенція іноді створювала неформальні комісії для з'ясування стану тієї чи тієї історичної пам'ятки. У травні 1948 року актор Амвросій Бучма, письменник Петро Панч та історик Олена Апанович заснували «громадську комісію» і підготували звіт про занепад Видубицького монастиря XI сторіччя в Києві. Бажан симпатизував їхній справі, але одразу зорганізувати якісь реставраційні роботи було йому не до снаги⁶².

1952 року інспектор ЦК КП(б)У В. Стеценко повідомляв першому секретареві Мельникову, що будівництво гідроелектростанції поблизу Нікополя затопить козацькі зимівники XVIII століття та могилу козацького ватажка XVII століття Івана Сірка. Сірко, мудро вказував інспектор, це «прогресивний діяч, продовжувач політики Богдана Хмельницького за об'єднання українського народу з великим російським народом». Мало того, він написав знамениту глузливу відповідь султанові, що стало темою найпопулярнішої історичної картини про козаків – «Запорожці пишуть листа турецькому султану» (1880–1891) Ільї Рєпіна. Стеценко не зазначає, звідки він про це знає, але найімовірніше, що місцева українська інтелігенція звернула його увагу на загрожені історичні місця. Кінець кінцем, місцева влада запевнила Київ, що перенесе і могилу, і козацькі зимівники в інше місце десь непода-

⁶⁰ ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 8, спр. 2040, арк. 233–35, тут 235.

⁶¹ Там само, арк. 237. Хрест могли поставити на відзначення завоювання Потьомкіним 1783 року південноукраїнських земель і Криму.

⁶² ЦДАВОВ, ф. 4906, оп. 1, спр. 35, арк. 42; Кот, *Охорона, використання*, 166.

лік. Наступного року влада запланувала також звести невеликий монумент Сіркові, який було відкрито 1955 року⁶³.

Усі ці приклади демонструють, що ні широка публіка, ні партійні бюрократи не сприймали занепокоєння долею українських історичних пам'яток як «націоналістичний ухил». Збереження їх стало радше одним із чинників офіційної політики пам'яті, що її українська інтелігенція і прості люди могли використовувати для вираження своєї ідентичності.

У повоєнне десятиліття влада навіть дистанціювалася від своїх довоєнних попередників, які безцеремонно руйнували стародавні церкви, щоб розчистити нові площі для парадів. 1952 року Академія архітектури перенесла до Софійського собору і виставила для публіки вцілілі мозаїки й фрески з Михайлівського золотоверхого монастиря (1113). Михайлівський собор було зруйновано під час «реконструкції» Києва в середині 1930-х, і влада передбачала, що відвідувачі можуть ставити незручні питання про цю подію. Апарат ЦК КП(б)У сформулював стандартне пояснення, яке мали повторювати екскурсоводи: «У 1935 році пам'ятку було варварськи знищено ворогами народу, недолюдками з бухарінсько-троцькістської банди, прихвоснями іноземних буржуазних розвідок, які намірилися зруйнувати партію і радянську державу та знищити досягнення нашого народу»⁶⁴.

Слід відзначити, що українські функціонери не вимагали зачисток дорадянських пам'яток і меморіалів у Західній Україні. ЦК КП(б)У вперше порушив це питання 1947 року, запитавши думку республіканського Комітету у справах культурно-освітніх установ. Комітет, своєю чергою, відрядив історика Миколу Петровського до Львова з'ясувати справу на місці і, ґрунтуючись на його звіті, запропонував обережне рішення «про зняття у м. Львові та Львівській області пам'ятників, збудованих австрійським і польським політичним, військовим і громадським діячам, і меморіальних до-

⁶³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2756, арк. 80–82; спр. 2768, арк. 126–28; ЦДАВОВ, ф. 5116, оп. 10, спр. 16, арк. 31–33.

⁶⁴ ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 777, арк. 165. Справді, голову офіційної комісії з реконструкції Києва у середині 1930-х рр., наркома внутрішніх справ УРСР Всеволода Балицького і багатьох членів комісії розстріляли під час великого терору як ворогів народу.

шок, встановлених на відзнаку окремих історичних осіб та діяльності осіб, що в більшості відіграли реакційну роль в історії Польщі і були спрямовані проти інтересів українського народу»⁶⁵. Петровський писав, що для «народу Польської демократичної республіки» цікаві й цінні лише статуї короля Яна III Собеського та полководця XVII сторіччя Станіслава Яблунівського, які представляють польську військову славу, а також пам'ятники видатним польським письменникам Корнелю Уейському й Александру Фредру. (Ще 1946 року Хрущов виступив за те, щоб залишити у Львові пам'ятник найбільшому польському національному поетові Адаму Міцкевічу, «письменникові, якого український народ знає і любить»⁶⁶.) Українські владники вирішили відкласти це на пізніше.

Повернувшись до цього питання аж 1949 року, ЦК КП(б)У нарешті затвердив детальний список небажаних монументів. Статуї Яна III Собеського, Станіслава Яблунівського, Корнеля Уейського, Александра Фредра, австро-угорських галицьких польських політиків XIX століття Агелора Голуховського та Францишека Смолки з вулиць таки прибрали. Влада також зняла меморіальні дошки пам'яті польських королів і політиків, польської конституції 3 травня 1791 року, поляків, які захищали Львів від Червоної Армії 1920 року, і ще табличку на пошану «українського націоналістичного історика Грушевського». Згодом польський уряд зажадав повернути їм статуї Собеського, Уейського і Фредра. Хрущов був не проти, але вважав за необхідне отримати особистий дозвіл від Сталіна⁶⁷.

Список пропонованих до встановлення нових пам'ятних знаків демонструє мішанину з української, російської і радянської історичних мітологій, характерну для періоду зрі-

⁶⁵ ЦДАВОВ, ф. 4762, оп. 1, спр. 164, арк. 15.

⁶⁶ Там само, арк. 15зв (Петровський); ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 7, спр. 3078, арк. 61–62 (Хрущов).

⁶⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 1370, арк. 1–7 (пам'ятники); оп. 23, спр. 6259, арк. 205 (лист до Сталіна). Подібні чистки, хоч і меншого масштабу, відбулися і в інших західноукраїнських містах. Згідно з перевіркою тамтешніх пам'ятників 1953 року, одинокою репрезентацією польського минулого залишилися статуї і бюсти Міцкевіча (ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 8, спр. 9496, арк. 29–34).

лого сталінізму. Українські ідеологи збиралися вшанувати Хмельницького, козацького полковника Максима Кривоноса, антипольське гайдамацьке повстання 1768 року, різних українських письменників-класиків і композиторів (Івана Франка, Василя Стефаника, Михайла Коцюбинського, Філарета Колессу) та возз'єднання 1939 року. Водночас влада не забула про росіян, які бували у Львові, як-то друкар XVI століття Іван Федоров «Москвітин», цар Пьотр I та російські герої Першої світової війни – генерал Алексей Брусілов і льотчик Пьотр Нестеров. І, нарешті, відзнаку заслужили міжвоєнні робітничі з'їзди, три галицькі письменники-комуністи, що загинули від німецьких бомб у перший день війни, та цивільні жертви нацистської окупації⁶⁸.

Найближчі плани ідеологів з увічнення української радянської історичної пам'яті у Львові обмежилися встановленням дешевих меморіальних табличок, а не дорогих статуй. Республіканська частка у всесоюзному бюджеті на культуру дозволяла зводити в середньому два великих монументи щорічно. 1953 року апарат ЦК КП(б)У зробив такий підрахунок: «На спорудження пам'ятників 1953 року для УРСР виділено 2 350 000 крб. Із них 1 111 000 крб. на пам'ятник Щорсу в Києві й 1 239 000 на пам'ятник Богдану Хмельницькому в Переяславі-Хмельницькому, тому фінансування пам'ятника Шевченку у Сталіно [Донецьк] не видається можливим»⁶⁹.

За такої фінансової скрути українські керівники пильнували ідеологічний підтекст кожного нового монумента. Після консультацій із місцевою інтелігенцією й архітекторами львівські партійці 1950 року нарешті вибрали найкраще місце для майбутнього пам'ятника Іванові Франку – площу навпроти головного корпусу Львівського державного університету імені Франка (колишній будинок Галицького сейму). Однак у справі була помітка: «Доповіли на Секретаріаті [ЦК КП(б)У]. Дано вказівку утриматися від вирішення питання до завершення будівництва пам'ятника Леніну [у Львові]»⁷⁰.

⁶⁸ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 1370, арк. 9–12.

⁶⁹ Там само, спр. 2756, арк. 158.

⁷⁰ Там само, спр. 1990, арк. 81–107 (протоколи засідання у Львові), 108 (реакція Києва).

Історія з пам'ятником Леніну у Львові засвідчує неефективність радянської бюрократії навіть в ідеологічно пріоритетних справах. Всесоюзний уряд розпорядився про будівництво пам'ятника ще 1941 року. Двадцятого березня 1945 року український уряд постановив завершити його спорудження до 1948-го. Офіційна комісія затвердила ескіз скромної, по пояс, бронзової статуї 1947 року, але монумент відкрили аж 20 січня 1952 року⁷¹. Набагато більший монумент Франкові напроти університету був зведений уже в наступному десятиріччі. Рішення про «Леніна у Львові» стало політичним прецедентом. У наступні роки апарат ЦК методично відхиляв пропозиції збудувати пам'ятник комусь з українських письменників-класиків, якщо в місті не було пам'ятника Леніну. 1951 року одеські й дніпропетровські партійні органи звернулися до Києва з проханням дозволити спорудити монументи Шевченку. І хоча бронзові статуї були вже готові, ЦК відклав рішення з тієї самої причини⁷². Така практика оприявнює цікаву символічну ієрархію пам'ятників у радянській Україні: першим ішов Ленін, одразу за ним Шевченко в Східній Україні і Франко у Західній; Сталін і Невідомий солдат програвали українським батькам нації⁷³.

Очевидно, чиновники на місцях вважали, що монумент Шевченку, як у Києві чи Харкові, підніме престиж їхніх обласних центрів, а ще стане місцем проведення щорічних шевченківських та інших українських святкувань, на яких офіційні представники знайомитимуть населення зі своїм вічно мінливим розумінням «українськості». І хоча в республіканському бюджеті не було грошей на спорудження пам'ятника Шевченкові у Сталіно, місцеві владники взялися профінансувати його самі. Вони звернулися до Міністерства культури

⁷¹ РГАЛИ, ф. 962, оп. 3, д. 1995, л. 29–62; ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2757, арк. 1–2; *Літературна газета*, 24 січня 1952, с. 2.

⁷² ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 1990, арк. 206–07.

⁷³ На час смерті Сталіна в березні 1953 року такі великі українські міста, як Київ, Харків, Львів і Сталіно (Донецьк), не мали пам'ятників великому вождю. Навесні 1953 року республіканська влада розглядала питання про їхнє спорудження за умови, що Москва виділить фінансування, але влітку того самого року ці плани відкинули. Див.: Там само, спр. 3598, арк. 2–6; спр. 3597, арк. 73–77.

з проханням передати статую поета, виготовлену на подарунок українським канадцям, що з якихось причин залишилася в Києві. Врешті-решт, 1954 року міськраді Сталіно вдалося відкрити власний пам'ятник Шевченку⁷⁴.

Могили національних письменників-класиків, за винятком Шевченка, розташовувалися в місцях, які не надавалися для масових зібрань. У п'ятдесятих роках окремі з них потребували нагальної реставрації, і громадськість тиснула на чиновників, спонукаючи їх до дій. Занедбана могила Коцюбинського в Чернігові опинилася в центрі уваги 1950 року, коли «Радянська Україна» отримала кілька листів із вимогою негайно щось зробити від київського історика професора Голобуцького, директора Чернігівського краєзнавчого музею Василя Мурашка та багатьох туристів. Назаренка змусили доповідати у цій справі на засіданні Секретаріату ЦК. Однак жодних робіт тоді не розпочинали. У серпні 1951 року Михайлина Коцюбинська, письменникова онука й студентка Київського університету, дала до «Літературної газети» вірш про сумну долю занедбаної могили. Назаренко знову звернувся до Ради Міністрів з проханням ужити належних заходів⁷⁵. Міністерство культури виділило нову плиту, а крім того, невдовзі затвердило план реконструкції меморіального музею Коцюбинського та будівництво невеличкого монумента на могилі письменника⁷⁶.

Вшанування українських письменників-класиків збіглося в часі з початком іншої меморіальної кампанії – трьохсотріччя возз'єднання. Ще 1952 року Комітет у справах культурно-освітніх установ пропонував «оглянути і відновити пам'ятки Визвольної війни, а також установити меморіальні дошки і монументи на місцях перемог»⁷⁷. Наступного року ЦК КП(б)У, складаючи листа в Москву, виступив ще з дво-

⁷⁴ ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 8, спр. 9486, арк. 29; *Культурне будівництво*, 2: 280.

⁷⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 1990, арк. 154–156 (1950); оп. 72, спр. 1, арк. 71–73 (1951).

⁷⁶ ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 8, спр. 11406, арк. 194; ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3655, арк. 108–111; *Культурне будівництво*, 2: 314–315. Ремонт музею і спорудження пам'ятника почалися 1954 року.

⁷⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3597, арк. 52.

ма набагато грандіознішими проєктами – пам'ятника Хмельницькому в Переяславі-Хмельницькому і Тріюмфальної арки в Києві. Невдовзі українські ідеологи замінили у своїх планах пам'ятник гетьману на монумент возз'єднанню⁷⁸, щоб у Москві часом не подумали, ніби в республіці святкують незалежність України як таку, а не незалежність разом зі входженням України до складу імперії.

Місцева влада, інтелігенція і навіть окремі ентузіясти з публіки завзято відгукнулися на оголошений Києвом конкурс. У квітні 1953 року Рівненська область першою надіслала пропозицію звести монумент Хмельницькому та обеліск загиблим козакам на місці Берестецької битви. Інститут архітектури запропонував відбудувати церкву в Суботові, де був похований Хмельницький, і встановити розкішний символічний саркофаг⁷⁹. Інші області й інституції також подали свої пропозиції. У листопаді 1953 року Інститут історії сформував список із двадцяти п'яти місць битв та інших важливих подій часів Визвольної війни, де можна встановити обеліски або меморіальні дошки. Того самого місяця цю ідею на письменницькому з'їзді в Києві підтримав Іван Ле. Запорізька область хотіла встановити обеліск Запорозькій Січі на острові Хортиця на Дніпрі – там, де вона колись розташовувалася. Дніпропетровська область пропонувала чотири обеліски і пам'ятник на могилі Івана Сірка. Львівська влада запланувала встановити в місті чотири меморіальні таблички і запропонувала Крип'якевичу написати тексти. Такий собі Грушинський, залізничник із Жмеринки, запропонував звести у Вінниці пам'ятник полковнику Іванові Богуну «за його заслуги перед українським народом» і доклав власноручний ескіз статуї. Мало того, як голова відділу матеріального забезпечення жмеринської діляниці, він запев-

⁷⁸ Там само, спр. 3598, арк. 2–6; спр. 3597, арк. 73–77 (первісна пропозиція); оп. 24, спр. 3504, арк. 163–67 (нова пропозиція). Українська академія архітектури спочатку пропонувала звести пам'ятник Хмельницькому (Там само, арк. 43–44, 52).

⁷⁹ ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 8, спр. 9486, арк. 20–21 (Волинь), 26–27 (Суботів). Ішлося не про оригінальну дерев'яну церкву, а про пізнішу цегляну з тією самою назвою і на тому самому місці. Тлін Хмельницького теж було втрачено майже 300 років тому.

няв партійних ідеологів, що відповідний п'єдестал уже готовий⁸⁰.

Дехто з місцевих чиновників не чекав на рішення з Києва. Кіровоградська обласна рада профінансувала виготовлення п'єдесталу для пам'ятника Хмельницькому, який Міністерство культури потім не затвердило. Відповідно Київ відмовився повернути Кіровограду 40 тис. крб., витрачених на п'єдестал. Покликаючись на брак коштів, республіканські чиновники відмовили у зведенні пам'ятників Хмельницькому в Корсунь-Шевченківському і Кролевці. Уманська влада підкріпила своє прохання про пам'ятник матеріалами з місцевого музею, «Большой советской энциклопедии» і навіть з роману Натана Рибакі «Переяславська рада». Вони резонно зазначали, що Хмельницький бував у їхньому місті, але ЦК все одно відмовив і цій заявці⁸¹.

Кількість звернень і реакція ідеологів на них підказують, що місцеві функціонери горіли бажанням виділитися як організатори щойно відродженого культу козаків, натомисть Київ, побоюючись можливих звинувачень у потуранні націоналізму, намагався стримувати їхній ентузіазм. Прохання з місць зазвичай зводилися до вшанування Визвольної війни, великого національного героя Хмельницького і його полковників. Лідери республіки були вочевидь трохи налякані цими пропозиціями, позаяк у них не йшлося власне про історичне воз'єднання. ЦК КП(б)У відхилило пропозиції збудувати пам'ятники Хмельницькому, коли скульптури вже були готові, як мінімум двічі: у Станіславові (від 1956 року – Івано-Франківськ) і Черкасах⁸². Проте в одному ви-

⁸⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3640, арк. 54–70 (список); ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 8, спр. 11407, арк. 4–5 (Хортиця); спр. 11406, арк. 48–49 (Дніпропетровськ), 228–232 (Грушинський); ф. 5116, оп. 10, спр. 16, арк. 22–24 (Львів); *Літературна газета*, 3 грудня 1953, с. 3 (Ле). Врешті-решт, Київ «урізав» обеліск на Хортиці до меморіальної дошки, а пам'ятник Сіркові до могильної плити й погруддя (ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 8, спр. 9880, арк. 29, 31).

⁸¹ ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 8, спр. 11406, арк. 15–17 (Кіровоград); ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3628, арк. 1–2 (Корсунь), 91 (Кролевець), 102–112 (Умань).

⁸² *Там само*, арк. 114 (Станіславів); оп. 24, спр. 3503, арк. 13–21 (Черкаси).

нятковому випадку залізничники Конотопської ділянки залізниці Москва–Київ викликалися й отримали дозвіл звести монумент Хмельницькому на станції Хутір-Михайлівський на російсько-українському кордоні, позначаючи в такий спосіб перший кілометр української території статуєю батька-засновника нації⁸³.

У квітні 1954 року, лише за місяць до початку урочистостей, український уряд склав список затверджених меморіалів. Влада вирішила звести величний монумент воз'єднанню в Переяславі і водночас запланувала побудувати скромніший пам'ятник Хмельницькому на Замковій горі в Чигирині (перший відкрили тільки 1961 року, а другий так і не побудували). Київські чиновники погодилися відновити Іллінську церкву в Суботові і встановити мармурову плиту «великому синові українського народу» гетьманові Хмельницькому. Вони також затвердили шість обелісків у місцях битв Визвольної війни та багато меморіальних табличок на історичних будівлях⁸⁴. Але щойно святкування минули, республіканська влада спокійно закинула один із найголовніших проєктів – Тріумфальну арку в Києві. Хоча партійні керівники у травні 1954-го виділили для неї місце, розглянувши 257 ескізів і 61 пропозицію, конкурсне журі вирішило не присуджувати перше місце і не рекомендувати жоден проєкт до реалізації⁸⁵.

Перед тим як затвердити бюджет реставрації історичних пам'яток, українські партійні лідери мали з'ясувати, де ж народився Хмельницький. В. Горбунко, уважний районний чиновник з Кіровоградщини, помітив, що в резолюції від 6 листопада 1943 року місцем народження гетьмана названо Чигирин, а в постанові 1943 року про перейменування Переяслава на Переяслав-Хмельницький сказано, що гетьман

⁸³ *Там само*, оп. 30, спр. 3628, арк. 97.

⁸⁴ *Там само*, спр. 3600, арк. 74–77 (пам'ятник, могильна плита, обеліск і меморіальні дошки), 118 (пам'ятник у Чигирині); ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 8, спр. 9880, арк. 29–31 (загальний список); спр. 11408, арк. 2–5 (могильна плита та обеліски).

⁸⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3627, арк. 4–10; *Радянська Україна*, 25 травня 1954, с. 1 (напис на плиті); *Радянське мистецтво*, 14 липня 1954, с. 1 (конкурс).

народився саме там, і так стверджує «Большая Советская Энциклопедия». Інститут історії повідомив, що внаслідок розбіжностей у джерелах дійти остаточного висновку неможливо, проте найвірогіднішими варіантами видаються Чигирин або сусіднє село Суботів. Секретаріят ЦК розглядав це питання двічі: 1 грудня 1953 року, коли науковцям доручили з'ясувати справу, і на початку 1954 року, коли партійні керівники, згідно з протоколом, «прийшли до висновку, що найбільш імовірним місцем народження Богдана Хмельницького є Чигирин–Суботів»⁸⁶.

Крім «з'ясування» місця народження засновника нації, резолюція мала пряме практичне значення. Разом із Києвом та Переяславом Чигирин і Суботів отримали чималі кошти на реставрацію історичних пам'яток та ремонт вулиць⁸⁷. У Києві було відремонтовано пам'ятник Хмельницькому (1886) і здійснено масштабну реставрацію Софійського собору. У Переяславі перебудували цілий центр міста, створили площу Хмельницького, місце майбутнього монумента Возз'єднанню. Влада встановила бронзовий барельєф «Переяславська рада» на шосе Київ–Харків при повороті на Переяслав та погруддя Хмельницького біля переяславської пристані на річці Трубіж⁸⁸.

Держава почала також організовувати екскурсії історичними місцями Києва, Переяслава та місцями козацьких битв часів Хмельниччини. Преса рекомендувала вчителям возити на такі виправи школярів⁸⁹. ЦК пропонував такий порядок екскурсії Києвом: починати біля пам'ятника Леніну, вгору до пам'ятника Шевченку, далі такі пам'ятні місця, як Золо-

⁸⁶ ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 3504, арк. 173–182; оп. 30, спр. 3672, арк. 6–36; НАПУ, оп. 1, спр. 407, арк. 1–22.

⁸⁷ ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 8, спр. 10237, арк. 38–39, 50–60, 88–90; ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3600, арк. 36–38.

⁸⁸ ЦДАМЛМ, ф. 119, оп. 1, спр. 168, арк. 1зв (пам'ятник); ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 8, спр. 10237, арк. 145–146 (собор); О. М. Апанович, ред., *Переяслав-Хмельницький і його історичні пам'ятки* (Київ, 1954), с. 112, 120 (Переяслав).

⁸⁹ *Радянська освіта*, 19 грудня 1953, с. 1; І. П. Наулко, Вивчення періоду Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр., *Радянська школа*, № 3 (1954): 16–17.

ті ворота, Софійський собор, Десятинна церква, пам'ятники Володимирі Святому і Хмельницькому, Аскольдова могила, Печерський монастир, Видубицький монастир, музей Шевченка і, нарешті, пам'ятники та будівлі радянських часів⁹⁰. Такими шкільними екскурсіями по Україні уряд мимоволі готував ґрунт для широкого руху за вивчення і збереження історичних пам'яток, руху, що його націоналістичні імплікації почнуть турбувати українських ідеологів у 1960-х і 1970-х роках⁹¹.

Сталінські ідеологи не могли винайти специфічно радянську українську культурну й історичну традицію, повністю відокремлену від української спадщини, яку поцінували націоналісти. Турбуючись про офіційний культ національної спадщини, українські партіапаратники постійно боялися, що це витворить осібну національну пам'ять. Із цієї перспективи зусилля інтелігенції вшанувати дореволюційних культурних діячів, ентузіазм функціонерів на місцях у виславланні Хмельницького та громадський інтерес до збереження історичних пам'яток можна однаково витлумачити і як успіх, і як невдачу офіційної політики пам'яті. В кожному разі сталінська ідея національної спадщини залишалася по суті неоднозначною.

⁹⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3640, арк. 71–79 (Київ), 80–86 (Переяслав, Чигирин і поля битв).

⁹¹ Див.: О. В. Савчук, *Краєзнавчий рух в Україні (кінець 50-х–початок 90-х рр. ХХ ст.)* (Київ, 1997), с. 11; Ю. З. Данилюк, ред., *Збережемо твою славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х–80-х рр. ХХ ст.* (Київ, 1997).

Розділ сьомий

Імперія та нація в уяві митців

У червні 1951 року сотні українських письменників, акторів, музикантів і художників прибули до Москви на Декаду українського мистецтва. Ця грандіозна виставка культурних досягнень Радянської України здобула величезний успіх, її апогеєм стало нагородження 669 українських митців орденами, медалями й почесними званнями. «Правда» друкувала про фестиваль розлогі захоплені репортажі, злегка тільки покритикувавши оперу «Богдан Хмельницький», у якій нібито не було жодної батальної сцени, а польська шляхта не виглядала достатньо вороже¹.

Посланці української культури поверталися з Москви в піднесеному настрої, з дороги надсилаючи вдячні вітальні телеграми Сталінові, партії та урядові. Однак 2 липня «Правда» несподівано вистрелила по українцях статтею «Проти ідеологічних викривлень в літературі». Непідписана, але інспірована самим Сталіним, ця велика стаття була напозір присвячена лише одному «викривленню» – невеликому віршу Володимира Сосюра «Любіть Україну» (1944), який з'явився в російському перекладі в п'ятому числі ленинградського журналу «Звезда» за 1951 рік. Вірш починався так:

¹ Див.: *Правда*, 14–27 червня 1951.

Любіть Україну, як сонце, любіть,
Як вітер, і трави, і води,
В годину щасливу і в радості мить,
Любіть у годину негоди².

У наступних семи строфах Сосюра викладає концепцію патріотичної любові до України як найвищої чесноти. «Правда» закидала, що вірш, написаний у патріотичному запалі 1944 року, оспівує «якусь віковичну Україну, Україну “взагалі”», а не Радянську Україну. Крім того, у статті туманно натякалося на інші серйозні прорахунки в роботі ЦК КП(б)У³.

За кілька днів після публікації в «Правді» українська влада розпочала в республіці кампанію ідеологічних чисток, яка завершилася засудженням «націоналістичних ухилів» у всіх сферах і видах творчої діяльності⁴. Хвиля таких кампаній прокотилася і в інших республіках. На відміну від періоду між 1936 і 1941 роками, коли після української декади 1936 року в Москві провели дев'ять фестивалів неросійського мистецтва (казахського, грузинського, азербайджанського, киргизького, вірменського, білоруського, бурятського і таджицького), після тієї нещасливої поїздки 1951 року не відбулося жодного фестивалю. (Вони відновилися щойно після 1953 року.) Під час окремої, хоч і тісно пов'язаної з цією, кампанії Кремль виявив «націоналізм» в азербайджанських, туркменських, узбецьких і киргизьких народних епосах. Зважаючи ще й на гостру «антисіоністську» чистку, яка відбувалася 1952-го й на початку 1953 року, науковці говорять про очевидні приготування в останні роки життя Сталіна до хвилі репресій, спрямованих проти неросійських національностей⁵. Так чи так, нападки на любов до «одвічної» України 1951 року позначили наступне відсунення неросійської культур-

² Володимир Сосюра, *Любіть Україну!*, у кн.: В. Сосюра, *Всім серцем любіть Україну* (Київ, 2003), с. 272.

³ *Правда*, 2 липня 1951, с. 2. Про стосунок Сталіна до цієї справи див.: Д. Т. Шепилов, *Воспоминания, Вопросы истории*, № 6 (1998): 3–44, тут 43–44.

⁴ Див.: Bilinsky, *The Second Soviet Republic*, 15–17; Володимир Баран, *Україна 1950–1960-х рр.: Еволюція тоталітарної системи* (Львів, 1996), с. 60–65.

⁵ Simon, *Nationalism*, 206–09; Hahn, *Postwar Soviet Politics*, 149–50.

ної спадщини на периферію радянського культурного життя. Цю тенденцію додатково посилював дедалі більше російсько-центричний характер офіційної радянської культури.

Стаття в «Правді» мала до діла тільки з одним віршем, який виражав любов не до Радянської України, та українські лідери розгледіли між її рядками речі більшої ідеологічної ваги. Республіканські ідеологи витлумачили критичний наголос статті під кутом зору, що його самі вважали головною загрозою сталінському імперському проєкту в Україні, – «хворобливе замилювання» національним минулим, а отже, недостатнє зображення історичних зв'язків із Росією. Другого серпня перший секретар ЦК КП(б)У Мельников доповів заступникові Сталіна по партії Георгію Маленкову, що українська інтелігенція «у своїх творах і наукових працях нерідко ідеалізує старовину», і запевнив Москву: його підлеглі наставлятимуть місцеву інтелігенцію показувати Україну «невід'ємною частиною нашої великої батьківщини». У листі до Сталіна 14 серпня Мельников висловлював жаль, що українські лідери прогавили «спроби розглядати історичні процеси на Україні у відриві від історії народів СРСР»⁶. На різних ідеологічних зборах, які відбувалися в Україні, турбувалися про недостатнє змалювання не так радянського сьогодення, як історичної дружби з російським народом.

Що дозволено письменникам

Унаслідок справи Довженка 1944 року та двох кампаній проти «ідеалізації» українського минулого (1946–1947) ідеологічний контроль над історичним жанром у республіці вже був суворим. Республіканські чиновники, цензори й критики так прискіпувалися до кожного нового твору, що українським авторам часто легше було надрукуватися в Москві.

1945 року центральне видавництво «Советский писатель» випустило російський переклад книжки Олександра Ільченка «Петербургская осень». Це була перероблена версія

⁶ РГАСПИ, ф. 17, оп. 133, д. 311, л. 34–50, тут 38–39; чернетка у ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2423, арк. 49–50 (2 серпня); *Там само*, оп. 24, спр. 785, арк. 61–67 (14 серпня).

роману 1939 року «Серце жде» про Шевченкове життя в імперській столиці у 1858–1859 роках. Варіант 1945 року підкреслює поетові контакти з російськими «революційними демократами» і містить нові сцени, де описано сердечну зустріч Шевченка з їхнім лідером Ніколаєм Чернишевським. (У романі «Серце жде» зустріч Шевченка й Чернишевського відбувається в кінці – коротко й зовсім випадково. Документальних свідчень чи спогадів про їхнє особисте знайомство взагалі немає.) Протягом двох наступних років російський переклад цієї книжки перевидали двічі. Роман так добре відповідав післявоєнній політиці пам'яті, що в серпні 1947 року ЦК КП(б)У вирішив дізнатися, чому в республіці ніколи не виходив оригінальний український текст. Як з'ясувалося, Ільченко притримав оригінал, аж поки в листопаді 1946 року московське видавництво надрукувало книжку в російському перекладі й вона отримала схвальні рецензії у пресі. Тільки тоді автор подав рукопис до Держвидаву. Але кампанія проти історичного жанру була в розпалі й українське видавництво не поспішало публікувати роман, попри успіх російського видання. ЦК постановив, щоб «Петербургская осень», яка «правильно висвітлює його [Шевченка] дружбу з видатними прогресивними діячами Росії, [а також] його розходження з Кулішем», була надрукована якомога швидше⁷.

Українське видання «Петербургської осені» вийшло наприкінці 1948 року. Позаяк Шевченко був надзвичайно важливим яко національний символ, українські ідеологи і в наступні роки переписували його біографію, щоб підкреслити поетові зв'язки з російською культурою. 1951 року Ільченко завершив ще одну, ще більше проросійську версію роману, яку детально обговорили в апараті ЦК. Твір вийшов 1952 року як «доповнене видання»⁸.

Після від'їзду Кагановича до Москви українські літератори почали домагатися реабілітації історичного жанру.

⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 8, спр. 330, арк. 13–14. Рецензію на московське видання див.: *Літературна газета*, 5 вересня 1946, с. 4. Пор.: Олександр Ільченко, *Серце жде* (Київ, 1939) та Олександр Ільченко, *Петербургская осень* (Москва, 1946).

⁸ ЦДАМЛМ, ф. 590, оп. 1, спр. 163, арк. 7; ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2357, арк. 242; О. Ільченко, *Петербургська осінь* (Київ, 1952).

На з'їзді письменників 1948 року Петро Панч закликав колеги приділяти увагу революції, громадянській і Великій Вітчизняній війні та «частково» українському дореволюційному минулому: «Я підкреслюю, частково нашої історії, бо вважаю, що тема визвольної війни українського народу, тема возз'єднання українського народу з російським, тема патріотизму, вихованого в спільній боротьбі українського і російського народів проти зазіхань на наші землі мусить бути висвітлена в українській літературі значно ширше»⁹. Панча підтримав Іван Кочерга, нагадавши про успіх 1946 року своєї п'єси «Ярослав Мудрий», попри велике упередження до неї¹⁰. Ідеологи не заперечували проти письменницьких закликів, відтак відкривався шлях для повернення історичного жанру.

Першу цеглину заклав Натан Рибак епічним романом «Переяславська рада». І хоча навряд чи можна уявити доречнішу тоді історичну тему, ніж возз'єднання України з Росією, преса писала про новий роман радше обережно. В серпні 1947 року «Літературна газета» схвально, хоч і без ентузіязму, висловилася за те, щоб кілька розділів роману надрукувати в якомусь із журналів. Коли наприкінці 1948 року книжка вийшла друком порівняно скромним накладом у 20 тисяч примірників, та сама газета завважила її появу, але рецензію надрукувала лише за кілька місяців¹¹.

Роман малює епічну картину повстання Хмельницького, що завершується Переяславською радою 1654 року. Рибак поєднує кілька оповідних ліній, у яких діють персонажі з різних соціальних верств, але всі вони розвивають тему російсько-української дружби, а в центрі авторової уваги – діяльність козацького лідера. Як і інші позитивні історичні герої у сталінській літературі, Рибаків Хмельницький подібний до ідеального правителя і наділений рисами, що нагадують самого Сталіна. Гетьман у романі – всюдисущий і всемогутній батько народу, який залізною рукою править своєю державою.

⁹ *Літературна газета*, 23 грудня 1948, с. 2.

¹⁰ ЦДАМЛМ, ф. 590, оп. 1, спр. 57, арк. 107–108. Цей пасаж не увійшов до скороченого варіанта його промови в «Літературній газеті».

¹¹ *Літературна газета*, 7 серпня 1947, с. 2; 6 грудня 1948, с. 3.

Минув короткий час, але за цей час (він мав право визнати це) зробив чимало. Вже розподілено було край увесь на полки й обрано полковників. Щоправда, багатьох він сам підказав, але так треба було. Тих, що мислили своєумно й повільно поверталися, довелося усунути, декому й пригрозити, декого, щоб далі від гріха був, послав у Крим, сказав: сидіти там, поки не покличе, а декого прибрав так, що й не знав ніхто, куди поділися, тільки один Лаврін Капуста [голова розвідки і контррозвідки Хмельницького. – С. Є.] загадково розводив руками, коли при ньому заводили розмову про таких¹².

Рибаків Хмельницький не феодальний правитель, він – як Сталін у післявоєнній пропаганді – стоїть над усіма соціальними верствами, мудро кермуючи український народ до возз'єднання з Московією, водночас турбуючись про посполитих і періодично влаштовуючи чистки серед вищих класів.

Важливіше те, що Рибак досягає тонкої рівноваги між національною і класовою історією, показуючи возз'єднання вигідним і для української нації загалом, і для українських низів зокрема. Коли його візія змушує до цього, він не соромиться радикально переінакшувати події. Критика вітала Рибаківе зображення суперечливої постаті полковника Богуна, який не був на Переяславській раді і не присягав цареві. У романі «Борці за свободу» дореволюційного націоналістичного романіста Адріяна Кащенка Богун виступає опонентом союзу з Росією. В романі «Богун» ранній радянський український письменник Олександр Соколовський зобразив полковника як справжнього представника низів і ворога шляхтича-феодала Хмельницького. Олександр Корнійчук, у п'єсі «Богдан Хмельницький» описуючи Переяславську раду й наступні події, вирішив узагалі не згадувати Богуна. Рибак був першим письменником, у кого Богун насправді завжди підтримував Хмельницького і навіть склав присягу цареві¹³.

¹² Натан Рибак, *Переяславська рада* (Київ, 1949), с. 45.

¹³ Про різне зображення письменниками постаті Богуна див.: Сиротюк, *Український радянський історичний роман*, 295–99. На с. 295 Сиротюк пише: «В “Переяславській раді” переконливо спростовано твердження деяких буржуазних істориків та белетристів про те, що нібито між Іва-

Першим офіційне визнання роману засвідчив секретар СРПУ Любомир Дмитерко в доповіді на з'їзді письменників у грудні 1949 року. Відзначивши нові твори на радянські теми, він додав: «Поряд з роботами на сучасну тематику, а їх, повторюємо, десятки, на передовій лінії української радянської прози по праву стоїть великий історичний роман Натана Рибак «Переяславська рада». Дмитерко схвалив тему і стиль та зачитав уголос великий уривок з епізоду про Переяславську раду. Роман здобув Сталінську премію другого ступеня¹⁴.

Сюжети двох історичних п'єс, завершених 1949 року, оприявнюють нову політику пам'яті, пов'язану з творенням нових рамок дозволеного й офіційно схвалюваного. Драма Леоніда Смілянського «Сагайдачний» намагається представити козацького гетьмана як раннього прихильника союзу з Росією. Однак це було не просто. Хоча 1619-го чи 1620 року Сагайдачний відрядив дружне посольство до царя, попереднього року він брав участь у поході польської армії на Москву. Радники ЦК КП(б)У вважали, що навіть побіжні згадки про війну з Росією недоречні, а остання сцена, коли Сагайдачний помирає зі словами «Дзвони, дзвони», неоднозначна: «Але про які дзвони іде мова? Чи про ті, якими зустрічали козацьке посольство Одиця в Москві, чи може про ті, в які били на сполох, коли Сагайдачний йшов по російській землі разом з польським королевичем?»¹⁵

Хоча Смілянський переробив п'єсу, змінив назву на «Є Русь на Русі» та додав епіграф із постанови 1943 року, в якій Сагайдачного перераховано серед прогресивних історичних діячів, український Агітпроп текст не схвалив¹⁶. Імперський проект пам'яті вимагав, щоб усі згадки про військові зіткнення між козаками й москвитами за якісь тридцять п'ять років до «возз'єднання» були зняті. Отож у списку радянських

ном Богуном і Богданом Хмельницьким мали місце гострі тертя і суперечності».

¹⁴ Л. Дмитерко, Українська радянська література після постанов ЦК ВКП(б)У про журнали «Звезда» і «Ленинград», *Більшовик України*, № 1 (1949): 74–75; *Літературна газета*, 9 березня 1950, с. 1 (премія).

¹⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 1416, арк. 8.

¹⁶ Там само, арк. 1–3.

українських «великих предків» місця гетьманові Сагайдачному більше не було.

І навпаки, «Навіки разом» Любомира Дмитерка легко пройшла партійну цензуру. П'єса малює події в Україні після смерті Богдана Хмельницького (1657), коли гетьман Виговський спробував порвати з Москвою. Дмитерко ганьбить Виговського і його послідовників, які не мають масової підтримки і яким у п'єсі протистоять проросійські козацькі ватажки, серед них Іван Сірко, Мартин Пушкар та вдова Хмельницького Ганна. Вперше опублікована в червні 1949 року, п'єса одразу здобула добрі відгуки, а Сумський драматичний театр поставив її ще в листопаді 1949 року. Коли в лютому 1950 року «Навіки разом» поставив Харківський театр ім. Шевченка – провідний український театр у перше повоєнне десятиріччя – преса привітала прем'єру як загальнонаціональний успіх¹⁷. Однак, на відміну від Корнійчукового «Богдана Хмельницького», сценічне життя Дмитеркової п'єси було надто коротким. Ще 1950 року її ставили практично всі українські театри, а вже 1952 року вона не йшла ні в Києві, ні в Харкові чи Львові. Тогочасна театральна критика швидко втрату інтересу до п'єси пояснювала її невисокою художньою вартістю, а саме відсутністю виписаних і живих позитивних персонажів¹⁸.

Хай там як, основою українського репертуару залишалися, хоча й менше відповідали останнім ідеологічним подувам, «Ярослав Мудрий» Івана Кочерги та «Богдан Хмельницький» Олександра Корнійчука. Через три з половиною роки після прем'єри Харківський театр у червні 1950 року привіз «Ярослава Мудрого» до Києва, де вистава мала шалений успіх. Корнійчукова п'єса втрималася, долаючи одну пере-

¹⁷ *Радянське мистецтво*, 13 липня 1949, с. 2 (рецензія); 12 листопада 1949, с. 3 (Суми); 1 березня 1950, с. 3 (Харків); *Літературна газета*, 14 липня 1949, с. 2 (рецензія). Дмитерко походив із Західної України, добре пристосувався до сталінського культурного життя і зробив кар'єру чиновника від літератури в Києві. На зустрічі з читачами під час поїздки в Західну Україну 1950 року Дмитерко отримав анонімну записку: «На яку хворобу були хорі Ви, коли писали “Навіки разом”?» Див.: ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2042, арк. 13.

¹⁸ *Радянське мистецтво*, 30 липня 1952, с. 3.

шкоду за другою. Після війни цей впливовий драматург переробив «Богдана Хмельницького» і замаскував у п'єсі антипольську упередженість, помінявши скрізь «поляків» на «шляхту». Коли 1951 року «Правда» критикувала Корнійчукове лібрето до опери «Богдан Хмельницький», окремі театри припинили вистави, але швидко поновили їх після успіху другої редакції опери 1953 року¹⁹. Незалежно від різної художньої вартості трьох п'єс, популярність оптимістичних «Богдана Хмельницького» і «Ярослава Мудрого» можна пояснити тим, що вони живили ідентифікацію з «великими предками», натомість наголос на очорненні історичних постатей сепаратистів мотивує прохолодний прийом дещо песимістичнішої «Навіки разом».

На початку 1952 року українські функціонери й письменники вже думали про видання нових художніх творів на відзначення трьохсотріччя возз'єднання. Під час наради в одному з найбільших видавництв «Радянський письменник» літераторів закликали створювати нові панегірики «віковічній дружбі» з Росією. Спілка письменників запропонувала зібрати чільних поетів, які створять цій дружбі монументальну колективну оду²⁰.

Таке «планування» не слід переоцінювати, адже два найбільші історичні романи, надруковані протягом 1953–1954 років, писалися задовго до цих закликів влади. Актуальність Переяслава дала змогу двом авторам відродити козацьку славу як головний елемент української національної пам'яті. Петро Панч переробив свій роман 1946 року «Запорожці», дописавши два розділи і видавши новий грубезний том під назвою «Гомоніла Україна». Лише згодом українські ідеологи завважили, що Панч «не виправив як слід» помилки, за які партія ганила «Запорожців» 1947 року. Поява другого тому «Переяславської ради» Натана Рибак була головною поді-

¹⁹ *Радянське мистецтво*, 5 липня 1950, с. 3; 19 липня 1950, с. 2 (*Ярослав*); Олександр Корнійчук, *Богдан Хмельницький: Перша частина трилогії* (Львів, 1939), с. 31, 53, 59, і 76; Олександр Корнійчук, *Богдан Хмельницький: П'єса на п'ять дій* (Київ, 1954), с. 23, 31, 33, і 43; ЦДАМЛМ, ф. 435, оп. 1, спр. 1577, арк. 1–5 (*Богдан*).

²⁰ *Літературна газета*, 24 квітня 1952, с. 3 (нарада); ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3597, арк. 71 (ода).

єю в українському літературному житті 1953 року. Тогочасні критики визнали, що продовження в художньому сенсі краще за початок, хоча Рибак не облишив пригодництво, інтригу й шпійонські сюжети, які вважалися за непотрібні в серйозному історичному романі²¹.

Святкування трьохсотріччя возз'єднання стало кульмінацією в реабілітації історичного жанру. «Переяславську раду» – найкращий роман, який утілював нову офіційну пам'ять, – піднесли до статусу мало не священного твору, що його влада пропонувала публіці «вивчати» (як, скажімо, «Маніфест Комуністичної партії» чи «Короткий курс історії ВКП(б)'). Між січнем і травнем 1954 року всі українські області відрпортували про організацію громадських читань, читацьких конференцій, семінарів, аматорських вистав роману. Лише в Станіславівській області відбулося понад сто читацьких конференцій. Типовий приклад – село Вовкові на Рівненщині, де читацька конференція зібрала 190 учасників. Конференції передувала лекція «Переяславська рада та її історичне значення», а після неї було показано фільм «Богдан Хмельницький»²².

«Переяславська рада» упродовж 1953–1954 років витримала кілька масових видань, зокрема вийшов розкішний український двотомник із кольоровими ілюстраціями Абрама Різниченка. Три московські видавництва на 1954 рік запланували до друку російській переклад роману, чим спонукали долучитися до справи ЦК КПРС, який вирішив, що ювілейне видання надрукує Гослітздат. На додаток до всієї цієї пропаганди ще й українське радіо транслювало читання роману розділ за розділом, перетворивши окремі фрагменти ніби на історичний серіал²³.

²¹ *Літературна газета*, 24 грудня 1953, с. 3 (уривки з «Гомоніла Україна»); Петро Панч, *Гомоніла Україна* (Київ, 1954); *XVIII з'їзд*, 157 (Назаренко про недостатні виправлення); ЦДАМЛМ, ф. 590, оп. 1, спр. 204, арк. 3 і *Літературна газета*, 12 листопада 1953, с. 3–4 (Рибак).

²² ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 2247; оп. 30, спр. 3681, особливо арк. 113 (Станіславівська область) і 124 (Вовкові).

²³ Натан Рибак, *Переяславська рада* (Київ, 1953), 2 томи; РГАНІ, ф. 5, оп. 17, д. 454, л. 1 (московські видавництва); ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3631, арк. 4, 8; *Літературна газета*, 6 травня 1954, с. 3 (радіо).

Слідом за Рибакком багато хто з письменників почав швиденько продукувати романи про українське, переважно козацьке, минуле, наголошуючи в них допомогу росіян та віковичне бажання українців возз'єднатися з російськими братами. Серед таких творів «Брати по зброї» і другий варіант «Наливайка» Івана Ле, «Устим Кармалюк» Василя Кучера, «Семен Палій» Юрія Мушкетика²⁴. Дмитерко написав нову версію п'єси «Навіки разом», яку багато театрів ставили під час святкування трьохсотріччя возз'єднання. Інші театри вибрали оновленого «Богдана Хмельницького» Корнійчука, що його разом із романом Рибакка ввели до шкільної програми в старших класах²⁵.

Прикметно, що інтелігенція знову почала використовувати киеворуську мінувшину для творення української національної пам'яті. У січні 1954 року театр імені Заньковецької у Львові вперше в історії радянського театру виставив містичну драму Івана Франка «Сон князя Святослава» (1895), щоправда, замінивши Голос духу в оригіналі на Голос народу. Ще 1945 року дехто з українських інтелектуалів порушував питання про виставу Франкової патріотичної п'єси, але їхнім планам завадила ждановщина. Тепер же львівській інтелігенції вдалося втілити на сцені цю дорадянську українську інтерпретацію давньокиївської спадщини. Слідом за львів'янами п'єсу виставили багато інших театрів²⁶. У цей самий час письменник Семен Склярєнко взявся до першого після війни українського роману про Київську Русь. У Спільці письменників він звітував, що пише роман «Велика Русь» – першу частину проекту, з якого, врешті-решт, у період відлиги постали два надзвичайно популярні історичні романи – «Святослав» (1957) та «Володимир» (1963)²⁷.

²⁴ Інформація дуже зручно зібрана у звіті Москві, див.: РГАНІ, ф. 5, оп. 17, д. 454, л. 11.

²⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3632, арк. 22–33; оп. 70, спр. 2247, арк. 30 (*Навіки разом і Богдан Хмельницький*); *Радянська освіта*, 3 жовтня 1953, с. 1; 9 січня 1954, с. 2; 15 травня 1954, с. 4; 22 травня, с. 2; 14 серпня, с. 3 (шкільна програма).

²⁶ *Літературна газета*, 13 червня 1945, с. 4 (1945); 22 січня 1954, с. 4 (Львів); ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3618, арк. 93 (Львів); спр. 3632, арк. 26–33 (шість інших театрів).

²⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3599, арк. 46.

Українські письменники настільки оговталися від офіційної чистки історичного жанру, яка відбулася протягом 1946–1947 років, аж у травні 1954 року московський Інститут світової літератури міг зорганізувати спеціальну конференцію про український історичний роман. На III з'їзді Спільки письменників України у жовтні 1954 року вже ніхто не вважав за потрібне обставати за історичний жанр. Голова СРПУ Микола Бажан відзначив останні твори Рибакка, Панча, Ле та інших як найбільші досягнення української радянської прози, заявивши: «важливе значення сучасної тематики для успішного розвитку літератури соціалістичного реалізму ніяк не применшує значення тематики історичної»²⁸. Попри ідеологічний партійний нагляд, письменники мали змогу непомітно, але ефективно боронити цей жанр. Керувати реакцією читачської публіки було понад силу навіть партії.

Численні листи в особистому архіві Натана Рибакка засвідчують, як післявоєнний читач сприймав його роман. Реакція варіюється від двозначного вислову у невідписаній записці, що його роман про героїчні справи козаків та входження до складу Росії викликає водночас «пекучу гіркоту і високу гордість» у серці, до розлогих міркувань, які начебто підтверджують бажаний виховний вплив роману. Петро Житник із села Миколаївка Нехворощанського району на Полтавщині 27 лютого 1952 року писав Рибаккові:

Історія України і особливо життя і діяльність великого державного мужа гетьмана Богдана Хмельницького цікавила мене ще з дитячих років. Під впливом прочитаної тоді «Чорної ради» Куліша про історію України, а також і про діяльність гетьмана Хмельницького у мене склалися досить невірні уявлення і міркування, від яких я довгий час не міг звільнитися. Уже досить пізніше, в 1943 році, прочитавши п'єсу О. Корнійчука «Богдан Хмельницький» та проглянувши однойменний кінофільм, а в 1949 році прочитавши вперше роман «Переяславська рада» Н. Рибакка, я

²⁸ РГАНІ, ф. 5, оп. 17, д. 402, л. 78; *Літературна газета*, 22 травня 1954, с. 4 (конференція); ЦДАМЛМ, ф. 590, оп. 1, спр. 197, арк. 37 (Бажан); також спр. 199, арк. 23–24; *Літературна газета*, 28 жовтня 1954, с. 2 (з'їзд).

глибше зрозумів добу діяльності Богдана Хмельницького і його великі заслуги в справі звільнення України від іноземних поневолювачів і приєднання її до Росії. І мушу віддати належне цим чудовим творам, із яких я, простий громадянин, узрів велику правду²⁹.

Сам по собі ідеологічно коректний, цей лист оприявнює, що читач не цікавиться такими дорогими для радянських ідеологів і щедро розсіяними по тексту дружбою народів, класовою боротьбою та братньою допомогою російського старшого брата. Натомість Житник сприймає великого героя Хмельницького як історичного діяча, котрий звільнив Україну і привів її до сприятливого союзу з Москвою.

Інші українські читачі теж сприймали «Переяславську раду» просто як твір про славне героїчне минуле їхнього народу, так ніби парадигми «дружби народів» ніколи не існувало. Іван Бурлака з села Еразмівка Олександрівського району Кіровоградської області писав до Рибак в грудні 1950 року: «Хмельницький – козацький вождь і визволитель усього українського народу – змальований дуже сильно. Це справді патріотична книга, що розкриває державний зміст і людські ідеали національно-визвольного руху українського героїчного народу»³⁰.

Найбільше вражає кількість листів, які Рибак отримав від українців з інших радянських республік. Усі його кореспонденти з Кубані, Свердловської області й Грузії з гордістю писали про своє українське чи навіть козацьке коріння і нарікали, як важко в Росії роздобути українські історичні романи. Дмитро Крикун з Кубані розповів, що місцеві книгарні розпродали наклад «Переяславської ради» за тиждень, йому ж пощастило розшукати книжку у букіністів, і хоч це тільки перший том, зате українською³¹.

Прочитавши перший том у російському перекладі, полковник Григорій Блуденко, який служив у військовому містечку Бухта Ольга в далекосхідному Примор'ї, у травні 1951

²⁹ ЦДАМЛМ, ф. 687, оп. 1, спр. 47, арк. 23зв (анонімна записка) і 29 (Житник).

³⁰ Там само, 11–12.

³¹ Там само, 7, 9–9зв, 20–20зв, 21зв, 37–38 (Крикун), 54зв.

року писав Рибаків українською: «Безумовно, що Ваша «Переяславська рада» на українській мові далеко краща. Я служу на Тихому океані, де немало українців, котрі нізачо не хочуть забувати свій народ, свою мову і своїх славних предків, яким був Богдан Хмельницький»³².

Очевидно, читачі вибірково тлумачили навіть ідеологічно найкоректніші історичні романи, проминаючи описи класової боротьби й дружбу з Росією і читаючи їх натомість як захопливу оповідь про славне минуле своїх предків. Читати український історичний роман не завжди означало повністю ковтнути текст, присолоджений доброю міркою класової й національної історій, видозмінених доктриною російського кермування. Для багатьох читачів це було п'яним актом відкриття чи утвердження їхньої національної ідентичності.

Кінематографісти і художники уявляють минуле

Типове для зрілого сталінізму уявлення, ніби історія – це низка подій, ініційованих і контрольованих великими людьми, породила жанр кінобіографій, який розквітнув у повоєнне десятиріччя. Між 1946 і 1953 роками радянська кіноіндустрія випустила сімнадцять повнометражних фільмів про великих полководців, науковців, композиторів та письменників³³. Важливо, що не всі ці видатні діячі були росіянами: серед тих фільмів «Райніс» (реж. Юлій Райзман, Рига, 1949), «Тарас Шевченко» (реж. Ігор Савченко, Київ, 1951) і «Джамбул» (реж. Єфім Дзіган, Алма-Ата, 1952), що в них сталінські ідеологи прагнули подати офіційно схвалені уявні «біографії» трьох шанованих фігур у латвійській, українській та казахській літературах. На відміну від довоєнних фільмів, як «Богдан Хмельницький», ці повоєнні проекти мали відображати нову офіційну пам'ять і висвітлювати історичну провідну роль російського старшого брата.

На кінець сорокових років канонічна кінобіографія укра-

³² Там само, 18.

³³ Peter Kenez, *Cinema and Soviet Society, 1917–1953* (Cambridge, UK, 1992), pp. 239–240.

їнського «батька нації» давно вже застаріла. Попередня версія «Тараса Шевченка» 1926 року (реж. Петро Чардинін, Одеська кіностудія) була знята на хвилі українізації й відображала тогочасний національний і антиколоніальний етос. 1937 року влада засудила фільм як контрреволюційний, фашистський і націоналістичний³⁴. Нова кінобіографія Шевченка була першим великим проектом, що його Київська кіностудія розпочала після війни.

Олександр Ільченко написав робочий сценарій за мотивами свого роману «Петербурзька осінь», а влітку 1947 року режисер Ісидор Анненський почав зйомки «Тараса Шевченка». Однак з огляду на кампанію проти націоналізму в гуманітарній сфері, українські ідеологи відкинули біографічний сюжет про поетове життя в Санкт-Петербурзі й віддали перевагу ширшій панорамі життя України у ХІХ сторіччі, яка показувала соціальні утиски, селянські повстання та вболівання російських революціонерів³⁵. Відтак влада призначила Савченка режисером і сценаристом, відповідальним за цей фільм. Той швидко написав новий сценарій, у якому Шевченко поставав передусім як соціальний активіст і послідовник російських революціонерів, і на початку 1949 року ЦК КП(б)У дозволив Савченкові зйомки³⁶.

На червень 1950 року, коли ЦК зорганізував обговорення першої частини фільму, кампанія проти «націоналізму» в мистецтві давно скінчилася. Тому одні учасники обговорення ще притримувалися попередніх партійних директив і вимагали більшої уваги до класової боротьби та засудження сучасного «буржуазного націоналізму», інші ж насмілилися протистояти цим указівкам. Коли літературознавець Новіков назвав Костомарова «ученим у лапках», Корнійчук утрудився на захист історика ХІХ століття, який «багато речей розумів правильно». Чільний український театральний художник Анатоль Петрицький у своєму виступі висміяв надмірну заідеологізованість у художній творчості: «Ось і Рєпін на-

³⁴ С. В. Дубенко, *Тарас Шевченко та його герої на екрані* (Київ, 1967), с. 31–32.

³⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 689, арк. 1, 4, і 9–10.

³⁶ Там само, оп. 30, спр. 1377; РГАЛИ, ф. 1992, оп. 1, д. 129.

рікав, що дуже часто глядачі хочуть від художника в одному творі стільки, скільки цей твір не може вмістити. Наприклад, художник пише картину “Запорожці”. Художник бере один момент – лист запорожців, так ні, цього мало, починають вимагати в цій картині показати виникнення Запоріжжя, чим це скінчилося, як Катерина поставилася до цього і т. ін. (Сміх, оплески.) І навіть вимагають запорожців за Дунаєм. (Сміх.)»³⁷. Письменники Максим Рильський і Ванда Василевська, художник Олександр Пащенко – всі вітали режисерський варіант Савченка. Тоді Назаренко і представник ЦК Олексій Румянцев повернулися до ранішої критики. (Під час цього засідання у Савченка стався легкий серцевий напад і він мусив відпочити в сусідній кімнаті.) Хоча обговорення закінчилося безрезультатно, Назаренко віддав наказ, щоб конформістськи налаштований літературний критик Ілля Стебун та голова Агітпропу Давид Копиця написали критичну рецензію на фільм. Обидва зажадали краще написати зв'язок Шевченка з російськими «революційними демократами». Стебун, крім того, підказав використати Шевченкові позитивні відгуки про Хмельницького й засудження Мазепи³⁸. Озброєне цими рецензіями українське Політбюро сформувало нову комісію, яка наглядала за монтажем фільму. До неї ввійшли Голова Президії Верховної Ради УРСР Михайло Гречуха, секретарі ЦК Іван Назаренко та Іван Сенін, міністр культури Кость Литвин і той-таки Копиця. 1 липня 1950 року члени Політбюро переглянули фільм і запропонували подальші вдосконалення та переробки. Зокрема, другий секретар Кириченко захотів бачити теплу зустріч поета після заслання з російськими революційними демократами. Перший секретар Мельников визнав: «наші люди, наша інтелігенція сповнені такої глибокої любові, такого глибокого почуття до Шевченка, що навіть якби картина була й гірша, її

³⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 1850, арк. 11 (Корнійчук), 13 (Петрицький). Копія стенограми зберігається в архіві, див.: РГАЛИ, ф. 1992, оп. 1, д. 124.

³⁸ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 1850, арк. 18, 21, 24, 26, 33 (обговорення); 36–46 (відгуки). Копія зберігається в архіві, див.: РГАЛИ, ф. 1992, оп. 1, д. 125, л. 1–6, 14–17.

все одно прийняли б прихильно»³⁹. Хай там як, комісія й далі намагалася довести сценарій до ідеалу. Мельников хотів, щоб у фільмі використали пісню «Ой закувала та сива зозуля», бо «це улюблена пісня товариша Сталіна». Назаренко запропонував затушувати роль польського революціонера Зигмунта Сераковського, бо «виходить, що українсько-польська лінія рельєфніша за українсько-російську, яка насправді головна й визначальна і в житті Шевченка, і в історичному сенсі». Ідеологи висловили багато інших дрібних поправок, із якими Савченко рішуче не погодився⁴⁰.

Режисер сподівався на підтримку з Москви. Хоча в середині липня київські чиновники все ще доповідали своєму прямому начальству в ЦК ВКП(б) про «роботу» над фільмом, ініціатива перейшла до Івана Большакова, міністра кінематографії і довіреної особи Сталіна. Він і зорганізував нове обговорення «Тараса Шевченка» в Москві. Багато висловлених тут ремарок були повторенням сказаного про фільм у Києві, але загалом учасники засідання картину схвалили, а їхня критика була конструктивною⁴¹.

Хоча Москва перебрала на себе відповідальність за фільм, українські ідеологи не здалися. Розуміючи інтерпретацію українського минулого як прерогативу республіканських чиновників, Назаренко в жовтні й листопаді 1950 року засипав Большакова телеграмами. Він уперто пропонував додати епізод про «історію викупу [Шевченка з кріпацтва] передовими людьми Росії», переймався, чи належно в новій версії фільму показано чарівні українські пейзажі і дбав про нову музику. Большаков ігнорував ці запити з України. Тоді в жовтні українські чиновники відрядили до Москви головного редактора республіканського міністерства кінематографії Олександра Леваду. Він хотів записатися на прийом до Большакова, але його переправили до заступника міністра, який запевнив українського представника, що «питання вичерпане, про-

³⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 1850, арк. 55 (комісія); спр. 2056, арк. 11–13 (Кириченко) і 20 (Мельников).

⁴⁰ Там само, спр. 2056, арк. 16–17 (Мельников); спр. 1850, арк. 55–88 (Назаренко).

⁴¹ РГАЛІ, ф. 1992, оп. 1, д. 124, л. 44–72; РГАСПИ, ф. 17, оп. 132, д. 427, л. 90–91.

граму доробляння погоджено з ЦК й особисто т. Сусловим». Тоді Левада добився до Відділу пропаганди ЦК, де чиновник Грошев «в обережних формулюваннях завважив, що переглянути програму доробляння фільму видається йому складною справою», бо партійне керівництво вже схвалило план Большакова⁴².

Крім того, що вони почувалися обійденими, в українських ідеологів не було причин нарікати. Серед затверджених Москвою нових сцен була пристрасна промова Шевченка з закликом селян до повстання, розмова російських революціонерів про те, як повернути Шевченка з вигнання, і тепла зустріч українського поета з Чернишевським. (Жодної з цих подій насправді не було.) Чернишевський також мимохідь вилаяв Куліша – «свиня, яка годиться тільки на сало», а у фінальній сцені більше не було Сераковського⁴³. Зйомки додаткових епізодів почалися в грудні 1950 року, але неясно, чи Савченко погодився з поправками, – 14 грудня 45-річний режисер помер від інфаркту. Корнійчук написав фінальний варіант сценарію, а Савченкові студенти зі Всесоюзного державного інституту кінематографії взялися дознімати потрібні сцени.

У липні 1950 року новий український міністр кінематографії І. Мазепа подав таку записку першому секретареві Мельникову: «Доповідаю Вам, що, за повідомленням міністра кінематографії СРСР тов. Большакова, кольоровий художній фільм “Тарас Шевченко” після завершення дознімання був представлений на урядовий перегляд у Москві і схвалений без виправлень»⁴⁴. Сталін і його наближені, серед яких тепер був Хрущов, не завдали собі клопоту хоча б запитати республіканських лідерів, як вони оцінюють цю нову річ про національний символ України. Невдовзі після виходу картини на екрани українські ідеологи зробили останню слабку спробу заявити свої права на інтерпретацію Шевченка. Коли письменниця Марієтта Шагінян, рецензуючи фільм у газеті

⁴² ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2056, арк. 26–31 (Назаренко до Большакова), 32–33 (Левада).

⁴³ РГАСПИ, ф. 17, оп. 132, д. 427, л. 90–91; РГАЛІ, ф. 1992, оп. 1, д. 116, л. 1–30; ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 1850, арк. 90–100.

⁴⁴ ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 777, арк. 101.

«Известия», заявила, що Кирило-Методіївське братство було націоналістичною групою, до якої Шевченко потрапив випадково і яка користалася з його таланту, Назаренко спершу розпорядився підготувати спростування і лист-протест Суцлову, але врешті-решт справу облишили⁴⁵.

Влада подавала одночасний вихід «Тараса Шевченка» українською й російською мовами в грудні 1951 року як головну подію в культурному житті України. У найбільших кінотеатрах відкрилися виставки про поетове життя, науковців запрошували виступати перед сеансами з шевченкознавчими лекціями. Газети вихваляли фільм як найбільший успіх, «твір великої сили», що подав «величний образ поета-борця». У березні 1952 року фільм отримав Сталінську премію першого ступеня – це була перша післявоєнна робота Київської кіностудії, яка здобула найпрестижнішу радянську нагороду⁴⁶.

Грандіозне починання, масштаб якого порівнянний з «Історією Української РСР», кінокартина «Тарас Шевченко» вичерпала фінансові й людські ресурси республіки, унеможлививши одночасні зйомки інших історичних фільмів. Отак через тріумф сталінської ідеології у перередагованому «Тарасі...» Радянська Україна не змогла зняти новий, ідеологічно витриманий історичний фільм до трьохсотріччя Переяславської ради. Республіканські ідеологи розуміли, що зміни протягом останнього десятиріччя в офіційній політиці пам'яті вимагають нової візії повстання Хмельницького, дуже відмінної від фільму «Богдан Хмельницький» 1941 року. Проте переробляння «Тараса Шевченка» не дозволили їм звернутися до цієї проблеми. 1951 року Київська кіностудія планувала почати роботу над фільмом «Переяславська рада», можливо за романом Рибак, але в апараті ЦК КП(б)У цю ідею обговорили аж у середині 1952 року, відклавши проєкт за браком коштів⁴⁷.

У березні 1953 року, коли масштаб ювілею нестримно наростає, українські чиновники розпачливо кинулися шукати

⁴⁵ *Известия*, 20 грудня 1951; ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2056, арк. 21–25.

⁴⁶ *Радянське мистецтво*, 19 грудня 1951, с. 3; 26 грудня 1951, с. 2; *Літературна газета*, 27 грудня 1951, с. 3; ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 8, спр. 9496, арк. 131 (звіт кіностудії за 1951–1953 роки).

⁴⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2347, арк. 18; спр. 3597, арк. 73.

дешевий спосіб переробити старого «Богдана Хмельницького» в кольорі й з окремими поправками. Корнійчук пропонував такі зміни: додати авдієнцію козацьких послів у царя, показати Переяславську раду, наново зняти битву під Батогом, вивівши на сцену російських донських козаків. Ідеологічно прийнятний сценарій був готовий у середині 1954 року: Корнійчук скрізь підкреслив роль Росії і додав сцени, які засвідчували, що українці від самого початку війни мріяли воз'єднатися з Московією. На завершення він повністю переписав промову Хмельницького на Переяславській раді, вклавши в уста гетьмана такі слова: «Не раз просили ми об'єднати навіки народ український з нашим братом в одній державі – великій Росії. ...На тому стояли діди й прадіди наші, на тому стоїмо й ми. Твердо, навіки»⁴⁸.

Попри ці здобутки в галузі історичної прози, за місяць до травневих святкувань 1954 року зйомки ще не почалися. У відчаї республіканське міністерство кінематографії звернулося до ЦК КП(б)У з проханням дозволити швидко малобюджетну екранізацію Дмитеркової п'єси «Навіки разом», інакше українському кінематографу взагалі не буде що показати. Однак київські чиновники висловилися проти одночасного виробництва двох схожих проєктів⁴⁹.

Зйомки нового «Богдана Хмельницького» (робоча назва «Велике братерство») почалися лише в серпні 1954 року, вже після святкування трьохсотріччя. Корнійчук залучив до проєкту російського режисера Владіміра Петрова, автора знаменитої історичної дилогії «Петр Первый» (Ленфільм, 1937–1938). Петров зняв масштабний і дорогий фільм, окремі сцени якого знімалися в Кремлі і на завершення якого пішло майже два роки. У радянський прокат фільм під назвою «Триста років тому» вийшов восени 1956 року, коли політичне й культурне життя країни було вже зовсім не таким, як за Сталіна⁵⁰.

⁴⁸ ЦДАМЛМ, ф. 435, оп. 1, спр. 766, арк. 1; спр. 1846, арк. 22–26; РГАЛИ, ф. 2329, оп. 12, д. 237, л. 10, 35–36, 115–16, 124–26; цитата з ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3657, арк. 142.

⁴⁹ *Там само*, спр. 3656, арк. 8. Київська кіностудія нарешті екранізувала Дмитеркову п'єсу у 1956–1957 роках (*Там само*, арк. 197).

⁵⁰ ЦДАМЛМ, ф. 435, оп. 1, спр. 2137, арк. 13, 15, 23–25, 40–45.

Для цілей повсякденної політики пам'яті ця затримка означала фіяско, яке не одразу було помітне, а публіка його взагалі не завважила. Уже 1953 року Назаренко доповідав новому секретареві ЦК ВКП(б) з пропаганди й культури Поспелову, що республіка потребує більше копій «Богдана Хмельницького» 1941 року. На фільм досі був великий попит, а в українському прокаті залишилося тільки 54 копії, 24 з них дуже стерлися. Український чиновник замовив 250 нових копій⁵¹. Навесні й улітку 1954 року на відзначення трьохсотріччя всі 4009 республіканських кінотеатрів і всі 3823 пересувні кінопроектори демонстрували репертуар із 30 радянських фільмів, починаючи «Богданом Хмельницьким» і «Тарасом Шевченком». Для цього влада замовила додаткові 200 копій першого фільму і 347 другого. Журнал «Радянська освіта» радив учителям водити учнів у кіно на ці дві картини замість класного заняття з історії⁵². Так фільмом «Богдан Хмельницький» 1941 року повоєнному поколінню прищеплювали патріотичну візію козацького минулого, яка вже не відповідала радянській ідеології початку 50-х років.

На відміну від кіноіндустрії, розвиток історичного жанру в мистецтві не залежав від великого державного фінансування, та й партійні ідеологи не могли контролювати кожне історичне полотно чи скульптуру. В результаті траєкторія змін мистецького представлення минулого була набагато складнішою.

Українські художники першими серед культурної еліти республіки оговталися після ідеологічних чисток 1946–1947 років. Як сказано в четвертому розділі, премійована картина Григорія Меліхова «Молодий Тарас Шевченко в майстерні К. П. Брюллова» (1947) прекрасно ілюструвала нове офіційне бачення – як українців завжди вів російський «старший брат». Інші художники наслідували Меліхова й зображали російських історичних діячів наставниками українців або принаймні показували їхні візити в Україну. Серед творів на цю тематику прикметні такі роботи: «Петро Пер-

⁵¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3268, арк. 107.

⁵² ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2347, арк. 18 (1953); спр. 3633, арк. 2–3, 10–11 (1954); *Радянська освіта*, 19 грудня 1953, с. 2.

ший у Львові» (1947) М. Добронравова, «П. І. Чайковський на Україні» (1947) Григорія Світлицького, «Горький читає Шевченка селянам» (1949) Карпа Трохименка, «Після Полтавської битви» (1950) М. Хаєртінова, «Максим Горький і Михайло Коцюбинський на острові Капрі» (1951) В. Путейка, «Штурм Хаджибея» (1953) Петра Пархета, «П. І. Чайковський у М. В. Лисенка» (1953) Василя Забашти, «Друкар Іван Федоров у Львові» (1954) Ф. Шостака. Графіки й скульптори так само продукували численні твори на тему російсько-української дружби, серед них, скажімо, літографія Олени Кульчицької «Іван Федоров серед львівських міщан» (1949), скульптура Макара Вронського «Т. Г. Шевченко і М. Г. Чернишевський» (1954), малюнки Сергея Бєседіна «Пушкін в Україні», «Т. Г. Шевченко серед прогресивних російських культурних діячів» та «П. І. Чайковський у М. В. Лисенка» (всі 1954)⁵³.

Наголошуючи історичний зв'язок України з Росією, художники уникали зображувати «окреме» героїчне минуле своєї нації. До 1954 року, коли Сергій Адамович на виставці з нагоди трьохсотріччя возз'єднання продемонстрував свою картину «Данило Галицький», жоден митець не наважувався працювати над темами з історії Галицько-Волинського князівства. Сам Адамович потрапив під жорстку критику. Малюючи князя на полі битви після перемоги над тевтонськими рицарями, його картина не розвивала тему російсько-української дружби, і преса невдовзі засудила її як «беззмістовну»⁵⁴. Подавати козацьку славу як повноправну тему теж виявилось складно. Після того як критика розгромила серію Михайла Дерегуса про повстання Хмельницького (1946), художник зосередився на ілюструванні історичних романів, зокрема «Тараса Бульби» Гоголя і «Переяславської ради» Рибакка. Під час декади українського мистецтва в Москві у червні 1951 року Дерегус нарешті повернув своїх козаків у річище офіційного мистецтва, написавши велике полотно «Пере-

⁵³ *Історія українського мистецтва*, 6: 125–26; Дмитренко, *Український радянський живопис*, 80 і 88; Г. М. Юхимець, *Українське радянське мистецтво 1941–1960 років* (Київ, 1983), с. 96, 112, і 140.

⁵⁴ *Літературна газета*, 17 червня 1954, с. 4; ЦДАМЛМ, ф. 665, оп. 1, спр. 167, арк. 4.

яславська рада» (в роботі йому допомагали Степан Репін та Віктор Савенков)⁵⁵. І хоча картину трохи критикували за статичність і відсутність драматизму, її актуальна тематика, схоже, вберегла Дерегуса під час наступної кампанії проти «націоналістичних помилок» в українській культурі.

Трохи згодом, у тому таки 1951 році, Михайло Хмелько, який уже здобув дві Сталінські премії за картини на радянську тематику, представив своє монументальне полотно «Навіки з Москвою, навіки з російським народом». На цій величезній і величній картині зображено Хмельницького й московського посла, що звертаються до святкового натопту перед собором у Переяславі. Хмелько вивів на передній план козацьких полковників, московських бояр і єпископів, детально виписавши їхній урочистий одяг та хоругви⁵⁶. Однак республіканська мистецька спільнота, явно роздратована успіхом Хмелькового декоративного монументалізму в час, коли ліричні й жанрові роботи на українські теми відсували як неактуальні, напалася на фаворита влади, вдавшись до класової мови. Коли картину вперше виставили в Москві, українські критики закинули Хмелькові захоплення «надмірною пишністю». Невдовзі Лідія Попова зауважила набагато серйозніші хиби: художник зігнував «представників простого народу». На з'їзді художників 1952 року Сергій Григор'єв нагадував Хмелькові, що історичний живопис має зображувати «історичну драму, але в жодному разі не фарс і не парад»⁵⁷.

У січні 1953 року газета Спілки художників «Радянське мистецтво» навіть опублікувала іронічно-критичний віршик про Хмелька:

⁵⁵ ЦДАМЛМ, ф. 196, оп. 1, спр. 26, арк. 19; За новые успехи изобразительного искусства Украины, *Искусство*, № 4 (1954): 7; *Выставка изобразительного искусства Украинской ССР: Живопись, скульптура, графика: Каталог* (Киев, 1951), с. 17; М. Холодковская, [Вступление], в *Михаил Гордеевич Дерегус* (Москва, 1954), с. 19–22, 30–33.

⁵⁶ Картину вперше показали на Всесоюзній художній виставці у Москві в грудні 1951 року. (*Радянське мистецтво*, 26 грудня 1951, с. 1; 1 січня 1952, с. 3).

⁵⁷ *Літературна газета*, 31 січня 1952, с. 4 (надмірна пишність); *Радянське мистецтво*, 14 грудня 1952, с. 2 (Попова); ЦДАМЛМ, ф. 581, оп. 1, спр. 343, арк. 9 (Григор'єв).

Рубіни, сталь, емаль, кришталь,
Атлас, парча, різьблені сани –
Все добре! та одного жаль:
Народ стоїть на заднім плані⁵⁸.

Критик Валентина Курильцева дійшла висновку, що Хмелько не дуже добре вивчив історію⁵⁹. Відтак 1953 року за відсутності іншої масштабної картини про возз'єднання влада прийняла нехитру «Переяславську раду» Дерегуса, Репіна і Савенкова як головне офіційне зображення цього історичного акту, що його надалі репродукуватимуть на марках, гобеленах і вазах у неймовірних кількостях⁶⁰.

Симпатії критиків належали трьом новим, мистецьки довершеним роботам молодих українських художників. Динамічне полотно Олександра Хмельницького «Навіки разом» (1953) зображувало бурхливу і майже некеровану українсько-російську масу людей, які раділи перед переяславським собором; на незвичайній картині Віктора Задорожного «Богдан Хмельницький залишає свого сина Тимоша заручником кримського хана» (1954) гетьман поставав як людина; а лірична картина Михайла Кривенка «Їхав козак на війноньку...» (1954) створена на мотив народної пісні про дівчину, що проводить молодого козака в похід⁶¹. Поступова реабілітація козаків як частини української історичної пам'яті спонукала Дерегуса переробити одну з ілюстрацій до «Тараса Бульби», в результаті вийшла картина «Тарас на чолі війська» (1952). Художник-графік Олександр Данченко створив прекрасну і високо оцінену серію гравюр «Визвольна війна українського народу 1648–1654 років» (1954), що її назва нагадувала Дерегусову серію 1946 року. Головний малюнок серії – «Подвиг трьохсот під Берестечком» – прославляв героїзм великих предків зі ще небаченим після війни ентузіазмом⁶².

⁵⁸ *Радянське мистецтво*, 14 січня 1953, с. 4.

⁵⁹ *Там само*, 25 березня 1953, с. 3.

⁶⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 2247, арк. 93, 140; ЦДАМЛМ, ф. 119, оп. 1, спр. 168, арк. 1; *Літературна газета*, 7 січня 1954, с. 1.

⁶¹ ЦДАМЛМ, ф. 581, оп. 1, спр. 440, арк. 6–9; *Радянське мистецтво*, 9 червня 1954, с. 2.

⁶² Юхимець, *Українське радянське мистецтво*, 100; *Історія українського мистецтва*, 6: 229–30.

На початку 1954 року плодovitий Хмелько презентував новий варіант картини «Навіки з Москвою». Будучи головою Спілки художників, він використав святкування трьохсотріччя, щоб увести своє монументальне полотно в канон. Зміни були суто косметичні: художник «переодягнув» окремих персонажів у темний одяг замість золотого шитва, зробив кольори не такими яскравими, а на передньому плані посадив старого кобзаря в лахмітті. Хоча відредаговану картину не вважали канонічним зображенням Переяславської ради і не номінували на премії, влада забезпечила їй широкий показ під час святкувань. Крім того, Хмелько домогся випуску поштівок із картиною накладом 50 тис. штук⁶³. За наполяганням чиновників ЦК кольорову репродукцію полотна вмістили в «Історії Української РСР», попри зауваження відомого художника Василя Касіяна, який дотепно відзначив, що картина «не отримала такої оцінки, щоб її вносити в історію [чи до «Історії»]»⁶⁴.

Разом з іншими тогочасними історичними полотнами Хмелькова робота демонструвалася на ювілейній виставці в Державному музеї українського мистецтва в Києві. В архівах збереглася книга відгуків на цю виставку, і хоча деякі записи замальовані чорнилом, решта цікаво показує сприйняття простими людьми історичного жанру. Серед численних ідеологічно витриманих записів (багато з них підписано офіційно організованими групами, зокрема школярів та солдатів) можна знайти оригінальні думки окремих відвідувачів. Багатьом, наприклад, не сподобався Хмелько, чия картина, за словами одного відвідувача, «виглядала краще на репродукціях». Інший анонім зізнався: «чим більше я дивлюся на Хмелька, тим більше мені подобається Веласкес». Пара Коптілов і Коптілова завважили, що «історичні картини, на яких зображений Богдан Хмельницький, багато виграли б, якби сам Богдан був одягнений простіше». Іншому відвідувачу з нерозбірливим підписом бюст гетьмана роботи Юхима Білостоцького здався скандальним, бо риси його обличчя не нагадували велико-

⁶³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3599, арк. 78–80; спр. 3634, арк. 11; спр. 3643, арк. 112; *Виставка изобразительного искусства*, 37–72.

⁶⁴ НАІУ, оп. 1, спр. 550, арк. 21.

го національного героя: «Про що ж так багато говорять по радіо? Вираз очей дурний, нижня губа безвольна. Зовсім відсутній дух історії». Натомість про ліричну картину Кривенка «Їхав козак на війноньку...» кілька відвідувачів написали, що автор вклав у неї душу⁶⁵.

Ще важливішим за незалежне прочитання історичних образів окремими відвідувачами був той факт, що ця гігантська виставка охоплювала киеворуські фрески, ікони XVI–XVIII століть, козацькі портрети, історичні малюнки Шевченка, а також дореволюційні історичні полотна, які раніше вважалися ідеологічно шкідливими – «Гість із Запоріжжя» (1901, варіанти 1910 і 1916) Фотія Красицького та «Похорон кошового» (1900) Олександра Мурашка. Виставляючи ці твори поруч із численними радянськими роботами на теми з української минувшини, особливо з часів козаччини, влада фактично робила важливу заяву. Виставка засвідчувала вікову тяглість культурного розвитку України, а також наступність мистецьких традицій у зображенні національного минулого. Втілена в дореволюційному історичному живописі українська національна мітологія тепер була явно, хай і вибірково, визнана як частина радянської української історичної пам'яті.

Історія в опері

Жанр великої історичної опери давав унікальну можливість поєднати сталінське прагнення до монументалізму і традиціоналізму в мистецтві з увагою системи до національної історії. З кінця тридцятих років влада і в Москві, і в Києві вітала ідею української патріотичної історичної опери, яка дала б радянським українцям справді величну картину їхнього історичного минулого, як це зробила для росіян постановка «Івана Сусаніна» 1939 року. Кілька спроб переробити самотню українську класичну історичну оперу «Тарас Бульба» (1890) Миколи Лисенка не дали результату, який був би водночас ідеологічно витриманим і цікавим для публіки⁶⁶.

⁶⁵ ЦДАМЛМ, ф. 665, оп. 1, спр. 169, арк. 16, 30 (Хмелько); 18зв (вбрання Хмельницького); 46зв (Білостоцький); 2, 7, і 19 (Кривенко).

⁶⁶ Детальніше про українську історичну оперу за часів Сталіна див. у

У травні 1948 року перспектива їхати незабаром до Москви на декаду українського мистецтва змусила українських чиновників поставити першорядним завданням створення радянської української історичної опери. Прикметно, що в умовах післявоєнного культу «російського старшого брата» український істеблішмент для відзначення возз'єднання з Росією віддав перевагу новому творові, а не черговій версії класичного «Тараса Бульби», де й сліду не було російської допомоги чи опіки. За два місяці винахідливий Корнійчук спільно з дружиною Вандою Василевською написав віршоване лібрето. Лібрето ґрунтувалося на Корнійчуковій п'єсі, але наголошувало бажання українців возз'єднатися з росіянами. В липні преса повідомляла, що композитор Кость Данькевич працює над музикою до опери⁶⁷.

Українські ідеологи перетворили «Богдана Хмельницького» на державну справу. Щойно одесит Данькевич 27 січня 1950 року завершив перший варіант музики, він телеграфував про це аж двом секретарям ЦК – Кириченкові й Назаренку. Вже 15 лютого газети повідомляли, що перше прослуховування в республіканському Комітеті у справах мистецтва пройшло з успіхом. У серпні Данькевич представив остаточну версію музики⁶⁸.

«Богдан Хмельницький» – велика історична опера, яка навряд чи мала щось спільне з традиціями західного музичного театру ХХ сторіччя. Ґрунтуючись на фольклорних мотивах, вона повторювала форму й драматичну структуру російських і західноєвропейських опер ХІХ сторіччя. Опера ще й містила прямі музичні цитати: у фіналі яко тема московського посла звучало Глінкине «Слався» з «Івана Сусаніна». Сюжет розгортався на тлі козацько-польської війни і завер-

моїї статті: «*Diktat and Dialogue in Stalinist Culture: Staging Patriotic Historical Opera in Soviet Ukraine (1936–1954)*», *Slavic Review* 59, no. 3 (Fall 2000): 597–624.

⁶⁷ РГАЛИ, ф. 962, оп. 11, д. 558, л. 17, 21, 48 (рішення поставити історичну оперу); ЦДАМЛМ, ф. 435, оп. 1, спр. 297 (перший варіант лібрето); *Радянське мистецтво*, 28 липня 1948, с. 3 (Данькевич).

⁶⁸ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2041, арк. 1; спр. 2051, арк. 1 (телеграми); *Радянське мистецтво*, 15 лютого 1950, с. 3 (перше прослуховування); 23 серпня 1950, с. 3 (партитура завершено).

шувався звертанням до царя з проханням заступництва (але не самим актом возз'єднання). І українська преса, і внутрішні рецензії оцінили київську прем'єру «Богдана Хмельницького» в січні 1951 року як тріумф⁶⁹.

Під час московської декади українського мистецтва в червні 1951 року Київський оперний театр чотири рази з помітним успіхом виставляв «Богдана Хмельницького» в Большому театрі⁷⁰. Однак «Правда» висловила кілька зауважень до опери, яка, на думку газети, зобразила польську шляхту недостатньо ворожою і не містила жодної батальної сцени⁷¹. На перший погляд може здатися, що цей коментар лише одинокий і другорядний відгук про загалом вдалу роботу. Однак на хвилі, яку здійняла стаття у «Правді» «Проти ідеологічних викривлень в літературі» (2 липня), усім проблемам в українській культурі раптом надали ідеологічного забарвлення. Коли ідеологічний наступ в Україні тільки починався, «Правда» 20 липня виступила з новою великою статтею «Про оперу “Богдан Хмельницький”». Навіть тоді флагман партійної преси не називав оперу націоналістичною і не вимагав краще показати російського «старшого брата». Анонімний автор редакційної статті вітав тему опери, музику й виступи співаків, але критикував кілька вад: вороги зображені не належним чином, немає страждання простих мас, бракує битв і є тільки один дует⁷².

Спантеличені дріб'язковістю цих закидів, українські чиновники самі розширили критику опери, інтерпретуючи московські заяви в тому сенсі, що «Богдан Хмельницький» недостатньо прославляє історичну російсько-українську дружбу⁷³. Ці звинувачення відображали повоєнну перейнятність українських ідеологів питаннями історичної пам'яті і національної ідентичності, що її підсилювали попередні числен-

⁶⁹ *Радянське мистецтво*, 31 січня 1951, с. 1; *Літературна газета*, 8 лютого 1951, с. 3; РГАЛИ, ф. 962, оп. 2, д. 2336, л. 13; оп. 3, д. 2306, л. 6.

⁷⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2428, арк. 3–85; *Декада українського мистецтва у Москві 15–24 червня 1951 р.: Збірка матеріалів* (Київ, 1953).

⁷¹ *Правда*, 16 червня 1951, с. 1.

⁷² *Там само*, 20 липня 1951, с. 3–4.

⁷³ *Літературна газета*, 26 липня 1951, с. 4; ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2424, арк. 13–14; оп. 1, спр. 976, арк. 12, 18–20, 227–229.

ні догани з Кремля і непевність ідеологічного контролю в Західній Україні.

До січня 1952 року Корнійчук і Василевська підготували нове лібрето, але кілька детальних обговорень у Спілці письменників, Академії наук, Комітеті у справах мистецтва та Спілці композиторів відібрали місяці, та й кожне з них завершувалося десятками дрібних критичних відгуків та дальшим перероблянням. Нове лібрето містило нову першу сцену першої дії – страта козацьких повстанців і страждання народу під ярмом польських панів. Ще одна нова вставка – друга сцена другої дії – показувала польську шляхту, яка виношувала свої чорні плани, і козаків під час штурму польської фортеці. Нарешті, на сцені з'являлися донські козаки, а нова дія четверта зображувала Переяславську раду 1654 року як апофеоз історичного зв'язку українців із російським народом⁷⁴.

Критичні відгуки про перший варіант лібрето засвідчують, наскільки одноставно республіканські функціонери і мистецька еліта «розвинули» туманну московську критику. Зокрема, в апараті ЦК КП(б)У зажадали детальніше змалювати братню допомогу з Росії (автори лібрето вирішили показати прибуття возів із російською зброєю). Ще ідеологам здалося, що «слово “Україна” в опері вживається занадто часто»⁷⁵. І вже зовсім грубий хід: дехто з українських критиків запропонував змінити останні слова завершального хору з «Богдану Хмельницькому слава!» на «Руському народу слава!», що й було зроблено. Але й після того Спілка композиторів України далі вимагала «сильнішого зображення бажання українців возз'єднатися з великим російським народом»⁷⁶. У результаті робота над «Богданом Хмельницьким» затягнулася. Як і «Історія Української РСР», цей гігантський артефакт сталінської історичної пам'яті на момент Сталінової смерті у березні 1953 року був незавершеним.

Десь у той самий час полеміка довкола іншої української опери показала межі контролю Москви, а також компромі-

⁷⁴ ЦДАМЛМ, ф. 435, оп. 1, спр. 304, арк. 1–8; спр. 305; ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 2747; ЦДАВОВ, ф. 4763, оп. 1, спр. 357, арк. 2–5, 44.

⁷⁵ ЦДАМЛМ, ф. 435, оп. 1, спр. 2012, арк. 5–6, 8.

⁷⁶ ЦДАВОВ, ф. 4763, оп. 1, спр. 357, арк. 95 (останні слова); ЦДАМЛМ, ф. 435, оп. 1, спр. 1959, арк. 15 (Спілка композиторів).

си, закладені в сталінському культурному процесі. 11 жовтня 1950 року по всьому Радянському Союзу транслювали ювілейну п'ятисоту виставу у Києві класичної опери Семена Гулака-Артемівського «Запорожець за Дунаєм» (1863). Хоча цю політично нешкідливу і справді розважальну комічну оперу співали українською, чутливе бюрократичне вухо в Москві почуло кілька ідеологічних ересей. Опера розповідає про козаків, які втекли на турецьку територію за Дунаєм, коли 1775 року Єкатеріна II наказала зруйнувати Запорозьку Січ. Після смішних і романтичних пригод, які насправді головні в сюжеті, у фіналі султан дозволяє козакам повернутися додому. Для московських чиновників ці елементи склали «наклепницьку історію». Мало того, «буржуазний історик» Костомаров, котрий для опери Гулака-Артемівського написав діалоги, «спотворив історичну реальність», зокрема зобразив козаків султановими найманцями, а головний герой Іван Карась пишається у нього кривавою перемогою козаків над арнаутами, які нещасливо виявилися предками сучасних братніх албанців. Ба більше, лібрето недоречно показує султана великодушним правителем, прихильним до козаків, а «насправді козаки змогли повернутися на Батьківщину завдяки втручання російського посла в Туреччині». Виявилося також, що хоч радянська цензура 1948 року заборонила російське лібрето «Запорожця за Дунаєм», київська, харківська й одеська опери і далі використовували трохи скориговану версію старого українського тексту, мабуть, унаслідок бюрократичної помилки⁷⁷.

Тимчасом у жовтні 1951 року в Московському музичному театрі ім. К. С. Станіславського і В. І. Неміровича-Данченка відбулася прем'єра «Запорожця за Дунаєм» «у новому російському перекладі Г. Шипова», яку переглянули і схвалили в апараті ЦК ВКП(б). Газети рекламували нову версію, що її підготували «на основі історичних документів»⁷⁸. Детальніший аналіз нового російського лібрето, яке вже за три місяці цензура дозволила публікувати і виставляти в усьому СРСР, виказує суттєве редагування і

⁷⁷ РГАСПИ, ф. 17, оп. 132, д. 419, л. 219–21.

⁷⁸ Там само, л. 222–52; Радянське мистецтво, 24 жовтня 1951, с. 4.

переписування. Українські чиновники й інтелігенція шанували «Запорожця за Дунаєм» як першу національну оперу, Рильський 1949 року писав про «високий патріотизм, який пронизує оперу від першої до останньої ноти». Однак Шипов назвав свою переробку просто «народною музичною комедією». Він увів негативного героя, писаря Прокопа, ніби щоб відтінити нову позитивну роль – російського посла, який співає арію «Близок час освободження». По всьому лібрето Шипов майстерно розкидав наклепи на турків і примусив козаків нарікати на своє життя в Оттоманській імперії. Щоб покращити твір Гулака-Артемівського, він додав також кілька найпопулярніших українських народних пісень як додаткові арії⁷⁹.

«Народна музична комедія» з успіхом ішла в Москві два з половиною роки, аж поки одну з вистав під час поїздки в столицю у квітні 1953 року не відвідав Назаренко. Обурений український ідеолог залишив спектакль і негайно написав до ЦК КПРС. Вистава, за його словами, «дуже далека від оригіналу, прийнятого для постановок на українській сцені». Вживаючи риторичну фігуру «збереження автентичності» української спадщини, Назаренко вимагав заборонити нове російське лібрето. Однак московські чиновники стали за право театру «підправляти» класичні твори і як приклад навели прецеденти в російській опері – вистави «Іван Сусанін», «Боріс Годунов» та «Хованщина» в Большому театрі. Водночас владники з ЦК вважали існування двох різних версій «Запорожця за Дунаєм» – українською в Україні та інакший варіант російською в Росії – неприпустимим. Вони запропонували створити спільну комісію, яка виробить стандартні сюжет і лібрето⁸⁰. Однак відшукати в архівах сліди такої комісії не вдалося. Через десять місяців художній керівник Київської опери на одному з засідань згадав «суперечки про те, що з класики роблять “вермішель”», викликані московською постановою «Запорожця за Дунаєм», і це все⁸¹.

⁷⁹ РГАЛИ, ф. 962, оп. 11, д. 613, л. 1–47 (Шипов); ЦДАМЛМ, ф. 146, оп. 1, спр. 192, арк. 2 (Рильський).

⁸⁰ РГАНИ, ф. 5, оп. 17, д. 445, л. 35–38.

⁸¹ ЦДАМЛМ, ф. 573, оп. 1, спр. 216, арк. 5.

Назаренкові мотивації заслуговують на увагу. Він напевно мав знати про різні зміни, що їх українські театри робили в оперних лібрето й музиці. У середині тридцятих років, коли Назаренко був секретарем з пропаганди в Харківському обкомі партії, Іван Карась у виставі місцевого театру проклинав Єкатеріну II і князя Потьомкіна за наказ зруйнувати Запорозьку Січ. Під час декади українського мистецтва в Москві 1936 року Карась у спектаклі киян також засуджував Потьомкіна, «гонителя Запорозької Січі», але явно не царіцю. Звісно, цієї репліки не було в оригінальному лібрето, і її швидко прибравли з тексту після реабілітації російської імперської традиції наприкінці тридцятих⁸². Навіть повоєнну українську «оригінальну версію» час від часу трохи редагували, про що Назаренко теж не міг не знати. Іншими словами, секретар захищав не так «автентичність» української культурної спадщини, як виняткове право місцевих ідеологів, поетів і музикантів редагувати «свою» класику.

Прикметно, що колізія між Москвою і Києвом з приводу «Запорожця за Дунаєм» закінчилася компромісом. Московський музичний театр ім. К. С. Станіславського і В. І. Немировича-Данченка ставив «нову» версію опери, у якій російський посол визволяє козаків, українські ж театри притримувалися традиційного сюжету, де це робить султан. Рильський, котрий був ще й літературним консультантом київської опери, зробив тільки дві зміни в лібрето: вилучив згадку про арнаутів і додав одного епізодичного героя, який натякає, що козаки отримали листи з Москви⁸³.

Зважаючи на істотну відмінність між українським і російським варіантами, текст, який Рильський 1951 року повинен був написати для екранізації «Запорожця за Дунаєм» на Київській кіностудії, що мала демонструватися по всіх кутках Радянського Союзу, слід було переробляти серйозніше. Хоча російський посол на сцені не з'являвся, увертюру супроводжувало пояснення: «Розуміючи, що Росія підтримує вигоди козаків, і що запорожці готуються до збройного виступу, турецький султан змушений був дозволити їм повернути-

⁸² Див.: Yekelchuk, *Diktat and Dialogue in Stalinist Culture*, 616–617.

⁸³ ЦДАМЛМ, ф. 573, оп. 4, спр. 17, арк. 17, 25.

ся на Україну». У цьому сценарії Іван Карась під час першої появи на сцені казав: «Все ж рідна сторона, люди свої, одної віри, одної крові – і ми, і московські люди, то може б гуртом і до кращої долі доступились». (За іронією, якраз перед цією ідеологічно важливою реплікою Карась скаржився на жахливе похмілля і вихиляв чарку горілки.) Мало того, навіть султан щодо козаків визнавав: «Нелегко їх тримати в своїй владі. Могутнього захисника вони мають». Київська кіностудія випустила фільм улітку 1953 року, породивши третю версію популярної опери – дивний гібрид київської і московської вистав⁸⁴.

Пам'ятаючи про наближення святкування трьохсотріччя возз'єднання, запланованих на початок 1954 року, українська влада координувала гарячкові зусилля поставити нову версію «Богдана Хмельницького» Данькевича. 27 вересня 1953 року київський оперний театр відкрив новий сезон цією оперою в її найбільш проросійському варіанті. Потік розлогих рецензій одразу оголосив оперу «найвищим досягненням» радянського українського музичного театру⁸⁵. Наступні бурхливі святкування трьохсотї річниці Переяславської ради ствердили місце опери в каноні радянської української культури. Харківський, одеський і сталінський (донецький) оперні театри виставили «Богдана Хмельницького» – як писали, з неймовірним успіхом – навесні 1954 року. У травні київська опера їздила до Москви на українську декаду, де показала «Богдана Хмельницького» під бурхливі оплески⁸⁶. 10 травня радянське телебачення транслювало оперу в прямому етері з Большого театру. У вступному авторському слові Данькевич заявив, що кияни приїхали висловити «почуття братерської любові і безмежної вдячності» російському народові. Оперу неодноразово повністю транслювали по всесоюзному й українському радіо та випустили на грамофонних платівках. У святко-

⁸⁴ Там само, ф. 1106, оп. 1, спр. 22, арк. 1а, 9–10, 21 (сценарій); ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3268, арк. 29 (вийшов фільм).

⁸⁵ Радянське мистецтво, 30 вересня 1953, с. 3; 14 жовтня 1953, с. 3; Літературна газета, 1 жовтня 1953, с. 3; 29 жовтня 1953, р. 2.

⁸⁶ РГАНІ, ф. 5, оп. 17, д. 402, л. 71; ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 3504, арк. 24; оп. 30, спр. 3632, арк. 20–22; ЦДАВОВ, ф. 5116, оп. 4, спр. 15, арк. 44; спр. 19, арк. 1–2; спр. 20, арк. 1–7, 25.

вому концерті з нагоди трьохсотріччя прозвучало аж три арії з твору Данькевича, а сам композитор отримав звання народного артиста СРСР⁸⁷.

За браком надійних джерел важко реконструювати вплив історичної опери на сучасну національну пам'ять. Десятки тисяч радянських українців побували на виставах «Богдана Хмельницького» і мільйони чули оперу по радіо. Однак 1954 року ніхто не опитував слухачів, як вони «прочитують» цей культурний продукт. У січні 1954 року паризький кореспондент української емігрантської газети «Новий шлях» переказав враження тих, хто побував у Радянській Україні. За їхніми словами, «квитки на п'єсу “Богдан Хмельницький”, що йде тепер в Київській Опері, треба брати наперед за три-чотири тижні. Публіка бурхливо плескає чудовим українським декорам і одягам, військові українці голосно вітають козацькі прапори. І всі разом, наче заморожені, слухають нудну арію Богдана про необхідність “возз'єднання”»⁸⁸. Декому з канадських інформантів цей пасаж видався достатньо важливим, аби повідомити його у Слов'янський комітет СРСР, який опікувався зв'язками з закордонними слов'янами⁸⁹, проте інші джерела не підтверджують інформацію емігрантської газети. Читачи радянські архівні документи і тогочасну періодику, можна з таким самим успіхом дійти висновку, що опера «Богдан Хмельницький» була популярна саме тому, що втілювала ідею союзу росіян з українцями.

Однак архіви подають нові докази її нечуваної популярності. Відомості про відвідування київського оперного театру засвідчують, що «Богдан Хмельницький» був абсолютним фаворитом публіки: того сезону опера пройшла в театрі 36 разів, продано було 52 768 квитків, тобто в середньому на виставу збиралося 1 466 глядачів. Того самого сезону театр 8 разів показав «офіційну» російську патріотичну оперу «Іван

⁸⁷ ГАРФ, ф. 6903, оп. 26, д. 39 (програма телебачення на 10 травня; сторінки нenumerовані); РГАНІ, ф. 5, оп. 17, д. 402, л. 76–77 (всесоюзне радіо); ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3631, арк. 25 (українське радіо); спр. 3633, арк. 47–54 (платівки); спр. 3632, арк. 180–86 (концерт); Радянське мистецтво, 17 листопада 1954, с. 4 (звання Данькевичу).

⁸⁸ Новий шлях, 15 січня 1954, с. 4.

⁸⁹ ГАРФ, ф. 6646, оп. 1, д. 356, л. 14–18.

Сусанін», яка зібрала 6950 глядачів (у середньому 869 на виставу); 7 разів «Бориса Годунова» – загальна аудиторія 7 183 глядачі (1 026 у середньому) і 9 разів «Кармен» – загальна аудиторія 9 894 глядачі (в середньому 1 099)⁹⁰. Загальна статистика по всіх радянських театрах 1954 року свідчить, що 7 оперних театрів (київський і 6 менших обласних – усі українські) виставляли «Богдана Хмельницького» 129 разів, їхні спектаклі відвідали 136 123 глядачі, в середньому 1 055. Жодна російська класична опера в усьому Радянському Союзі не збрала того року такої середньої аудиторії. «Іван Сусанін», який ішов в усіх великих оперних театрах, тільки наблизився: 15 театрів, 126 вистав і 128 276 глядачів (1 018 у середньому). «Євгеній Онегін», «Пікова дама» та інша класика залишилися далеко позаду. Опера на радянську тематику, яка йшла найчастіше, – «Молода гвардія» Юлія Мейтуса (за збігом теж твір українського композитора) – дала такі цифри: 9 театрів, 87 постанов, 49 980 глядачів (574 в середньому)⁹¹.

Ця статистика переконливо доводить, що «Богдан Хмельницький» користувався в Україні небаченою популярністю. Питання, скільки глядачів потребували української патріотичної опери, а скільки слухачів нового й актуального твору про російсько-українську дружбу «зорганізувала» влада, залишається відкритим. Але хай якою була практична мета, у п'ятдесяті роки «Богдан Хмельницький» таки став *українською* національною історичною оперою. Незалежно від закладеної пропагандистської ідеї, синтез драматичної репрезентації минулого нації з помпезною видовищністю й театральністю заповнив важливу нішу в культурних підвалинах національної пам'яті. Хоча опера прославляла «старшого брата», вона також возвеличувала героїчне козацьке минуле і звільнення батьківщини від іноземного поневолення. Так «Богдан Хмельницький» давав українському слухачеві досвід самоототожнення зі славними предками.

Співак Михайло Гришко, зачеплений критичними відгу-

⁹⁰ РГАЛИ, ф. 2329, оп. 3, д. 168, л. 35об. Тільки справжній оперний раритет на той час – «Тоска» Джакомо Пуччіні – побила рекордну середню відвідуваність «Богдана Хмельницького»: тільки два вечори цієї опери в Києві зібрали 2959 глядачів.

⁹¹ Там само, д. 111, л. 1–3.

ками про «статичне» зображення ним гетьмана, написав сердитого й зворушливого листа Хрущову, у якому висловив це відчуття належності до історичної спільноти. Гришко читав наукові дослідження, літописи й історичні романи про ту добу, часом йому навіть ввижались полковники Хмельницького на вулиці. Співак уважав себе «сином свого народу, в крові якого тече кров предків, що відійшли у вічність і мріяли побачити свою Батьківщину вільною і незалежною»⁹². Схожими словами школярі з містечка Яготин Київської області писали 1954 року Корнійчукові, що його п'єса «Богдан Хмельницький» «виховує в нас почуття любові і гордості за свій народ, який зумів у тяжкій боротьбі відстояти свою незалежність»⁹³. Саме можливість такого вибіркового прочитання неросійських репрезентацій національного минулого й підважувала принципову ідею, закодовану в офіційній пам'яті, – ідею проросійської «дружби».

⁹² РГАНИ, ф. 5, оп. 17, д. 445, л. 85–86. Це трохи кумедно, бо, найімовірніше, Гришко регулярно зустрічав у київському Пасажі, де вони обидва мешкали, співака-баса Бориса Гмирю, який виконував роль полковника Кривоноса в цій опері.

⁹³ ЦДАМЛМ, ф. 435, оп. 1, спр. 1302, арк. 1–2.

Епілог

Завершивши кампанію ідеологічних чисток наприкінці 1951 року, українське керівництво було задоволене результатами. З листопада 1951 до травня 1952 року жодна ідеологічна постанова чи помітна публічна заява не виказували стурбованість партії якимись «націоналістичними ухилами» в культурі й науці. Однак невдовзі республіканські владники дізналися, що сам Сталін досі підозріливо оцінює ідеологічну ситуацію в Україні. У травні 1952 року перший секретар Мельников повідомив членам ЦК КП(б)У: «14 квітня цього року нас із тов. Коротченком прийняв товариш Сталін. Під час бесіди, яка тривала майже чотири години, Йосиф Віссаріонович усебічно цікавився станом промисловости, сільського господарства і культурного будівництва на Україні». Керівник української компартії доповів про затверджений Сталіним план повоєнної відбудови України, а погані новини залишив насамкінець: «Докладно цікавився товариш Сталін станом ідеологічної роботи на Україні і висловив думку, що тут у нас справи негаразд»¹.

Мельников не уточнив, чи Сталін називав проблеми, які викликають його занепокоєння. Однак є спокуса припустити, що всезнаючий «батько народів» розумів: його помічники не змогли створити радянську українську історичну пам'ять, зовсім окрему від нерадянської української історичної пам'яті.

¹ ЦДАГО, ф. 24, оп. 1605, арк. 19, 23. Дем'ян Коротченко був на той час головою Ради Міністрів УРСР.

Можливо, Сталіну йшлося про обмеженість ідеологічного контролю держави над історіописанням і впливову роль місцевих чиновників та інтелігенції у витворенні почуття національної єдності його численних народів. Може, він був невдоволений очевидною здібністю української публіки вибірково «читати» перередаговані тексти культури, інтерпретуючи їх як героїчні наративи їхнього національного минулого. Росіяни під кінець сталінщини дедалі більше могли «артикулювати, що значить належати до російської національної спільноти»², так само радянські українці зберігали почуття етнічної ідентичности, сформоване за часів українізації.

До останніх днів СРСР підтримуючи ідеологію «дружби народів», Сталінові наступники так ніколи й не звели різні національні історії радянських народів до спільного знаменника.

Кремль, як це показано в попередніх розділах, хотів контролювати розуміння патріотизму й історичної пам'яті в Україні. Але ці поняття були відкритими для інтерпретацій місцевими інтелектуалами й громадою, що спонукало Москву до кількох кампаній проти «українського націоналізму». Сталінський проєкт уніфікованої пам'яті підважував той факт, що історичні репрезентації минулого, хай там як вони відзначали історичну єдність радянських народів, ніколи не заперечували етнічну відмінність неросіян. Зрештою, суперечності сталінської політики пам'яті пояснюють невдачу формування з багатонаціонального Радянського Союзу єдиної, гомогенної спільноти.

Останнє сталінське свято

Сталін помер 5 березня 1953 року, але сталінські моделі пам'яті ще залишалися чинними навесні 1954 року, коли радянська влада з небаченим розмахом відзначала трьохсотріччя Переяславської угоди. Однак смерть вождя і наступні політичні перестанови в Кремлі тільки посилили звичайну радянську бюрократичну неефективність. У грудні 1953 року верховне керівництво раптом усвідомило: в жодній з офіційних заяв не зазначено точні дати святкувань. Поза-

² Brandenberger, *National Bolshevism*, 247.

як трьохсот річниця припадала на 18 січня, місцеві керівники в Україні й Росії почали хвилюватися через брак часу для підготування святкових заходів. Мало того, середина зими не виглядала добрим часом для урочистостей і парадів. Чотирнадцятого грудня Поспелов і новий перший секретар компартії України Олексій Кириченко доповіли, нарешті, про цю проблему Хрущову. Відтак офіційна заява в пресі повідомила, що радянське керівництво «відгукнулося на прохання партійних, радянських і громадських організацій» перенести урочистості з січня на травень 1954 року³.

У ході святкових приготувань українські партійні керівники швидко затвердили пропозиції поставити кілька пам'ятників та провести ідеологічні заходи на відзначення трьохсотріччя⁴. Хоча жоден архітектурний проект на травень 1954 року (а насправді й до кінця п'ятдесятих) завершений не був, ідеологи в Києві й Москві вчасно випродукували чимало гасел, відкритих листів та «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954)».

Ініціатива створити цей документ, який остаточно визначив радянську інтерпретацію історичних зв'язків Росії з неросійськими народами, належала українським ідеологам. Хоча формально «Тези» видав ЦК КПРС у Москві, українські історики відіграли головну роль у їх підготуванні. Відділ науки й культури ЦК призначив своїх працівників Фьодора Хрустова, Ілью Хлябіча й Андрія Лихолата координувати роботу, та насправді організаційні функції дісталися саме Лихолату, українському історикові, який спеціалізувався на періоді революції та громадянської війни⁵.

Постанова ЦК від 21 вересня 1953 року зобов'язувала апарат підготувати «Тези» до Нового року. Щоб виконати це завдання, Лихолат залучив чільних істориків з Києва (Бойка, Голобуцького, Гуслистого, Касименка, Шевченка) і Москви

³ ЦХСД, ф. 5, оп. 30, д. 9, л. 115–16; ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 3504, арк. 186.

⁴ ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 3504, арк. 121–123, 163–67; оп. 30, спр. 3597, арк. 73–77; спр. 3598, арк. 2–6, 19–44; ЦХСД, ф. 5, оп. 30, д. 9, л. 51–64; д. 52, л. 96–99, 127–129.

⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 3504, арк. 163–67 (українська ініціатива); РГАНІ, ф. 5, оп. 17, д. 402, л. 26 (Лихолат та інші).

(Базілевіча, Черепніна, Панкратову, Пічету, Сідорова, Тихомірова), які мали підготувати попередні матеріяли. Відтак він склав фінальну версію тексту, консультуючись із Поспеловим та Олексієм Румянцевим, головою Відділу науки й культури і колишнім українським економістом. Лихолат радився також із Назаренком, Корнійчуком та українським колегою Румянцева Степаном Червоненком⁶. П'ятого січня 1954 року остаточну версію подали Хрущову, але ні в його примірнику, ні в копії, надісланій українському Політбюро, немає якихось важливих поміток. Лихолатів варіант практично без змін прозвучав як виступ ЦК⁷.

«Тези» не накидали українським ідеологам і інтелектуалам чужу інтерпретативну модель. Цей документ радше стверджував стратегії пам'яті, що їх українська еліта розвивала принаймні десятиліття. Суб'єктами історії поставали нації замість класів, а могутній Радянський Союз із російським домінуванням – радше ніж перемога соціалізму – виступав телеологічним результатом історичного розвитку⁸. Відзначаючи «братній союз» України з Росією, сталінські ідеологи встановлювали історичну спадковість між Радянським Союзом і Російською імперією. Але возвеличувати належність українців до імперії можна було, тільки довівши її користь для роз-

⁶ РГАНІ, ф. 5, оп. 30, д. 9, л. 55 (постанова). Мій виклад ґрунтовано здебільшого на архівних джерелах, але з урахуванням розповідей Андрія Васильовича Лихолата. Від 1961 року й аж до смерті 1993 року він працював в Інституті історії АН УРСР, куди я 1989 року прийшов молодшим науковим співробітником. Андрій Васильович любив ділитися спогадами з молодшими колегами, але через сорок п'ять років після тих подій його хронологія не завжди була правильною. Стивен Величенко спілкувався з Лихолатом 1988 року і опублікував схожі свідчення про історію «Тез», але стверджував, що Суслов доручив Лихолату підготувати цей документ у середині 1952 року, а фінальна версія була готова в середині 1953-го. (Velyuchenko, *Shaping Identity*, 59). Архівні матеріяли, недоступні тоді Величенкові, не підтверджують таке датування.

⁷ РГАНІ, ф. 5, оп. 30, д. 52, л. 1–29; ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3642, арк. 35–70.

⁸ Ярослав Білінський справедливо завважив, що в «Тезах» «навіть “класовий” характер історії не наголошений; український і російський народи зображено як єдині спільноти, а не такі, що складаються зі взаємоворожих класів» (*The Second Soviet Republic*, 205).

витку української нації. І навпаки, українську національну пам'ять можна було плекати лише в імперських межах російського кермування. Тому «Тези» й інші офіційні документи того періоду мали подвійний характер: вони повертали українському народові роль історичного дівця і водночас спрямовували його історичну траєкторію до шукання захисту й поради в російського «старшого брата».

Отож «Тези» стверджували, що внаслідок возз'єднання українці не втратили етнічної ідентичності і не перестали бути суб'єктом історії. Навпаки, «Актом возз'єднання український народ закріпив свій тісний і нерозривний історичний зв'язок з російським народом, в особі якого він знайшов великого союзника, вірного друга і захисника у боротьбі за своє соціальне і національне визволення». У такій схемі більшовицька революція поставала важливою віхою в етнічній історії українців. За допомоги російського старшого брата український народ «добився здійснення своєї споконвічної мрії – створення дійсно вільної, суверенної національної держави, яка зайняла визначне місце в сім'ї радянських республік». Мало того, членство в Радянському Союзі дозволило українцям об'єднати всі свої етнічні землі в одній політичній одиниці – Українській РСР, яка стала «однією з найбільших держав Європи», що її економічні показники перевищують французькі чи італійські⁹.

«Тези» з'явилися в центральних російських і українських виданнях 12 січня 1954 року і були одразу передруковані практично в усіх радянських газетах та журналах. Крім того, їх видали окремою брошурою російською мовою накладом 1 мільйон примірників та українською накладом 400 тисяч. Тринадцятого й чотирнадцятого січня партійні активісти на підприємствах, у колгоспах, школах, установах по всій Україні організували публічні читання «Тез»¹⁰.

Тимчасом влада зосередилася на випуску різноманітних пам'ятних знаків, серед них і сувенірна медаль із зображен-

⁹ *Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)* (Київ, 1954), с. 39, 74–75, 101–102.

¹⁰ *Правда*, 12 січня 1954, с. 3; *Радянська Україна*, 12 січня 1954, с. 3; 14 січня 1954, с. 1; 15 січня 1954, с. 1; ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3600, арк. 10.

ням українця й росіянина, які на тлі кремлівської стіни тримають геральдичний щит «Навіки з великим російським народом». Тут ідеальний росіянин вищий за молодшого українського брата, на плече якого він по-батьківськи поклав ліву руку. До того ж одягнений у сучасний костюм росіянин презентує радянську модерність, натомість українець традиційно вбраний в «етнографічну» вишиванку. (На обкладинці травневого числа журналу «Україна» за 1954 рік схожа ілюстрація, на якій українця й росіянина оточують щасливі представники інших радянських народів.) На зворотному боці медалі було вигравірувано Переяславську раду. Ця ювілейна медаль призначалася для української верхівки і високих гостей. Для широкої публіки випустили 2 мільйони значків, на яких були зображені кремлівська вежа, прапори Радянської Росії та Радянської України й число «300». З'явилися також спеціальні ювілейні марки з картиною Дерегуса «Переяславська рада», орденом Богдана Хмельницького та пам'ятником гетьману в Києві¹¹.

Аби впевнитися, що прості громадяни запам'ятають трьохсотріччя возз'єднання, українські ідеологи організували випуск чималого переліку продукції, яку мали продавати у святковій упаковці з зображенням пам'ятника Хмельницькому в Києві, Кремля та напису «300 років». До цього переліку входили такі несподівані предмети, як жіночі бюстгальтери й шовкові нічні сорочки (200 тис. штук), панчохи (250 тис.), чоловічі шкарпетки (200 тис.), цигарки марки «Запорожці» (2 млн. пачок), бокали для вина з написом «Возз'єднання» та особливе пиво «Переяславське» (27 тис. дал). Українські броварі розробили це міцне пиво спеціально до ювілею, використовуючи «історичні» складники, як-то мед і рис¹².

Власне ювілейна дата – 18 січня 1954 року – не була позначена якимись помітними заходами. Однак 17 січня влада

¹¹ РГАЛИ, ф. 2329, оп. 4, д. 245, 252; ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 8, спр. 98882, арк. 96–101, 205; ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3605, 3606; 3620 (медаль); оп. 24, спр. 3504, арк. 37–38; оп. 30, спр. 3607, арк. 1–5 (значок); спр. 3621, арк. 6 (поштової марки).

¹² ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 8, спр. 10237, арк. 65–85; ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3601, арк. 15–37 (перелік); *Радянська Україна*, 5 лютого 1954, с. 2 (пиво).

оголосила про перейменування міста Проскурів на Хмельницький, а Кам'янець-Подільської області на Хмельницьку. Вулиця Маросейка в Москві стала вулицею Хмельницького. 19 лютого РСФСР презентувала Україні дорогий святковий подарунок – Кримську область. Хоча Крим був історично татарським, а етнічно російським, Микола Бажан на засіданні Президії Верховної Ради СРСР, яка затвердила передачу, заявив, що «тісні господарські й культурні зв'язки між Україною і Кримом зародилися ще в давнину». У квітні в Києві й Москві відбулися урочисті засідання української і всесоюзної Академії наук, на яких звучали численні промови про історичну українсько-російську дружбу. Двадцять четвертого квітня в Москві пройшов великий український концерт, а 6–16 травня відбулися декади української культури в Москві та російської культури в Києві¹³.

Святкування сягнуло апогею наприкінці травня 1954 року. Двадцять другого травня у Києві відкрилася урочиста сесія Верховної Ради УРСР, на якій були присутні делегації від усіх радянських республік і польського сейму. Перший секретар Кириченко виголосив довгу промову, розвиваючи ідеї «Тез». Сотні організацій – від монгольського парламенту до глухих колгоспів – надіслали українському народові вітальні телеграми¹⁴. Двадцять третього травня у Києві, Харкові, Львові, Севастополі, Одесі та Переяславі-Хмельницькому відбулися військові й цивільні паради, а ввечері салютували з 20 гармат. У Києві Хрещатиком пройшло близько 500 тисяч людей, багато хто в національних костюмах. Колона Молотовського району показала величезну картину «Переяславська рада», змонтовану на вантажівці. Площа Хмельницького (колишня й теперішня Софійська площа) була при-

¹³ *Радянська Україна*, 17 січня 1954, с. 1 (перейменування); 25 квітня 1954 (концерт); ГАРФ, ф. 7523, оп. 57, д. 963, л. 1–3; оп. 58, д. 19, л. 2–21 (Крим); Юбилейные научные сессии, посвященные 300-летию воссоединения Украины с Россией, *Вопросы истории*, № 5 (1954): 184–186. Про декади див.: *Правда і Радянська Україна*, 6–18 травня 1954.

¹⁴ *Радянська Україна*, 22 травня 1954, с. 1; 23 травня 1954, с. 2–4 (сесія); ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3608, 3611, 3612; ЦДАВОВ, ф. 2, оп. 8, спр. 10238 (телеграми, привітання). Окремі привітання згодом надрукували, див.: *Радянська Україна*, 27 травня 1954, с. 2; 29 травня 1954, с. 2.

крашена гігантською копією Хмелькової картини «Навіки з Москвою»¹⁵.

На відзначення ювілею Росія й Україна обмінялися символічними дарунками, зокрема картинами на історичні теми, шкатулками, вазами, скульптурами, килимами та альбомами. Поміж українських подарунків були «Навіки з Москвою» Хмелька, gobelen на мотив «Переяславської ради» Дерегуса, численні шкатулки й вази з портретами Хмельницького та копія козацької полковницької булави. (На додаток українська влада презентувала копії булав вісімнадцятьом радянським маршалам і генералам.) Список містить і такі явно сучасні предмети, як телевізор, магнітофон і камера. Росія відповіла псевдоантичними шоломами, багато оздобленими шкатулками, скульптурами, килимами й так само кількома сучасними предметами. Інші республіки теж презентували подарунки і Росії, й Україні. Після святкувань історичні музеї в Москві й Києві якийсь час експонували ці подарунки – строкату суміш історичної пишноти й радянської модерності, яка нібито мала символізувати наслідки того союзу XVII сторіччя¹⁶.

В останні травневі дні святкування перенеслися до Москви. Двадцять дев'ятого травня відкрилася урочиста сесія Верховної Ради РРФСР, а наступного дня на Красній площі відбувся військовий парад і цивільна демонстрація¹⁷. Московські урочистості додали трьохсотріччю нового символічного виміру: Радянський Союз уперше офіційно святкував ювілей царських територіяльних набутків на державному рівні. Відзначання дружби народів і російського кермування поширювалося на далеке минуле, трьохсотріччя встановлювало парадигму пам'яті, потенційно застосовну до інших народів СРСР і до радянських закордонних сателітів. Про святкові засідання, концерти й лекції повідомляли болгарська, че-

¹⁵ *Вечірній Київ*, 24 травня 1954, с. 1, 3; 20 травня 1954, с. 3; ЦДАГО, ф. 1, оп. 30, спр. 3600, арк. 58–59; спр. 3636, арк. 6–7.

¹⁶ ЦДАГО, ф. 1, оп. 16, спр. 74, арк. 104–111; оп. 30, спр. 3622, арк. 1–48 (подарунки від України); спр. 3623, арк. 1–19 (подарунки Україні); спр. 3601, арк. 87–90; спр. 3641, арк. 138–139; *Радянське мистецтво*, 9 червня 1954, с. 1; *Літературна газета*, 1 липня 1954, с. 1 (музеї).

¹⁷ *Правда*, 30 травня 1954, с. 1–2; 31 травня 1954, с. 1–2.

хословацька, східнонімецька, угорська, польська і румунська преса¹⁸. У серпні 1954 року кабардинське партійне керівництво сповнилося бажання відзначити наступного року чотирихсоту річницю «добровільного входження до складу Росії» їхнього краю. Позаяк царське завоювання Кабарди сталося 1557 року, радники ЦК запропонували відкласти святкування на 1957 рік. Уже 1955 року владники Алтайського краю заговорили про завоювання цієї землі як про «добровільне приєднання», а білоруські науковці стверджували, що «возз'єднання» Білорусі з Росією наприкінці XVIII сторіччя відповідало «віковичним прагненням білоруського народу»¹⁹. Складніше було з Астраханським краєм, керівники якого в березні 1955 року попросили в Кремля дозволу відзначити 400 років з часу входження Астраханського ханату до складу Росії (1956). У шкільних підручниках завоювання Казані й Астрахані Іваном IV трактувалося як найзнаменніші ранні російські військові тріумфи, а чиновники-ідеологи не бажали «переписувати» цю подію в офіційній пам'яті, тож пропозицію не затвердили²⁰.

Хоча ювілейні урочистості нібито відзначали російсько-українську дружбу, реакція окремих українців на «Тези» свідчить, що місцеві інтелектуали використовували цей офіційний документ для підтримки власної національної пам'яті. Старший науковий співробітник Інституту літератури Савченко заявив, що у «Тезах» «недостатньо висвітлено роль передових діячів української культури» і навіть не згадано таких письменників-класиків, як Сковорода, Франко, Грабовський, Коцюбинський та Леся Українка. Працівник Інституту історії Олексій Война підважував бінарну опозицію «старшого» й «молодшого» братів, нагадуючи про третього історичного гравця – Польщу. На його думку, у документі «замало з'ясовано значення співробітництва російського, укра-

¹⁸ Див.: *Радянська Україна*, січень–травень 1954.

¹⁹ РГАНІ, ф. 5, оп. 17, д. 427, л. 189–207 (Кабарда); П. Е. Тадьев, Конференция по вопросам изучения истории Горного Алтая, *Вопросы истории*, № 4 (1955): 173–175 (Алтай); Е. И. Корнейчик, Экономические предпосылки формирования белорусской буржуазной нации, *Там само*, № 8 (1955): 98.

²⁰ РГАНІ, ф. 5, оп. 17, д. 518, л. 70–75.

їнського і польського народів для розвитку інтернаціональних зв'язків». Група студентів Дрогобицького педагогічного інституту була незадоволена тим, що «Тези» не повертають в українську історичну пам'ять суперечливу постать гетьмана Сагайдачного: «Студенти інституту тт. Дикий, Пучковський, Кочмар та інші, схвалюючи “Тези”, висловили побажання роз'яснити роль гетьмана Сагайдачного, уроженця Самбірського району Дрогобицької області, у період боротьби українського народу за своє визволення»²¹.

Масована пропагандистська кампанія перед ювілейними святкуваннями і під час їх стимулювала інтерес українського суспільства до свого національного минулого. Типовими запитаннями після читання «Тез» та лекцій на історичну тематику товариства «Знання» були такі: «Коли Україна організувалася як нація?»; «Скільки разів Хмельницький направляв послів у Москву?»; «Які ще питання, крім возз'єднання, розглядалися на Переяславській раді?»; «Чому ми називаємо возз'єднанням, а не приєднанням?»; «Чому Т. Г. Шевченко у своїх поезіях називав Б. Хмельницького “нерозумним сином”, негативно ставився до нього в окремих віршах?»²² Схоже, всі ці питання виказують обізнаність із нерадянськими наративами про українське минуле та критичне ставлення до офіційних пояснень, але жодне з них не було надіслано до Москви. Українські чиновники пильнували, редагуючи звіти про реакцію простих людей на «Тези». Вибрані відгукки, які вони надсилали в Кремль, створювали враження, ніби сто відсотків населення республіки, зокрема й західні українці, повністю засвоїли останню версію сталінської національної пам'яті²³.

Після Сталіна

Початок десталінізації в Україні був позначений спробами науковців підважити сталінську концепцію українського минулого. На нараді істориків улітку 1956 року Кость

²¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 46, спр. 6822, арк. 40, 105.

²² *Там само*, арк. 83; оп. 30, спр. 3626, арк. 18–19.

²³ Див.: РГАНІ, ф. 5, оп. 30, д. 52, л. 101–107.

Гуслистий розкритикував нещодавнє прикрашання колоніальних практик царизму і запропонував переосмислити твори «буржуазних» істориків. Бойко запропонував дослідити спадщину Драгоманова, Лось назвав український національний рух ХІХ століття «прогресивним», а ще двоє істориків зажадали створити український історичний журнал. Того самого року історик Михайло Лисенко опублікував статтю, у якій заважив, що сучасні науковці перенаголошують прогресивність союзу України з царською Росією²⁴. Тимчасом українські літературознавці далі підважували сталінський ортодоксальний погляд на Шевченка. Ієремія Айзеншток заперечив міт про дружбу поета з російськими мислителями-радикалами як суб'єктивістську інтерпретацію, не завжди ґрунтовану на історичних відомостях. Олександр Білецький піддав сумніву означення Шевченка як «революційного демократа», а інтерпретації його текстів, спрямовані на доведення поетових соціалістичних переконань, визнав нездалими²⁵.

Якщо відомі науковці критикували тільки крайнощі сталінського мітотворення, частина студентської молоді навіть переходила межу між радянською і «націоналістичною» версіями української національної пам'яті. У лютому 1956 року Василь Кушнір, комсорг історичного факультету Ужгородського університету, занотував у своєму щоденнику розмову з однокурсниками: «Спір про те, чи може Україна існувати самостійно, що було б з нею, якщо б вона була тривалий час такою. По-моєму: в цей час ми змогли б стояти в числі передових держав світу». У червні 1956 року він записав: «Вели сьогодні спір відносно націоналізму. Я з групою товаришів захищав Мазепу та інших національних героїв»²⁶.

Між 1956 і 1958 роками влада офіційно скасувала сталінське засудження вірша Сосюри «Любіть Україну» та опери Данькевича «Богдан Хмельницький». Довженку дозволили друкуватися, а після його смерті 1956 року українська інтелігенція вшанувала його як режисера світового масшта-

²⁴ Bilinsky, *The Second Soviet Republic*, 206–207. Ідеться про статтю: М. М. Лисенко, Перебудувати викладання історії в середній школі у світлі рішень ХХ з'їзду КПРС, *Радянська школа*, №10 (1956): 8–10.

²⁵ Там само, 193–94.

²⁶ Юрчук, *Культурне життя в Україні в повоєнні роки*, 61.

бу. Українське культурне відродження періоду «відлиги» наголосило національну спадщину, тяглість української культурної традиції і гордість за національне минуле. Література й мистецтво обернулися до історичних і фольклорних тем, а відомі інтелектуали й молоді радикали публічно маніфестували свої зв'язки з українським минулим. 1968 року вийшов алегоричний роман чільного прозаїка Олесь Гончара «Собор», який прославляв козацьку минувшину і критикував руйнування державою українських історичних пам'яток. Молодий поет Василь Симоненко оспівував у самвидавних віршах вічне життя нації і козацьку кров, яка тече в його жилах²⁷. Повертаючи Шевченка як символ нації, а не соціалізму чи зв'язків України з Росією, молоді інтелектуали розпочали власне, відмінне від офіційного, паломництво до поетової могили. Від 1966 до 1971 року вони збиралися 22 травня біля пам'ятника Шевченкові в Києві, щоб відзначити день перенесення його праху в Україну²⁸.

Схожим чином в офіційній історіографії почалося повернення до «національної історії», інтерпретації української історії, яку пізніше реакція влади загнала в дисидентський самвидав. У статті, написаній, імовірно, 1966 року для публікації, відомий історик Михайло Брайчевський піддав сумніву схвалену інтерпретацію «возз'єднання», доводячи, що старшинська верхівка вважала Переяславську угоду лише військовим союзом, натомість царська адміністрація розуміла її як акт інкорпорації. Ніколи не друкована в Радянському Союзі стаття Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?» поширювалася в самвидаві і з'явилася на Заході. Літературний критик Іван Дзюба, маючи на увазі передусім владну аудиторію, написав книжку «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965–1969), у якій намагався застосувати марксистську критику до російської і радянської колоніальних практик в Україні²⁹.

²⁷ Див.: Kenneth C. Farmer, *Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy* (The Hague, 1980), pp. 78–121.

²⁸ Баран, *Україна 1950–1960-х рр.*, 146; Георгій Касьянов, *Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років* (Київ, 1995), с. 70–72.

²⁹ Брайчевський, *Приєднання чи возз'єднання?*; Іван Дзюба, *Інтернаціоналізм чи русифікація?* (Київ, 2005).

Шістдесятники підхопили відновлення національного нарративу не тому, що були вродженими націоналістами, а тому що вирости в сталінській імперії пам'яті, а ця імперія не змогла виробити ненаціональну версію минулого. Як українські дисиденти ставили під сумнів радянський міт «дружби народів», бо він применшував їхнє національне минуле, так само російські інтелектуали-патріоти починали критикувати його за несправедливість до історичної величі Росії³⁰. Тріщини в сталінській спільноті пам'яті дедалі помітнішали.

Хоча республіканська влада періодично приборкувала «націоналістичні ухили» в науці й культурі, її власна політика пам'яті залишалася глибоко двозначною. Насправді в Україні в шістдесяті роки існувала «фактична спільність інтересів політичної еліти, зацікавленої в адміністративній автономії, і культурних еліт, зацікавлених у розширенні культурних можливостей»³¹. Слідом за придушенням українських дисидентів у 1971–1973 роках Петра Шелеста зняли з посади першого секретаря КПУ. Його книжку «Україно наша Радянська» розкритикували за ідеалізацію козацтва, применшення важливості акту воз'єднання та захист економічної самодостатності України. Перший секретар, поза сумнівом, підтримував українську культуру, і цілком може бути, що західні науковці даремно потрактували звинувачення в націоналізмі як суто формальний привід усунути Шелеста. Справжніми ж причинами нібито стали його опір новій економічній централізації та політичні перестанови в Москві. У кожному разі Шелест постає у своїх мемуарах щирим шанувальником української національної спадщини, який вірить у живкість національної культури³².

³⁰ Див.: Brudny, *Reinventing Russia*.

³¹ Farmer, *Ukrainian Nationalism*, 95. Цей аргумент уживає також Богдан Кравченко у кн. *Соціальні зміни і національна свідомість*, розд. 5.

³² П. Е. Шелест, *Да не судимы будете: Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС* (Москва, 1995). Про Шелеста див.: Yaroslav Bilinsky, Mykola Skrypnyk and Petro Shelest: An Essay on the Persistence and Limits of Ukrainian National Communism, in Jeremy R. Azrael, ed., *Soviet Nationality Policies and Practices* (New York, 1978), pp. 105–143; Lowell Tillet, «Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest», *Slavic Review* 34, no. 4 (1975): 752–768.

Відставка Шелеста передувала новій кампанії проти пережитків «буржуазного націоналізму» в українській культурі й науці. Після 1973 року радянські ідеологи пильно стежили за діяльністю інтелектуалів, аби бути певними, що національний нарратив незмінно підпорядкований доктрині російського кермування. Однак притлумлена напруга в офіційній історичній пам'яті, яка одночасно святкувала націю й імперію, залишилася нерозв'язаною. Коли наприкінці вісімдесятих років контроль партійних ідеологів за суспільством пішов у небуття, повернення національної версії української історичної пам'яті стало важливим політичним питанням. Як завжди в нещодавньому дослідженні пострадянських комеморацийних практик соціолог Кетрин Ванер, цією «спрагою історичних дебатів рухало давнє і повсюдне відкидання простими людьми офіційних радянських історій»³³. Реабілітація Грушевського, уславлення козацтва, переоцінка Переяславської угоди змагалися за увагу публіки з такими питаннями, як Чорнобиль і сталінські злочини. Проголошення незалежності України 1991 року знищило міт дружби народів і повернуло національний нарратив як офіційний родовід українського народу³⁴.

Те, що сталінські ідеологи засуджували як «націоналізм», стало офіційною ідеологією незалежної української держави. Сучасний український істеблшмент повернув до національного пантеону таких великих попередників, як Іван Мазепа та Михайло Грушевський, і відкинув класовий аналіз. Однак він приймає і таких сталінських героїв, як Данило Галицький і Богдан Хмельницький, а також лінійний нарратив «природ-

³³ Catherine Wanner, *Burden of Dreams: History and Identity in Post-Soviet Ukraine* (University Park, 1998), p. 38.

³⁴ Крім книжки Кетрин Ванер, див. про це: Когут, Зенон. Історія як поле битви. Російсько-українські відносини та історична свідомість у сучасній Україні. У кн.: Когут, Зенон. *Коріння ідентичности: Студії з ранньомодерної і модерної історії України*. Пер. С. Грачова, О. Бобровський. Київ, 2004; Taras Kuzio, *Ukraine: State and Nation Building* (New York, 1998); Serhii Plokhyy, The Ghosts of Pereiaslav: Russo-Ukrainian Historical Debates in the Post-Soviet Era, *Europe-Asia Studies* 53, no. 3 (2001): 489–505; Frank Sysyn, The Reemergence of the Ukrainian Nation and Cossack Mythology, *Social Research* 58, no. 4 (Winter 1991): 845–864.

ного» історичного розвитку нації до возз'єднання всіх українських етнічних земель в одній державі – візію, яку сталінські ідеологи поділяли з націоналістичними теоретиками і якої навчили радянських українців. Кінець кінцем, у пошуках національної ідеології сталінізм прийшов до відправної точки старого «буржуазного націоналізму» – ідеї, що імперія є сумою її націй.

Бібліографія

Архівні джерела

ЦДАГО

Центральний державний архів громадських об'єднань України (Київ)

ф. 1 (Комуністична партія України)

оп. 1 (описи з 1 по 9 містять протоколи пленумів Центрального Комітету та інших партійних зборів): спр. 729, 972, 976

оп. 6: спр. 409, 1036, 1073

оп. 8: спр. 316, 328, 330, 340

оп. 16 (Протоколи засідань Політбюро і Секретаріату, Засекречені справи): спр. 32, 74

оп. 23 (Особливий відділ, Секретна частина): спр. 328, 355, 441, 451, 463, 703, 780, 787, 788, 860, 889, 890, 937, 1060, 1604, 1605, 1608, 1621, 1652, 2768, 2782, 2858, 4504, 4511, 4512, 4515, 4525, 4526, 4956, 4957, 4958, 5072, 5664, 6259

оп. 24 (Особливий відділ, Секретна частина, продовження): спр. 8, 774, 777, 784, 785, 1090, 1105, 1577, 1605, 2677, 2714, 3503, 3504

оп. 30 (Особливий відділ, Загальна частина): спр. 621, 985, 1370, 1377, 1416, 1832, 1850, 1875, 1902, 1916, 1917, 1918, 1919, 1920, 1921, 1922, 1924, 1925, 1926, 1989, 1990, 2003, 2030, 2041, 2042, 2047, 2051, 2056, 2325, 2328, 2330, 2339, 2347, 2357, 2360, 2423, 2424, 2426, 2428, 2747, 2755, 2756, 2757, 2768, 2769, 2775, 2806, 2811, 3261, 3268, 3308, 3597, 3598, 3599, 3600, 3601, 3605, 3606, 3608, 3611, 3612, 3618, 3619, 3620, 3621, 3622, 3623, 3627, 3628, 3629, 3631, 3632, 3633, 3634, 3636, 3640, 3641, 3642, 3643, 3652, 3653, 3655, 3656, 3662, 3657, 3672, 3674, 3681, 5073

оп. 46 (Відділ організаційно-партійної роботи): спр. 6822

оп. 70 (Відділ пропаганди та агітації): спр. 46, 48, 50, 66, 68, 91, 121, 153, 266, 282, 326, 385, 387, 388, 390, 394, 399, 436, 459, 514, 539, 540, 564, 570, 571, 618, 620, 621, 689, 714, 744, 753, 754, 757, 760,

761, 762, 763, 764, 823, 836, 837, 840, 1090, 1095, 1173, 1154, 1334, 1494, 1620, 1768, 1787, 1788, 1886, 1917, 1948, 2247

оп. 72 (Відділ літератури і мистецтва): спр. 1

оп. 73 (Відділ шкіл): спр. 398, 585, 592

ЦДАВОВ

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

ф. 2 (Рада Міністрів)

оп. 7: спр. 345, 553, 818, 2747, 3078, 3927, 5553, 5568, 9527

оп. 8: спр. 2040, 2531, 7730, 9486, 9496, 9503, 9504, 9880, 10237, 10238, 11406, 11407, 11408, 98882

ф. 4669 (Д. З. Мануїльський), оп. 1: спр. 23, 44, 47, 124

ф. 4750 (Українська радянська енциклопедія), оп. 1: спр. 2, 13, 17, 3959

ф. 4762 (Державний комітет у справах культурно-освітніх установ), оп. 1: спр. 164, 187, 343, 562, 566, 669

ф. 4763 (Державний комітет у справах мистецтв), оп. 1: спр. 58, 85, 357

ф. 4906, оп. 1: спр. 35

ф. 5116 (Міністерство культури)

оп. 4: спр. 15, 19, 20

оп. 10: спр. 16, 19, 20

ЦДАМЛМ

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України

ф. 119 (М. Г. Дергус), оп. 1: спр. 168

ф. 146 (М. П. Стефанович), оп. 1: спр. 192

ф. 196 (В. І. Касіян), оп. 1: спр. 26

ф. 435 (О. Є. Корнійчук), оп. 1: спр. 33, 297, 304, 496, 508, 766, 1302, 1577, 1846, 1959, 2012, 2137

ф. 573 (Національна опера України), оп. 1: спр. 46, 216; оп. 4: спр. 17

ф. 581 (Спілка художників України), оп. 1: спр. 343, 440

ф. 590 (Спілка письменників України), оп. 1: спр. 39, 40, 56, 57, 163, 197, 199, 204

ф. 661 (Спілка композиторів України), оп. 1: спр. 130

ф. 665 (Дирекція художніх виставок), оп. 1: спр. 167, 169

ф. 687 (Н. І. Рибак), оп. 1: спр. 47

ф. 1106 (І. С. Паторжинський), оп. 1: спр. 22

НАІУ

Науковий архів Інституту історії України НАНУ

оп. 1 (плани, звіти, протоколи зборів тощо): спр. 95, 103, 134, 140, 166, 215, 352, 353, 354, 355, 363 (2 частини), 407, 478а, 550

оп. 1Л (особисті справи): спр. 115

РГАСПИ

Российский государственный архив социальной и политической истории (Москва)

ф. 17 (Центральный комитет КПСС)

оп. 120 (Отделы ЦК): д. 348

оп. 125 (Управление пропаганды и агитации): дд. 190, 212, 224, 293, 300, 340

оп. 132 (Отдел пропаганды и агитации, 1948–1953): дд. 232, 339, 372, 416, 419, 427, 503

оп. 133 (Отделы ЦК, 1951–1955): дд. 4, 220, 303, 311

ЦХСД (нині – РГАНІ (Российский государственный архив новейшей истории))

Центр хранения современной документации (Москва)

ф. 5 (Центральный комитет КПСС)

оп. 17 (Отделы просвещения, литературы и искусства, науки и культуры): дд. 402, 427, 445, 454, 470

оп. 30 (Общий отдел): дд. 9, 39, 52

ГАРФ

Государственный архив Российской Федерации

ф. 6646 (Славянский комитет СССР), оп. 1: дд. 4, 356

ф. 6903 (Комитет по делам радиовещания и телевидения при Совете Министров СССР), оп. 26: д. 39

ф. 7523 (Президиум Верховного Совета СССР), оп. 57: д. 963; оп. 58: д. 19

ф. 9401 (Особая папка И. В. Сталина), оп. 2: д. 138

РГАЛИ

Российский государственный архив литературы и искусства

ф. 962 (Всесоюзный комитет по делам искусств, до 1952), оп. 2: д. 2336; оп. 3: д. 1995; оп. 11: дд. 558, 613

ф. 1992 (И. А. Савченко), оп. 1: дд. 75, 76, 78, 80, 116, 124, 125, 129

ф. 2329 (Министерство культуры СССР, 1953–), оп. 3: дд. 111, 168; оп. 4: дд. 101, 245, 252; оп. 12: д. 237

Газети

Вечірній Київ (Київ)

Вісті (Київ)

Известия (Москва)

Комуніст (Київ)

Культура и жизнь (Москва)

Література і мистецтво (Київ)
Літературна газета (Київ)
Літературна Україна (Київ)
Новий шлях (Торонто)
Правда (Москва)
Радянська освіта (Київ)
Радянська Україна (Київ)
Радянське мистецтво (Київ)

Опубліковані джерела

- XVI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України 25–28 січня 1949 р.: *Матеріали з'їзду*. Київ, 1949.
- XVIII з'їзд Комуністичної партії України 23–26 березня 1954 р.: *Матеріали з'їзду*. Київ, 1954.
- XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза, 17–31 октября 1961 г.: *Стенографический отчет*. 2 тома. Москва, 1962.
- Аксенов, Ю. С. Послевоенный сталинизм: Удар по интеллигенции. *Кентавр*, № 1 (1991): 80–89.
- Александров, Г. О некоторых задачах общественных наук в современных условиях. *Большевик*, № 14 (1945): 12–29.
- Андерсон, Б. *Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму*. Пер. Віктор Морозов. Київ, 2001.
- Апанович, О. М., ред. *Переяслав-Хмельницький і його історичні пам'ятки*. Київ, 1954.
- Бажан, Микола. Данило Галицький. У його: *Вірші і поеми*. Київ, 1949.
- Бажан, Микола. Данило Галицький. *Українська література*, № 3/4 (1942): 47–59.
- Бажан, Микола. ред. *Історія українського мистецтва в шести томах*. Том 6. Київ, 1968.
- Барабой, А. Рецензія на *Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654)*, М. Н. Петровський. *Історик-марксист*, № 7 (1940): 137–40.
- Баран, Володимир. *Україна 1950–1960-х рр.: Еволюція тоталітарної системи*. Львів, 1996.
- Бахтин, М. М. *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса*. 2-е изд. Москва, 1990.
- Безпальчий, В. Суспільно-політичні погляди П. А. Грабовського. *Більшовик України*, № 7 (1952): 51–62.

- Білан, Ю., А. Буцик, В. Козинець, В. Котов і О. Кошик. Книга про славне минуле українського народу. *Комуніст України*, № 2 (1954): 70–80.
- Белоусов, С. М. і О. П. Оглоблин. *Західна Україна*. Київ, 1940.
- Белоусов, С. М., К. Г. Гуслистий, О. П. Оглоблин, М. Н. Петровський, М. І. Супруненко і Ф. О. Ястребов, ред. *Історія України: Короткий курс*. Київ, 1940.
- Боечко, Василь, Оксана Ганжа і Борис Захарчук. *Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан*. Київ, 1994.
- Бойко, І. Д. *300-летие воссоединения Украины и России*. Москва, 1954.
- Бойко, І., К. Гуслистий, Б. Дацюк і С. Калашникова. Сборник документов о воссоединении Украины с Россией. *Коммунист*, № 2 (1954): 108–16.
- Бойко, І. Д. *300 років возз'єднання України з Росією*. Київ, 1953.
- Бойко, І. і К. Гуслистий. Монографія про Богдана Хмельницького. *Комуніст України*, № 11 (1954): 76–80.
- Брайчевський, Михайло. *Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції*. Торонто, 1971.
- Вершигора, П. Браття по оружию (О народных формах вооруженной борьбы русского и украинского народов). *Октябрь*, № 4 (1954): 110–36.
- Владич, Леонід. *Василь Касіян: П'ять етюдів про художника*. Київ, 1978.
- Воблій, К., К. Гуслистий, В. Дядиченко, Ф. Лось, М. Петровський, Л. Славін, М. Супруненко і Ф. Шерстюк. *Нарис історії України*. Уфа, 1942.
- Воронин, Н. Рецензия на *Военное дело в Киевской Руси*. В. И. Довженок. *Вопросы истории*, № 1 (1951): 139–40.
- Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах*. 3 тома. Москва, 1953.
- Выставка изобразительного искусства Украинской ССР, посвященная трехсотлетию воссоединения Украины с Россией: Живопись, скульптура, графика: Каталог*. Киев, 1954.
- Выставка изобразительного искусства Украинской ССР: Живопись, скульптура, графика: Каталог*. Киев, 1951.
- Геллнер, Ернест. *Нації і націоналізм*. Пер. Георгій Касьянов. Київ, 2003.
- Гобсбаум, Ерик і Теренс Рейнджер, ред. *Винайдення традиції*. Пер. Микола Климчук. Київ: Ніка-Центр, 2005.
- Голинський, Ю. Ф. *Героїчна тема в творчості І. А. Савченка*. Київ, 1982.

- Голобуцкий, В. А. Россия и Освободительная война украинского народа 1648–1654 годов. *Вопросы истории*, № 1 (1954): 80–95.
- Горбунова, Е. *Драматургия А. Корнейчука*. Москва, 1952.
- Грабович, Григорій. Советська альбомна шевченкіяна: Колаж, бриколаж і кіч. *Критика*, № 3 (5) (1998): 24–29.
- Греков, Б. Д. Рецензия на *Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве*, Н. Петровский. *Исторический журнал*, № 12 (1944): 74–75.
- Греков, Б. Д. Судьбы населения галицких княжеских вотчин под властью Польши. *Исторический журнал*, № 12 (1944): 37–43.
- Греков, Б. Д., С. В. Бахрушин и В. И. Лебедев, ред. *История СССР*. Том. 1: *С древнейших времен до конца XVIII века*. 2-е изд. Москва, 1948.
- Гриневич, В. А. Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: 3 історії однієї політичної гри. *Український історичний журнал*, № 5 (1991): 29–37.
- Гриневич, В. А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: Проекти і реалії (1944–1945 рр.). *Український історичний журнал*, № 3 (1995): 35–46.
- Грушевський, Михайло. *Історія України-Русі*. Том. 9, частини 1 і 2. Київ, 1996–1997.
- Гуслистий, К. *Данило Галицький*. Наші великі предки. Саратов, 1942.
- Гуслистий, К. *Петро Конашевич-Сагайдачний*. Наші великі предки. Саратов, 1942.
- Данилюк, Ю. З., ред. *Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х–80-х рр. XX ст.* Київ, 1997.
- Дахшлейгер, Г. Ф. В Институте истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР. *Вопросы истории*, № 2 (1952): 146–51.
- Дашкевич, Ярослав. Іван Крип'якевич – історик України. Вступ до: Іван Крип'якевич, *Історія України*. Львів, 1990.
- Декада українського мистецтва у Москві 15–24 червня 1951 р.: Збір-ка матеріалів*. Київ, 1953.
- Дзюба, І. М. *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Київ, 2005.
- Дмитерко, Л. Українська радянська література після постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград». *Більшовик України*, № 1 (1949): 72–80.
- Дмитренко, А. *Український радянський історичний живопис*. Київ, 1966.
- Добренко, Евгений. Сумерки культуры. *Дружба народов*, № 2 (1991): 249–271.

- Довженко, Олександр. *Господи, пошли мені сили: Щоденник, кіноповісті, оповідання, фольклорні записи, листи, документи*. Харків, 1994.
- Довженко, В. І. *Військова справа в Київській Русі*. Київ, 1950.
- До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекручення історії України. *Більшовик України*, № 8 (1947): 1–10.
- До тридцятиріччя Української Радянської Соціалістичної Республіки. *Більшовик України*, № 12 (1947): 1–9.
- До українського народу: Звернення мітингу представників українського народу 26 листопада 1941 року в Саратові. У кн.: *Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР*. Том. 1. Уфа, 1943.
- Дубенко, С. В. *Тарас Шевченко та його герої на екрані*. Київ, 1967.
- Дядиченко, В. А. Научно-популярная литература о воссоединении Украины с Россией. *Вопросы истории*, № 4 (1954): 127–132.
- Дядиченко, В. А., О. К. Касименко і Ф. П. Шевченко, ред. *Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією*. Київ, 1954.
- Єкельчик, Сергій. Творення святині: українофіли та Шевченкова могила в Каневі (1861–1900 рр.). *Збірник харківського історико-філологічного товариства*, Нова серія, Т. 11. (Харків, 2005): 43–58.
- Єневич, Ф. Американський фальсифікатор ідейної спадщини Шевченка. *Більшовик України*, № 8 (1949): 26–40.
- Єневич, Ф. Великий син українського народу. *Більшовик України*, № 3 (1951): 20–29.
- Зак, М., Л. Парфенов и О. Якубович-Ясный, *Игорь Савченко*. Москва, 1959.
- Замлинська, О. В. Ідеологічний терор та репресії проти творчої інтелігенції у перші повоєнні роки (1945–1947 рр.). *Київська старовина*, № 2 (1993): 73–80.
- Замлинська, О. В. Ідеологічні репресії у галузі культури в Україні у 1948–1953 рр. У кн.: *Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика*, ред. В. М. Даниленко. Том. 2. Київ, 1996.
- За новые успехи изобразительного искусства Украины. *Искусство*, № 4 (1951): 3–10.
- Зимин, А. А., В. Д. Мочалов и А. А. Новосельский. Ценный труд по истории Украинской ССР. *Вопросы истории*, № 6 (1954): 128–132.
- Зубкова, Елена. *Общество и реформы, 1945–1964*. Москва, 1993.
- Іванов, О. О. Історичне значення возз'єднання України з Росією. *Радянська школа*, № 9 (1953): 19–28.
- Ильченко, Александр. *Петербургская осень*. Москва, 1946.

- Льченко, Олександр. *Петербурзька осінь: Доповнене видання*. Київ, 1952.
- Льченко, Олександр. *Серце жде*. Київ, 1939.
- Ісаєвич, Ярослав. Передмова. У кн.: І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, 2-ге вид. Львів, 1990.
- Історія України*. Том 1: *Передкапіталістична доба*. Харків, 1932.
- Каганович, Лазарь. *Памятные записки*. Москва, 1995.
- Касименко, О. К., ред. *Віковічна дружба російського і українського народів: Збірник статей, присвячених 300-річному ювілею возз'єднання України з Росією (1654–1954)*. Київ, 1954.
- Касименко, О. К., ред. *Історія Української РСР*. Том 1. Київ, 1953.
- Касименко, О. К., ред. *Історія Української ССР*. Обмежений наклад. Том 1. Київ, 1951.
- Касьянов, Георгій. *Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років*. Київ, 1995.
- Ким, М. Рецензія на *Історія Казахської ССР с древнейших времен до наших дней*. 2-е изд. Ред. И. О. Омаров и А. М. Панкратова, *Вопросы истории*, № 6 (1949): 130–134.
- Кирилюк, Євген, ред. *Історія української літератури у восьми томах*. Томи 7 і 8. Київ, 1971.
- Климась, М. Іван Франко – непримиренний борець проти націоналізму і космополітизму. *Більшовик України*, № 8 (1951): 28–39.
- Кобилецький, Ю. *Крила кречета: Життя і творчість Олександра Корнійчука*. Київ, 1975.
- Коваленко, Л. Исторические взгляды революционера-демократа Т. Г. Шевченко. *Вопросы истории*, № 7 (1951): 26–44.
- Коваль, М. В. Справа Олександра Довженка. *Український історичний журнал*, № 4 (1994): 108–19.
- Коваль, М. В. Флагман української історіографії. *Український історичний журнал*, № 4 (1997): 11–18.
- Коваль, М. В. і О. С. Рубльов. Інститут історії НАН України: Перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.). *Український історичний журнал*, № 6 (1996): 50–68.
- Когут, Зенон. Історія як поле битви. Російсько-українські відносини та історична свідомість у сучасній Україні. У кн.: Когут, Зенон. *Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної і модерної історії України*. Пер. С. Грачова, О. Бобровський. Київ, 2004.
- Кожукало, І. П. Вплив культу особи Сталіна на ідеологічні процеси на Україні в 40-ві – на початку 50-х років. *Український історичний журнал*, № 2 (1989): 14–26.

- Козаченко, А. И. Ценное собрание источников по истории воссоединения Украины с Россией. *Вопросы истории*, № 5 (1954): 145–151.
- Колесников, Г. А. и А. М. Рожков. *Ордена и медали СССР*. 2-е изд. Москва, 1978.
- Кондратюк, Костянтин і Іванна Лучаківська. Західноукраїнська інтелігенція у перші роки радянської влади (вересень 1939–червень 1941). *Вісник Львівського університету: Серія історична*, № 33 (1998): 178–85.
- Кондуфор, Ю. Ю., ред. *Культурне будівництво в Українській РСР: Червень 1941–1950: Збірник документів і матеріалів*. Київ, 1989.
- Константинов, С. В. Несостоявшаяся расправа (О совещании историков в ЦК ВКП(б) в мае-июле 1944 года). У кн.: *Власть и общественные организации России в первой трети XX столетия*, ред. А. Ф. Кисилев. Москва, 1994.
- Корнейчик, Е. И. Экономические предпосылки формирования белорусской буржуазной нации. *Вопросы истории*, № 8 (1955): 94–104.
- Корнійчук, Олександр. *Богдан Хмельницький: П'єса на п'ять дій*. Київ, 1954.
- Корнійчук, Олександр. *Богдан Хмельницький: Перша частина трилогії*. Львів, 1939.
- Королюк, В. Рецензія на *Очерки по истории Галицко-Вольнской Руси*, В. Т. Пашуто. *Вопросы истории*, № 8 (1951): 132–136.
- Костюк, Григорій. *Сталінізм в Україні (Гене́за і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника*. Київ, 1995.
- Костюк, Ю. Висока патріотична роль радянського мистецтва. *Більшовик України*, № 3 (1949): 40–51.
- Кот, С. И. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. Част. 3. Київ, 1989.
- Кравченко, Богдан. *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.* Пер. В. Івашко, В. Корнієнко. Київ, 1997.
- Крип'якевич, І. П. *Богдан Хмельницький*. Київ, 1954 (1-ше вид.); Львів, 1990 (2-ге вид.).
- Крип'якевич, І. П. *Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст.* Київ, 1953.
- Крип'якевич, І. П. *Мала історія України*. Фельдкірх, 1947.
- К[руть], В. Хмельницький, Богдан Зиновий Михайлович. *Большая советская энциклопедия*. 1-е изд. Том 59. Москва, 1935.
- Кулиш, П. А. *История воссоединения Руси*. 2 тома. Санкт-Петербург, 1874.
- Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду: Збірник документів*. Том 2. Київ, 1961.

- Курас, І. Ф., ред. *Національні відносини в Україні ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів*. Київ, 1994.
- Литвин, К. Об истории украинского народа. *Большевик*, № 7 (1947): 41–56.
- Максимов, Л. О журнале «Вопросы истории». *Большевик*, № 13 (1952): 60–70.
- Мануильский, Д. З. *Украинско-немецкие националисты на службе у фашистской Германии*. Киев, 1946.
- Маркс, Карл і Фрідріх Енгельс. *Маніфест Комуністичної партії*. Київ, 1987.
- Мартинюк, І. Розвивати і культивувати радянський патріотизм. *Більшовик України*, № 8 (1947): 11–24.
- Мезенцева, Г. Г. *Музеї України*. Київ, 1959.
- Михайлов, М. *Константин Федорович Данькевич: Народний артист СРСР*. Київ, 1964.
- Мусієнко, О. Г. Андрій Патрус-Карпатський. У кн.: *З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій*, ред. О. Г. Мусієнко. Київ, 1991.
- Мусієнко, О. Г., ред. *З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій*. Київ, 1991.
- Мышко, Д. И. Переяславская рада 1654 года. *Вопросы истории*, № 12 (1953): 19–28.
- Наулко, І. П. Вивчення періоду Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. *Радянська школа*, № 3 (1954): 13–17.
- Непідписана стаття, *Вопросы истории*, № 1 (1945): 3–5.
- Нечкина, М. В. Вопрос о М. Н. Покровском в постановлениях партии и правительства 1934–1938 гг. о преподавании истории и исторической науке. *Исторические записки*, 118 (1990): 233–246.
- Нечкина, М. В. К вопросу о формуле «наименьшее зло» (Письмо в редакцию). *Вопросы истории*, № 4 (1951): 44–48.
- Нечкина, М. В. К итогам дискуссии о периодизации советской исторической науки. *История СССР*, № 2 (1962): 57–68.
- Об итогах дискуссии о периодизации истории СССР. *Вопросы истории*, № 3 (1951): 53–60.
- Осипов, К. *Богдан Хмельницкий. Жизнь замечательных людей*. Москва, 1939; 2-е изд., 1948.
- Ответ П. К. Пономаренко на вопросы Г. А. Куманева 2 ноября 1978 г. *Отечественная история*, № 6 (1998): 133–149.

- Панкратова, А. М. *Великий російський народ*. Київ, 1949; 2-ге вид., 1952.
- Панкратова, А. М., ред. *История СССР: Учебник для VIII класса средней школы*. 5-е изд., Москва, 1946; 14-е изд., Москва, 1955.
- Панч, Петро. *Гомоніла Україна*. Київ, 1954.
- Панч, Петро. *Запорожці*. Київ, 1946.
- Папуто, В. Т. Даниил Галицкий. *Исторический журнал*, № 3–4 (1943): 37–44.
- Папуто, В. Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. Москва, 1950.
- Пашенко, О., ред. *IX украинская художественная выставка: Каталог*. Киев, 1948.
- Петровский, М. Н. *Богдан Хмельницкий*. Москва, 1944.
- Петровский, М. Н. *Богдан Хмельницкий. Наши великие предки*. Саратов, 1942.
- Петровский, М. Н. *Военное прошлое украинского народа*. Библиотека красноармейца. Москва, 1939.
- Петровский, М. Н. Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве. *Большевик*, № 2 (1944): 42–55.
- Петровский, М. Н. *Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве*. Москва, 1944.
- Петровский, М. Н. Присоединение Украины к России в 1654 году. *Исторический журнал*, № 1 (1944): 47–54.
- Петровський, М. Н. *Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654)*. Київ, 1940.
- Петровський, М. Н. *Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі*. Київ, 1944.
- Петровський, М. Н. *Західна Україна (Історична довідка)*. Бібліотека агітатора. Київ, 1945.
- Петровський, М. Н. *Нариси історії України XVII – початку XVIII століть*. Том. 1: *Досліди над Літописом Самовидця*. Харків, 1930.
- Петровський, М. Н. *Незламний дух великого українського народу*. Харків, 1943.
- Пиріг, Р. Я. *Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934)*. Київ, 1993.
- Пичета, В. *Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии*. Москва, 1940.
- Пільгук, Іван. Микола Костомаров. *Українська література*, № 4–5 (1945): 122–131.
- Пристайко, Володимир і Юрій Шаповал. *Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934*. Київ, 1996.

- Рибак, Натан. *Переяславська рада*. 2 томи. Київ, 1953.
- Рибак, Натан. *Переяславська рада*. Київ, 1949.
- Рибак, Натан. *Переяславська рада*. Ред. М. Н. Петровський. Київ, 1948.
- Рішуче поліпшувати добір, розстановку і використання кадрів. *Партробітник України*, № 8 (1946): 4–11.
- Роміцин, А. А. *Українське радянське кіномистецтво 1941–1954 рр.* Київ, 1959.
- Рубльов, О. С. і Ю. А. Черченко. *Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції: 20–50-ті роки ХХ ст.* Київ, 1994.
- Руденко, Микола. *Найбільше диво – життя: Спогади*. Київ, 1998.
- Савчук, О. В. *Краєзнавчий рух в Україні (кінець 50-х – початок 90-х рр. ХХ ст.)*. Автореферат кандидатської дисертації. Київ, 1997.
- Санцевич, А. В. и Н. В. Комаренко. *Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР: 1936–1986 гг.* Киев, 1986.
- Сафонова, Є. В. Антифашистські мітинги представників українського народу у роки Великої Вітчизняної війни. У кн.: *Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції 27–28 квітня 1995 р.*, ред. М. В. Коваль. Київ, 1996.
- Сергійчук, Володимир, ред. *Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали*. Київ, 1998.
- Сиротюк, Микола. *Українська історична проза за 40 років*. Київ, 1958.
- Сиротюк, Микола. *Український радянський історичний роман: Проблема історичної та художньої правди*. Київ, 1962.
- Сливка, Ю., ред. *Культурне життя в Україні: Західні землі: Документи і матеріали*. Том 1: 1939–1953. Київ, 1995.
- Смирнов, Н. и Г. Арутюнов. Рецензия на *История армянского народа*, част. 1, ред. Б. Аракелян и А. Иоаннисян, *Вопросы истории*, № 12 (1951): 183–186.
- Смолій, В. А., ред. *Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник*. Київ, 1998.
- Смолій, В. А., ред. *У лежачих тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Збірник документів і матеріалів*. 2 частини. Київ, 1996.
- Соколовський, О. *Богун: Історичний роман з часів Хмельниччини*. Мюнхен, 1957.
- Сорока, М. Зінаїда Тулуб. У кн.: *З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій*, ред. О. Г. Мусієнко. Київ, 1991.
- Сосюра, Володимир. *Любіть Україну! У його: Всім серцем любіть Україну...* Вибрані твори. Упоряд. і передмова С. А. Гальченка. Київ, 2003.

- Сосюра, Володимир. Третя рота. *Київ*, № 1 (1988): 63–122; № 2 (1988): 69–122.
- Сталин, И. В. Выступление И. В. Сталина на приеме в Кремле в честь командующих войсками Красной армии 24 мая 1945 года. В его: *О Великой Отечественной войне Советского Союза*. Москва, 1948.
- Сталин, И. В. Об антиленинских ошибках и националистических извращениях в киноповести Довженко «Украина в огне». *Искусство кино*, № 4 (1990): 84–96.
- Сталин, И. В. О задачах хозяйственников. В его: *Вопросы ленинизма*. (Москва, 1934).
- Станішевський, Ю. О. *Український радянський музичний театр: Нариси історії (1917–1967)*. Київ, 1970.
- Стенограмма совещания по вопросам истории СССР в ЦК ВКП(б) в 1944 году. *Вопросы истории*, № 2 (1966): 55–86; № 3: 82–112; № 4: 65–93; № 5: 77–106; № 7: 70–87; № 9: 47–77.
- Тадыев, П. Е. Конференция по вопросам изучения истории Горного Алтая. *Вопросы истории*, № 4 (1955): 173–5.
- Тезиси о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.)*. Москва, 1954.
- Ткаченко, Микола. Холмщина, Грубешів, Ярослав – одвічні українські землі. *Українська література*, № 5–6 (1944): 122–9.
- Турияница, І. Розвиток культури в Закарпатті. *Більшовик України*, № 7 (1949): 40–8.
- Холмський [Крип'якевич], Іван. *Історія України*. Мюнхен, 1949.
- Холодковская, М. Вступление. *Михаил Гордеевич Дерезус*. Москва, 1954.
- Хрущев, Н. С. *Воспоминания*. Москва, 1997 (журнальна публікація спогадів: Мемуари Никиты Сергеевича Хрущева. *Вопросы истории*, № 2–3 (1992): 75–102)
- Шаповал, Ю. І. *Лазар Каганович*. Київ, 1994.
- Шаповал, Ю. І. *Людина і система: (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні)*. Київ, 1994.
- Шаповал, Ю. І. *Україна 20–50-х років: Сторінки ненаписаної історії*. Київ, 1993.
- Шаховський, С. Суспільно-політичні погляди Лесі Українки. *Більшовик України*, № 4 (1951): 33–45.
- Шевченко, Л. А. Культура України в умовах сталінського тоталітаризму (Друга половина 40-х – початок 50-х років). В *Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика*, ред. В. М. Даниленко. Том. 1. Київ, 1993.

- Шевченко, Л. А. Культурно-ідеологічні процеси в Україні у 40–50-х рр. *Український історичний журнал*, № 7/8 (1992): 39–48.
- Шевченко, Тарас. *Повне зібрання творів*. 5 томів. Київ, 1939.
- Шевчук, Г. Научно-исследовательская работа Института истории Украины Академии наук Украинской ССР за 1950 год. *Вопросы истории*, № 2 (1951): 156–158.
- Шелест, П. Е. *Да не судимы будете: Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС*. Москва, 1995.
- Шепилов, Д. Т. Воспоминания. *Вопросы истории*, № 6 (1998): 3–44.
- Шестаков, А. В., ред. *История СССР: Краткий курс*. Москва, 1948, 1955.
- Шестаков, А. В., ред. *Краткий курс истории СССР*. Москва, 1937.
- Шкандрий, Мирослав. *В обіймах імперії: Російська і українська література новітньої доби*. Пер. Петро Таращук. Київ, 2004.
- Шовкопляс, І. Г. *Археологічні дослідження на Україні (1917–1957): Огляд вивчення археологічних пам'яток*. Київ, 1957.
- Шпорлюк, Роман. Падіння царської імперії та СРСР: російське питання і надмірне розширення імперії. У його: *Імперія та нації: З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі*. Пер. Георгій Касьянов, Микола Климчук. Київ, 2000.
- Юбилейные научные сессии, посвященные 300-летию воссоединения Украины с Россией. *Вопросы истории*, № 5 (1954): 184–186.
- Югов, А. *Даниил Галицкий*. Москва, 1944.
- Югов, А. *Ратоборцы*. Москва, 1956.
- Юрчук, В. І. *Культурне життя в Україні у повоєнні роки: Світло і тіні*. Київ, 1995.
- Юхимець, Г. М. *Українське радянське мистецтво 1941–1960 років*. Київ, 1983.
- Юшков, С. Рецензія на *Нарис історії України. Исторический журнал*, № 7 (1943): 89–90.
- Юшков, С., Л. Славін, М. Петровський і К. Гуслистий. *Історія України*. Том. 1. Уфа, 1943.
- Яворський, М. І. *Історія України в стислому нарисі*. Харків, 1928.
- Яворський, М. І. *Коротка історія України*. 5-те вид. Харків, 1927.
- Яворський, М. І. *Нариси з історії революційної боротьби на Україні*. 2 томи. Харків, 1927–1928.
- Appadurai, A. The Past as a Scarce Resource. *Man* 16 (1981): 201–219.
- Armstrong, John A. *Ukrainian Nationalism*. 3d ed. Englewood, Colo., 1990.

- Baberowski, Jörg. Stalinismus als imperial Phänomen: Die islamischen Regionen der Sowjetunion, 1920–1941. In *Stalinismus: Neue Forschungen und Konzepte*, ed. Stefan Plaggenborg. Berlin, 1998.
- Barber, John. *Soviet Historians in Crisis, 1928–1932*. New York, 1981.
- Barghoorn, Frederick C. *Soviet Russian Nationalism*. New York, 1956.
- Basarab, John. *Pereiaslav 1654: A Historiographical Study*. Edmonton, 1982.
- Beissinger, Mark R. *Nationalist Mobilization and Collapse of the Soviet Union*. New York, 2002.
- Bertram, Katrin. (Re-)Writing History: Oleksandr Sokolovs'kyi and the Soviet Ukrainian Historical Novel. *Harvard Ukrainian Studies* 21, no. 1–2 (1997): 161–72.
- Bhabha, Homi K., ed. *Nation and Narration*. London, 1990.
- Bilinsky, Yaroslav. Mykola Skrypnyk and Petro Shelest: An Essay on the Persistence and Limits of Ukrainian National Communism. In *Soviet Nationality Policies and Practices*, ed. Jeremy R. Azrael. New York, 1978.
- Bilinsky, Yaroslav. The Incorporation of Western Ukraine and Its Impact on Politics and Society in Soviet Ukraine. In *The Influence of East Europe and the Soviet West on the USSR*, ed. Roman Szporluk. New York, 1975.
- Bilinsky, Yaroslav. *The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II*. New Brunswick, N. J., 1964.
- Blitstein, Peter A. Researching Nationality Policy in the Archives. *Cahiers du Monde russe* 40, no. 1–2 (janvier-juin 1999): 125–38.
- Blitstein, Peter A. Stalin's Nations: Soviet Nationality Policy between Planning and Primordialism, 1936–1953. PhD Dissertation, University of California, Berkeley, 1999.
- Bociurkiw, Bohdan R. *The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939–1950)*. Edmonton, 1996.
- Brandenberger, D. L., and A. M. Dubrovsky. "The People Need a Tsar": The Emergence of National Bolshevism as Stalinist Ideology, 1931–1941. *Europe-Asia Studies* 50, no. 5 (1998): 873–92.
- Brandenberger, David. *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956*. Cambridge, Mass., 2002.
- Brooks, Jeffrey. *Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*. Princeton, N. J., 2000.
- Brudny, Yitzhak M. *Reinventing Russia: Russian Nationalism and the Soviet State, 1953–1991*. Cambridge, Mass., 1999.
- Burds, Jeffrey. *The Early Cold War in Soviet West Ukraine, 1944–1948*. Carl Beck Papers in Russian & East European Studies, no. 1505. Pittsburgh, 2001.

- Carrère d'Encausse, Hélène. *The End of the Soviet Empire: The Triumph of Nations*. Trans. Franklin Philip. New York, 1993.
- Carrère d'Encausse, Hélène. *The Great Challenge: Nationalities and the Bolshevik State, 1917–1930*. Trans. Nancy Festinger. New York, 1992.
- Chakrabarty, Dipesh. Postcoloniality and the Artifice of History: Who Speaks for “Indian” Pasts? *Representations* 37 (1992): 1–26.
- Chatterjee, Partha. *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*. Princeton, N. J., 1993.
- Conquest, Robert. *Stalin: Breaker of Nations*. New York, 1991.
- Conquest, Robert. *The Nation Killers: The Soviet Deportation of the Nationalities*. London, 1970.
- Crane, Susan A. Writing the Individual Back into Collective Memory. *American Historical Review* 102, no. 5 (December 1997): 1372–85.
- Deutsch, Karl W. *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality*. Cambridge, Mass., 1953; 1966.
- Duara, Prasenjit. *Rescuing History from the Nation: Questioning Narratives of Modern China*. Chicago, 1995.
- Dunham, Vera S. *In Stalin's Time: The Middleclass Values in Soviet Fiction*. Cambridge, 1976.
- Dunlop, John B. *The Faces of Contemporary Russian Nationalism*. Princeton, N. J., 1983.
- Farmer, Kenneth C. *Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy*. The Hague, 1980.
- Fitzpatrick, Sheila. Ascribing Class: The Construction of the Social Identity in Soviet Russia. *Journal of Modern History* 65, no. 4 (December 1993): 745–70.
- Fitzpatrick, Sheila. The Bolshevik Dilemma: Class, Culture, and Politics in the Early Soviet Years. *Slavic Review* 47, no. 4 (Winter 1988): 599–613.
- Fitzpatrick, Sheila. *The Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia*. Ithaca, N. Y., 1992.
- Funkenstein, Amos. Collective Memory and Historical Consciousness. *History and Memory* 1, no. 1 (Spring/Summer 1989): 5–26.
- Gedi, Noa and Yigal Elam. Collective Memory – What Is It? *History and Memory* 8, no. 1 (Spring/Summer 1996): 30–50.
- H[artley], J[ohn]. ‘Nation’ in *Key Concepts in Communication and Cultural Studies*, ed. Tim O’Sullivan et al. 2d ed. New York, 1994.

- H[offman], D[avid] L. The Soviet Empire: Colonial Practices and Socialist Ideology’ *Russian Review* 59, no. 2 (April 2000): vi–viii.
- Halbwachs, Maurice. *On Collective Memory*. Ed. Lewis A. Coser. Chicago, 1992.
- Halbwachs, Maurice. *The Collective Memory*. Trans. Francis J. Ditter, Jr, and Vida Yazdi Ditter. New York, 1980.
- Halfin, Igal and Jochen Hellbeck. Rethinking the Stalinist Subject: Stephen Kotkin’s *Magnetic Mountain* and the State of Soviet Historical Studies. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 44, no. 3 (1996): 456–63.
- Hahn, Werner G. *Postwar Soviet Politics: The Fall of Zhdanov and the Defeat of Moderation, 1946–1953*. Ithaca, N. Y., 1982.
- Hellbeck, Jochen. Speaking Out: Languages of Affirmation and Dissent in Stalinist Russia. *Kritika* 1, no. 1 (Winter 2000): 71–96.
- Himka, John-Paul. *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century*. Edmonton, 1988.
- Hirsch, Francine. The Soviet Union as a Work-in-Progress: Ethnographers and the Category Nationality in the 1926, 1937, and 1939 Censuses. *Slavic Review* 56, no. 2 (Summer 1997): 251–78.
- Hirsch, Francine. Toward an Empire of Nations: Border-Making and the Formation of Soviet National Identities. *Russian Review* 59, no. 2 (April 2000): 201–26.
- Hobsbawm, E. J. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge, 1990. [Український переклад цієї книжки готує до друку «Український центр духовної культури» (Київ)]
- Kaiser, Robert J. *The Geography of Nationalism in Russia and the USSR*. Princeton, N. J., 1994.
- Kenez, Peter. *Cinema and Soviet Society, 1917–1953*. Cambridge, 1992.
- Kennedy, Michael D., and Ronald Grigor Suny. Introduction. In *Intellectuals and the Articulation of the Nation*, ed. M. D. Kennedy and R. G. Suny. Ann Arbor, Mich., 1999, 1–51.
- [Khrushchev, N. S.] *Khrushchev Remembers*. Introduction, comments, and notes by Edward Crankshaw. Trans. and ed. Strobe Talbott. Boston, 1970
- Koshar, Rudy. *Germany's Transient Pasts: Preservation and National Memory in the Twentieth Century*. Chapel Hill, N. C., 1998.
- Kozlov, Denis. The Historical Turn in Late Soviet Culture: Retrospectivism, Factography, Doubt. *Kritika* 2, no. 3 (2001): 577–600.
- Krylova, Anna. The Tenacious Liberal Subject in Soviet Studies. *Kritika* 1, no. 1 (Winter 2000): 119–46.
- Kubijovyč, V. Kholm Region. *Encyclopedia of Ukraine*. Vol. 2. Toronto, 1988.

- Kuromiya, Hiroaki. *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland*. Cambridge, 1998.
- Kuzio, Taras. *Ukraine: State and Nation Building*. New York, 1998.
- Lewytzkyj, Borys. *Die Sowjetukraine 1944–1963*. Cologne, 1964.
- Liber, George O. *Alexander Dovzhenko: A Life in Soviet Film*. London, 2002.
- Liber, George O. *Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR, 1923–1934*. Cambridge, 1992.
- Lieven, Dominic. The Russian Empire and the Soviet Union as Imperial Polities. *Journal of Contemporary History* 30, no. 4 (October 1995): 607–35.
- Lindner, Rainer. Nationalhistoriker im Stalinismus: Zum Profil der akademischen Intelligenz in Weißrußland, 1921–1946. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 47, no. 4 (1999): 187–209.
- Mace, James E. *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933*. Cambridge, Mass., 1983.
- Magocsi, Paul Robert. *The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948*. Cambridge, Mass., 1978.
- Marples, David R. *Stalinism in Ukraine in the 1940s*. London, 1992.
- Martin, Terry. Interpreting the New Archival Signals: Nationalities Policy and the Nature of the Soviet Bureaucracy. *Cahiers du Monde russe* 40, no. 1–2 (janvier-juin 1999): 113–24.
- Martin, Terry. Modernization or Neo-Traditionalism? Ascribed Nationality and Soviet Primordialism. In *Stalinism: New Directions*, ed. Sheila Fitzpatrick. New York, 2000.
- Martin, Terry. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1938*. Ithaca, N. Y., 2001.
- Martin, Terry. The Soviet Union as Empire: Salvaging a Dubious Analytical Category. *Ab Imperio* no. 2 (2002): 91–105.
- McCagg, William O. *Stalin Embattled, 1943–1948*. Detroit, 1978.
- Michaels, Paula A. Medical Propaganda and Cultural Revolution in Soviet Kazakhstan, 1928–41. *Russian Review* 59, no. 2 (April 2000): 159–78.
- Motyl, Alexander J. From Imperial Decay to Imperial Collapse: The Fall of the Soviet Empire in Comparative Perspective. In *Nationalism and Empire: The Habsburg Empire and the Soviet Union*, ed. Richard L. Rudolph and David F. Good. New York, 1992.
- Nora, Pierre. Between History and Memory: Les Lieux de Mémoire. *Representations* 26 (Spring 1989): 7–25.

- Nora, Pierre., ed. *Les Lieux de Mémoire*. 7 vols. Paris, 1986–1993.
- Northrop, Douglas. Languages of Loyalty: Gender, Politics, and Party Supervision in Uzbekistan, 1927–1941. *Russian Review* 59, no. 2 (April 2000): 179–200.
- Oberländer, Erwin, ed., *Sowjetpatriotismus und Geschichte: Dokumentation*. Dokumente zum Studium des Kommunismus, Bd. 4. Cologne, 1967.
- Pavlyshyn, Marko. Post-Colonial Features in Contemporary Ukrainian Culture. *Australian Slavonic and East European Studies* 6, no. 2 (1992): 41–55.
- Petrone, Karen. *Life Has Become More Joyous, Comrades: Celebrations in the Time of Stalin*. Bloomington, Ind., 2000.
- Pipes, Richard. *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923*. Rev. ed. Cambridge, MA, 1997.
- Platt, Kevin M. F., and David Brandenberger. Terribly Romantic, Terribly Progressive, or Terribly Tragic: Rehabilitating Ivan IV under I. V. Stalin. *Russian Review* 58, no. 4 (October 1999): 635–54.
- Plokhyy, Serhii. The Ghosts of Pereiaslav: Russo-Ukrainian Historical Debates in the Post-Soviet Era. *Europe-Asia Studies* 53, no. 3 (2001): 489–505.
- Reshetar, John S., Jr. The Significance of the Soviet Tercentenary of the Pereiaslav Treaty. *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* 4, no. 3 (Winter-Spring 1955): 981–994.
- Shteppa, Konstantin F. *Russian Historians and the Soviet State*. New Brunswick, N. J., 1962.
- Simon, Gerhard. *Nationalism and Policy toward the Nationalities in the Soviet Union: From Totalitarian Dictatorship to Post-Stalinist Society*. Trans. Karen Forster and Oswald Forster. Boulder, Colo., 1991.
- Slezkine, Yuri. Imperialism as the Highest Stage of Socialism. *Russian Review* 59, no. 2 (April 2000): 227–34.
- Slezkine, Yuri. The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism. *Slavic Review* 53, no. 2 (Summer 1994): 414–52.
- Smith, Anthony. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, 1986.
- Smith, Anthony. The Nation: Invented, Imagined, Reconstructed? In *Remembering the Nation*, ed. Marjorie Ringrose and Adam J. Lerner. Buckingham, 1993.
- Stoler, Ann Laura, and Frederick Cooper. Between Metropole and Colony: Rethinking a Research Agenda. In *Tensions of Empire: Colonial*

- Cultures in a Bourgeois World*, ed. Cooper and Stoler. Berkeley, Calif., 1997.
- Sullivant, Robert S. *Soviet Politics and the Ukraine, 1917–1957*. New York, 1962.
- Suny, Ronald Grigor. Ambiguous Categories: States, Empires and Nations. *Post-Soviet Affairs* 11, no. 2 (April-June 1995): 185–96.
- Suny, Ronald Grigor. *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*. Stanford, Calif., 1993.
- Sysyn, Frank. The Changing Image of the Hetman: On the 350th Anniversary of the Khmel'nyts'kyi Uprising. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 46, no. 4 (1998): 531–45.
- Sysyn, Frank. The Reemergence of the Ukrainian Nation and Cossack Mythology. *Social Research* 58, no. 4 (Winter 1991): 845–64.
- Szporluk, Roman. National History as a Political Battleground: The Case of Ukraine and Belorussia. In *Russian Empire: Some Aspects of Tsarist and Soviet Colonial Practices*, ed. Michael S. Pap. Cleveland, 1985.
- Szporluk, Roman. The Ukraine and Russia. In *The Last Empire: Nationality and the Soviet Future*, ed. Robert Conquest. Stanford, Calif., 1986.
- Szporluk, Roman. West Ukraine and West Belorussia: Historical Tradition, Social Communication, and Linguistic Assimilation. *Soviet Studies* 31, no. 1 (1979): 76–98.
- Tillett, Lowell. *The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities*. Chapel-Hill, N. C., 1969.
- Tillett, Lowell. Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest. *Slavic Review* 34, no. 4 (1975): 752–768.
- Timasheff, Nicholas S. *The Great Retreat: The Growth and Decline of Communism in Russia*. New York, 1946.
- Velychenko, Stephen. *National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914*. Edmonton, 1992.
- Velychenko, Stephen. *Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991*. New York, 1993.
- Velychenko, Stephen. The Origins of the Official Soviet Interpretation of Eastern Slavic History: A Case Study of Policy Formulation. *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* 46 (1992): 225–53.
- Verdery, Katherine. *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*. Berkeley, Calif., 1991.
- Wanner, Catherine. *Burden of Dreams: History and Identity in Post-Soviet Ukraine*. University Park, Penn., 1998.

- Weiner, Amir. *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*. Princeton, N. J., 2001.
- Weiner, Amir. Nature, Nurture, and Memory in a Socialist Utopia: Delineating the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism. *American Historical Review* 104, no. 4 (October 1999): 1114–55.
- Wood, Nancy. Memory Remains: Les lieux de mémoire. *History and Memory* 6, no. 1 (Spring-Summer 1994): 123–49.
- Yekelchyk, Serhy. *Diktat and Dialogue in Stalinist Culture: Staging Patriotic Historical Opera in Soviet Ukraine (1936–1954)*. *Slavic Review* 59, no. 3 (Fall 2000): 597–624.
- Yerushalmi, Yosef. *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory*. New York, 1989.

Іменний покажчик*

- Адамович, Сергій 239
Адельгейм, Євген 143³¹, 148
Айзеншток, Ієремія 264
Александр II, російський імператор 144
Александр Невський, князь 37, 44, 57, 70, 70⁷, 78, 83³⁵, 84, 119, 164
Александров, Георгій 68, 68², 69, 69⁵, 78, 78²⁷, 107, 108, 272
Аміантов, Юрій 108¹⁵
Андерсон, Бенедикт (Anderson) 24, 24²⁰, 272
Андрій Боголюбський, князь 164
Анненський, Ісидор 232
Антоній, архієпископ 196, 196³¹
Антонович, Володимир 75, 206
Ападураї, Арджун (Appadurai) 25
Апанович, Олена 207, 216⁸⁸, 272
Аркас, Микола 90
Арнштам, Лео (Arnshtam) 51
Багалій, Дмитро 133
Багіров, Мір Джафар 170, 171
Бажан, Микола 23, 62, 62⁶¹, 67–69, 71, 72, 80, 80³¹, 98, 93, 111, 118, 118³⁸, 135, 144, 204, 205, 207, 229, 229²⁸, 260, 272
Базилевич, історик 257
Балицький, Всеволод 208⁶⁴
Барабой, Абрам 50, 51³³, 272
Баран, Володимир 219⁴, 265²⁸, 272
Басараб, Джон (Basarab) 166³⁸, 167³⁸
Безпальчий, В. 189¹³, 272
Бейкер, Марк (Baker) 10
Бекмаханов, Єрмухан 157, 157¹⁰
Бербанк, Джейн (Burbank) 10
Бердз, Джефрі (Burds) 10, 130¹, 137¹⁵
Белоусов (Білоусов), Сергій 53⁴⁰, 55, 55⁴³, 273
Беседін, Сергій 239
Білан, Ю. 176⁶⁶, 273

* Покажчик складається з трьох частин. Перша частина охоплює імена людей, які в тексті фігурують українською мовою, а також українською та іншими мовами одночасно (в такому разі їх подано за українською транскрипцією). Друга частина – імена людей, зокрема й українців, які в тексті фігурують лише російською мовою. Третя частина – імена, які в тексті книжки подано латинкою.

- Білецький, Олександр 193, 194²⁵, 264
 Білінський, Ярослав 54⁴¹, 257⁸
 Білостоцький, Юхим 242, 243⁶⁵
 Білякевич, Іван 112, 114
 Блакитний, Євген 127
 Блуденко, Григорій 230
 Блуїн, Френ (Blouin) 10
 Блюм, Владімір 48
 Бобровський, Олег 267³⁴, 276
 Богун, Іван 41, 41¹³, 49, 59, 60, 213, 223, 223¹³, 224¹³, 280
 Бодяньський, Осип 62
 Боєчко, Василь 92⁵⁶, 273
 Боженко, Василь 59
 Бойко, Іван 168–169⁴⁴, 170⁴⁵, 175, 178, 180⁷⁷, 256, 264, 273
 Большаков, Іван 234–235⁴²
 Бондар, І. 206
 Борис, вмч. 200
 Бортніков, Арсен 133, 133⁹
 Борщагівський, Олександр 148
 Брайчевський, Михайло 166, 166³⁷, 265, 265²⁹, 273
 Бранденбергер, Дейвід (Brandenberger) 11, 18, 45²¹, 48²⁸
 Брежнев, Леонід 150, 151
 Брукс, Джефрі (Brooks) 77
 Брусілов, Алексей 210
 Брюллов, Карл 125, 238
 Бужинський, Остап 144, 144³³
 Бурлака, Іван 230
 Бурлака, Федір 144
 Буцик, А. 176⁶⁶, 273
 Бучма, Амвросій 207
- Вайнер, Амір (Weiner) 10, 33, 34
 Ванер, Кетрин (Wanner) 267, 267³⁴
 Василювська, Ванда (Wasilewska) 233, 244, 246
 Ватутін, Ніколай 127⁵⁵
 Веласкес, Дієго (Velázquez) 242
- Величенко, Стивен (Velychenko) 10, 257⁶
 Вересай, Остап 144, 189
 Вершигора, Петро 177, 178, 273
 Виговський, Іван 225
 Вікенден, Ніколас (Wickenden) 9
 Владич, Леонід 63⁶⁴, 273
 Воблий, Костянтин 60⁵⁷, 273
 Война, Олексій 262
 Володимир Мономах, князь 61, 74, 205–206
 Володимир Святославович, князь 64, 197, 205, 206, 216, 228, 272, 280
 Вронський, Макар 239
- Габсбурги, династія 95
 Галан, Ярослав 95, 95⁶⁵
 Галфін, Ігаль (Halfin) 24¹⁹, 284
 Гальбвакс, Морис (Halbwachs) 26
 Ган, Вернер (Hahn) 115, 116²⁹
 Ганжа, Оксана 92, 273
 Гапочка, Павло 72
 Гелбек, Йохен (Hellbeck) 24¹⁹, 284, 285
 Герасименко, Василь 68
 Гірш, Франсин (Hirsch) 19⁹
 Гмиря, Борис 253⁹²
 Гнатюк, Д. 180
 Гобсбаум, Ерик (Hobsbawm) 24, 24²⁰, 273
 Гоголь, Микола 42, 88, 187, 187⁵, 239
 Гозенпуд, Абрам 148
 Голинський, Ю. Ф. 52³⁶, 273
 Гончар, Олесь 146, 147³⁹, 265
 Горбатюк, Володимир 111, 112, 114
 Горбунко, В. 215
 Грабович, Григорій (Grabowicz) 13, 126⁵³, 274

- Грабовський, Павло 189, 189¹³, 192, 262, 272
 Грачова, Софія 267³⁴, 276
 Гребенкін, Кость 43
 Гречуха, Михайло 158, 233
 Григор'єв, Сергій 240, 240⁵⁷
 Гриневич, Владислав 14, 68⁴, 274
 Гришко, Михайло 252–253⁹²
 Грінченко, Борис 187, 193, 206
 Грушевський, Михайло 38, 40, 40¹⁰, 50³², 56, 61, 75, 87, 88⁴⁵, 96, 98, 106, 110, 112–118, 120, 131–134, 148, 149, 151, 162, 163, 165, 177, 193, 206, 209, 267, 274, 279
 Гулак-Артемівський, Семен 62, 247, 248
 Гурістримба, Василь 43
 Гуслистий, Кость 53⁴⁰, 83, 84, 60^{56, 57}, 61⁵⁸, 110, 133–135, 140, 140^{22, 23}, 164, 178, 178⁷², 180⁷⁷, 256, 264, 273, 274, 282
- Гебельс, Йозеф (Goebbels) 65
 Гелнер, Ернест (Gellner) 24, 273
 Герасімов, Ілья 13
 Глінка, Михайло 37, 244
 Годунов, Борис 248, 252
 Голдберг, Мадина (Goldberg) 10
 Голуховський, Агенор 209
 Горькій, Максим 239
 Греков, Борис 82, 97
 Грошев, чиновник 235
- Даниленко, Віктор 22¹⁶, 34³⁹ 275, 281
 Данило Галицький, князь 44, 53, 53⁴⁰, 57–62⁶¹, 65, 74, 78, 80, 82–84, 92, 110, 111, 118, 133, 135, 144, 239, 267, 272, 274, 282
 Данилюк, Юрій 217⁹¹, 274
 Данченко, Олександр 241
- Данькевич, Костянтин 49, 49³⁰, 52, 61⁵⁹, 244, 244⁶⁷, 250–251⁸⁷, 264, 278
 Дацюк, Б. 180⁷⁷, 273
 Дашкевич, Ярослав 64⁶⁶, 274
 Дейвід-Фокс, Майкл (David-Fox) 10
 Деревус, Михайло 86, 86⁴³, 87, 123, 201, 203, 203⁵², 239–241, 259, 261, 270, 281
 Дзіган, Єфім 231
 Дзюба, Іван 265, 265²⁹, 274
 Дикий, студент 263
 Дмитерко, Любомир 127⁵⁵, 148, 224–225¹⁷, 228, 237, 237⁴⁹, 274
 Дмитренко, А. 62⁶⁰, 71¹⁰, 86⁴³, 239⁵³, 274
 Дмитрій Донської, князь 57
 Довженко, Олександр 23, 23¹⁸, 70, 70⁷, 72, 75, 75²⁰, 78–79²⁸, 102–106, 144, 164, 220, 264, 275, 276, 281
 Довженко, Володимир 164, 164³², 273, 274
 Догада, Микита 128
 Дойч, Карл (Deutsch) 24
 Долгорукий 201
 Донцов, Дмитро 148
 Дорошенко, Дмитро 64, 65
 Дорошенко, Петро 89, 172
 Драгоманов, Михайло 110, 114, 174, 264
 Дружинін, Ніколай 169, 169⁴⁴, 178
 Дуара, Прасенджит (Duara) 25, 26
 Дубенко, С. В. 232³⁴, 275
 Дядиченко, Вадим 52, 52³⁷, 60⁵⁷, 109, 110²⁰, 172, 175⁶⁴, 178, 273
 Дяченко, В. 188
- Енгельс, Фридрих (Engels) 35, 105, 159, 278
 Ермлер, Фридрих (Ermler) 51

- Скатурина II, російська імператриця 247, 249
 Скељчик, Сергій (Yekelchuk) 3, 13¹, 186³, 275, 289
 Єневич, Федір 105, 106, 137, 146, 146³⁷, 150, 170, 170⁴⁶, 188⁷, 275
 Єрушалмі, Йосеф (Yerushalmi) 26, 27
 Єсипенко, Сава 43, 44
 Єфремов, Сергій 194
- Жаданівський, Борис 206
 Жданов, Андрей 69⁵, 102, 107, 107¹⁴, 148
 Жданов, Юрій 159
 Живалов, викладач 141
 Житецький, Павло 206
 Житник, Петро 229, 230, 230²⁹
- Забарило, Леся 10
 Забашта, Василь 239
 Задорожний, Віктор 241
 Замлинська, О. 22¹⁶, 34³⁹, 136¹⁴, 275
 Заньковецька, Марія 228
 Захарчук, Борис 92, 273
- Ібсен, Генрик (Ibsen) 193
 Іван IV Грозний, московський цар 37, 45²¹, 47, 122⁴⁵, 261
 Іванов, Леонід 169, 169⁴⁴
 Іванов, О. 176⁶⁵, 275
 Ілі, Джеф (Eley) 10
 Ільницький, Олег 9
 Ільченко, Олександр 220–221^{7, 8}, 232, 275, 276
 Інграм, Сьюзен (Ingram) 11
 Іннокентій III, папа римський 199
 Ісаєвич, Ярослав 179⁷², 276
- Каганович, Лазар 129–132⁷, 135–137¹⁵, 139–140²³, 142–143³¹, 145–147, 154, 155, 158, 183, 221, 276, 281
 Калита, Іван 97
 Капуста, Лаврін 223
 Карл XII, шведський король 77, 169
 Кармалюк, Устим 60, 228
 Карманський, Петро 146
 Карпов, Геннадій 167
 Касименко, Олександр 143, 158, 162²⁷, 163²⁸, 170, 174⁶², 175⁶⁴, 256, 275, 276
 Касимов, Кенесари 156, 156⁸, 157
 Касіян, Василь 63, 63⁶⁴, 242, 270, 273
 Касьянов, Георгій 24²¹, 265²⁸, 273, 276, 282
 Качура, Яків 49, 49³⁰
 Кашуб, автор листа 145
 Кащенко, Адріян 90, 223
 Кенкер, Даян (Koenker) 10
 Керзон, Джордж (Curzon) 91–92⁵⁴
 Кирилюк, Євген 86⁴², 110, 110²², 147³⁹, 276
 Кириченко, Олексій 191, 193, 202, 202⁴⁷, 223, 234³⁹, 244, 256, 260
 Ківелсон, Вел (Kivelson) 10
 Кілам, Айзек Волтон (Killam) 3
 Климась, М. 188⁸, 276
 Климчук, Микола 4, 9, 13, 24²⁰, 273, 282, 289
 Клован, Пітер (Klován) 11
 Клодт, Пьотр 205
 Ключевський, Васілій 87
 Кобилецький, Юрій 48²⁷, 48²⁹, 276
 Кобифа, вчитель 183
 Коваленко, Грицько 90
 Коваленко, Леонід 173, 179⁵, 276
 Коваль, Михайло 43¹⁹, 60⁵⁵, 114²⁷, 180⁷⁶, 276, 280
 Ковальов, С. 117
 Когут, Зенон (Kohut) 9, 267³⁴, 276

- Кожукало, І. 34³⁹, 276
 Козинець, В. 176⁶⁶, 273
 Колесниченко, Г. 206
 Колесса, Філарет 210
 Комаров, Михайло 193
 Комарова, Ірина 10
 Кондратюк, Костянтин 56⁴⁷, 277
 Кондуфор, Юрій 62⁶², 277
 Кониський, Олександр 206
 Коновалець, Євген 64, 148
 Копиленко, Олександр 122, 123
 Копиця, Давид 233
 Коптілови, подружжя 242
 Кордуба, Мирон 112, 113, 114, 116, 120, 120⁴², 126
 Кормак, Леслі (Cormack) 9
 Корнійчук, Олександр 23, 47–52, 68, 79, 83–85, 90, 91⁵², 103⁷, 122, 144, 148, 145³⁴, 182, 190, 223, 225–226¹⁹, 228, 229, 232, 233³⁷, 235, 237, 244, 246, 253, 257, 270, 274, 276, 277
 Коротченко, Дем'ян 147⁴⁰, 206, 207, 254¹
 Костомаров, Микола 61, 75, 88, 88⁴⁷, 90, 110, 167, 172, 177, 203, 232, 247, 279
 Костюк, Григорій 33³⁵, 277
 Костюк, Юрій 148⁴¹, 277
 Кот, Сергій 204⁵³, 207⁶², 277
 Котляревський, Іван 119, 187, 187⁵, 190, 192, 202
 Котов, В. 176⁶⁶, 273
 Кох, Ерих (Koch) 65
 Коцюбинська, Михайлина 212
 Коцюбинський, Михайло 62, 113, 190, 192–194, 212, 239, 262
 Кочерга, Іван 84–86, 124, 124⁵⁰, 148, 182, 222, 225
 Кочмар, студент 263
 Кошер, Руді (Koshar) 25²⁴
 Кошик, Олександр 170, 170⁴⁶, 176⁸⁶, 273
- Кравченко, Богдан 33³⁵, 42¹⁵, 172, 266³¹, 277
 Красицький, Фотій 203, 243
 Красківська, Антоніна 10
 Крейн, Сьюзен (Crane) 27
 Кривенко, Михайло 241, 243, 243⁶⁶
 Кривонос, Максим 51, 60, 210, 253⁹²
 Крижанівський, Степан 185, 185²
 Крикун, Дмитро 230, 230³¹
 Крип'якевич, Іван (І. П., І. Петренко, Поганько, Холмський), 56, 57⁴⁷ 64, 64⁶⁶, 65, 98, 98⁷⁰, 112, 114, 120, 120⁴², 131–132, 144, 178–179, 213, 276, 277, 281
 Кропивницький, Марко 127
 Куліш, Пантелеймон 75, 88, 110, 114, 119, 167⁴⁰, 172, 177, 187, 191, 199, 203, 221, 229, 235, 277
 Кульчицька, Олена 239
 Кульчицький, Станіслав 14
 Кундзіч, Олекса 118
 Куперман, Осип *див.* Осіпов К.
 Курас, Іван 278
 Курильцева, Валентина 241
 Куромія, Гіроакі (Kugomiya) 10, 33³⁷
 Кутузов, Міхаїл 57, 70, 70⁷, 119
 Кучер, Василь 228
 Кушева, Єкатеріна 169, 169⁴⁴
 Кушнір, Василь 264
- Лаас, Наталя 14
 Лазаревський, Олександр 61, 75, 110
 Ле, Іван 213, 214⁸⁰, 228, 229
 Левада, Олександр 234, 235, 235⁴²
 Левицький (Нечуй), Іван 75, 127
 Левченко, Л. 148, 149
 Ленін, Владімір 28, 89, 105, 159, 180, 185, 193, 195²⁹, 211, 216

- Лисенко, Микола 29, 42, 62, 89, 123, 188, 192, 239, 243
 Лисенко, Михайло 264
 Лисяк-Рудницький, Іван 9
 Литвин, Кость 66, 80, 80³⁰, 97, 97⁶⁸, 104, 108, 111, 111²⁴, 116–119, 134–136, 158, 199, 233, 278
 Лихолат, Андрій 178, 256–257⁶
 Лінтур, Петро 94, 94⁶¹
 Лось, Федір 60⁵⁷, 110, 110²⁰, 132, 132⁷, 170, 264, 273
 Лучаківська, Іванна 56⁴⁷, 277
 Мазепа, Іван 39, 39⁸, 53⁴⁰, 64, 77, 89, 95, 95⁶⁵, 98, 120, 148, 149, 172, 194, 199, 233, 235, 264, 267
 МакДугал, Ен (MacDougal) 9
 Макензі-Кінг, Роберт (Macckensie King) 65
 Маленков, Георгій 69, 69⁵, 107¹⁴, 130, 220
 Малишко, Андрій 98, 185, 185²
 Мануїльський, Дмитро 68, 69, 85, 85⁴⁰, 94–96, 100–101, 136¹², 137, 158, 270
 Маркевич, Микола 180
 Марко Вовчок 192
 Маркс, Карл (Marx) 35, 35¹, 105, 159, 278
 Марплз, Дейвід (Marples) 9
 Мартинюк, І. 101, 101⁴, 278
 Мартич (Фінкельштейн), Юхим 148
 Мезенцева, Галина 202⁴⁸, 278
 Мейтус, Юлій 252
 Меліхов, Георгій 125, 126, 126⁵³, 238
 Мелявський, учитель 142
 Мельников, Леонід 118, 118³⁸, 150, 158, 161, 183, 195, 201, 207, 220, 233, 234, 234^{39, 40}, 235, 254
 Метерлінк, Морис (Maeterlinck) 193
 Миклашевський, козацький старшина 201
 Михайлов, М. 49³⁰, 278
 Мінін, Кузьма 57
 Мітін, А. 159
 Міхновський, Микола 64
 Міцкевіч, Адам 209, 209⁶⁷
 Міцуйоши, Йошико (Mitsuyoshi) 10
 Многогрішний (Ігнатович), Дем'ян 171, 172
 Мокроусов, Андрій 13
 Молотов, Вячеслав 54, 57
 Моргуленко, вчителька 141
 Морозов, Віктор 24²⁰, 272
 Мураделі, Вано 122
 Мурашко, Василь 212
 Мурашко, Олександр 243
 Мусієнко, Олекса 42¹⁵, 146³⁸, 278, 280
 Мушкетик, Юрій 228
 Назаренко, Іван 97, 97⁶⁸, 117–118³⁶, 139–140²³, 160, 160¹⁹, 169–170⁴⁶, 176, 176⁶⁶, 180, 190, 193, 194, 212, 226²¹, 233–234⁴⁰, 235⁴², 236, 238, 244, 248, 249, 257
 Наполеон Бонапарт, французький імператор 57, 187
 Наулко, Іван 216⁸⁹, 278
 Немірович-Данченко, Владімір 247, 249
 Нестеров, Пьотр 210
 Нечкіна, Міліца 46, 165, 166³⁶, 170, 171⁴⁸, 278
 Новиченко, Леонід 106
 Новіков, літературознавець 232
 Новосельський, Алексєй 178, 176⁶⁶, 275
 Нора, П'єр (Nora) 26, 27

- Оглоблин, Олександр 53⁴⁰, 55, 172, 273
 Одинець, Михайло 197, 198³⁵
 Орловські, Данієль (Orlovsky) 19⁸
 Осіпов, К. 49, 49³¹, 166, 167, 167^{38, 39}, 278
 Павленко, Ніколай 169, 169⁴⁴
 Палій, Семен 60, 228
 Панас Мирний 188–190, 192, 194
 Панкратова, Анна 77²⁷, 107, 107¹⁴, 135, 141, 154, 154⁴, 156, 157⁹, 176, 182⁸², 257, 276, 279
 Панч, Петро 49, 49³⁰, 89, 90, 90⁵¹, 111, 144–146, 152, 207, 222, 226, 227²¹, 279
 Пархет, Петро 239
 Пархоменко, Олександр 60
 Патолічев, Ніколай 130
 Паторжинський, Іван 270
 Патрус-Карпатський, Андрій 146, 146³⁸, 278
 Пашуто, Владімір 82–83, 165, 165³⁵, 277, 279
 Пашенко, Олександр 71, 71¹⁰, 125, 126⁵³, 233, 279
 Петлюра, Симон 64
 Петрицький, Анатоль 232–233³⁷
 Петроне, Карен (Petrone) 48²⁸
 Пьотр І (Петро І) 37, 47, 53, 77, 109, 210, 237–239
 Петров, Владімір 237
 Піріг, Руслан 40¹⁰, 279
 Підгорний, Микола 136¹⁴
 Підтиченко, Марія 114
 Пільгук, Іван 88⁴⁷, 279
 Пінчевський, Михайло 122
 Пічета, Владімір 47, 47²⁶, 54⁴², 55, 83, 135, 257, 279
 Плат, Кевін (Platt) 45²¹
 Поганько, Іван 64, 65
 Пожарський, Дмитрій, князь 57
 Пойда, Дмитро 163, 163⁵⁹
 Покровський, Михайл 35–38, 41, 46²³, 133, 278
 Попова, Лідія 240, 240⁵⁷
 Портер, Браян (Porter) 10
 Поспелов, Пьотр 72, 238, 256, 257
 Потьомкін, Грігорій 207⁶¹, 249
 Пристайко, Володимир 40¹⁰, 279
 Притикина, Майя 13
 Путейко, В. 239
 Пуччіні, Джакомо 252⁹⁰
 Пучковський, студент 263
 Пушкар, Мартин 225
 Пушкін, Александр 37, 44, 150, 239
 Пшенічер, Іцик 127
 Петровський, Микола 14, 41, 41¹³, 49–51^{33, 34}, 53⁴⁰, 55, 56⁴⁶, 58–59, 60⁵⁷, 61, 61⁵⁸, 73–74¹⁸, 75¹⁹, 79–80³⁰⁻³³, 81–83, 87, 88⁴⁵, 91, 92, 96–98⁷⁰, 109, 132–133⁸, 134, 139–140, 143, 144, 152, 167, 168, 208, 209, 209⁶⁶, 272–274, 279, 282
 Павлишин, Марко (Pavlyshyn) 11, 21, 21¹⁴
 Рабле, Франсуа (Rabelais) 128⁵⁹, 242
 Райзман, Юлій 231
 Ранкур, Сьюзен (Rancourt) 11
 Рачковська, Олена 10
 Рейнджер, Теренс (Rangers) 24²⁰, 273
 Репринцев, Володимир 14
 Репін, Ілья 207, 232–233
 Репін, Степан 240, 241
 Рибак, Натан 145, 146³⁶, 147, 147³⁹, 214, 222–224, 226–231, 236, 239, 270, 280
 Рильський, Максим 60, 60⁵⁵, 72,

- 75, 79, 103⁷, 105–106¹³, 118, 137, 144, 145–146³⁷, 150, 152, 233, 248–249
- Різниченко, Абрам 227
- Розенберг, Біл (Rosenberg) 10
- Розмус, Гейза 87
- Рейлі, Дональд (Raleigh) 11
- Роман Мстиславич, князь 74, 199–200
- Роміцин, А. 125⁵², 280
- Рубач, Михайло 40, 109, 133⁸, 138
- Рубльов, Олександр 10, 14, 15, 34³⁹, 43¹⁹, 56⁴⁷, 94⁶³, 112²⁵, 114²⁷, 120⁴², 146³⁸, 199⁴⁰, 276, 280
- Руданський, Степан 127
- Руденко, Микола 53, 53³⁹, 118³⁸, 280
- Рудницький, Михайло 146
- Румянцев, Олексій (Алексей) 172, 178, 233, 257
- Рутковські, Алан (Rutkowski) 11
- Рюриковичі, династія 55
- Рябокляч, Іван 147, 147³⁹
- Савенков, Віктор 240, 241
- Савченко, Ігор 51–52³⁶, 232–235, 262, 271, 273, 275
- Савчук, Оксана 217⁹¹, 280
- Сагайдачний, Петро 59, 60, 75, 110, 114, 224, 225, 263, 274,
- Саксаганський, Панас 127
- Санов (Смульсон), Л. 148
- Сарбей, Віталій 14
- Сафонова, Є. 60⁵⁵, 280
- Світлицький, Григорій 123, 123⁴⁹, 239
- Свобода, Людвік (Svoboda) 146³⁸
- Святослав Ігоревич, князь 58, 64, 74, 228
- Сенін, Іван 233
- Сенченко, Іван 110, 110²², 144
- Сербин, Роман 10
- Сергієнко, Валентина 10
- Сергійчук, Володимир 94⁶², 280
- Сенкевіч, Генрик (Sienkiewicz) 48
- Сераковський, Зигмунт (Sierakowski) 234, 235
- Симоненко, Василь 265
- Сиротюк, Микола 49³⁰, 144³³, 223¹³, 280
- Сідоров, Анатолій 178, 257
- Сірко, Іван 207, 208, 213, 214⁸⁰, 225
- Сірченко, Яків 194, 198
- Склярєнко, Семен 228
- Сковорода, Григорій 62, 110, 262
- Скриб, Ежен (Scribe) 121
- Скрипник, Микола 111, 111²³
- Скубицький, Трохим 43
- Славін, Лазар 60⁵⁷, 61⁵⁸, 110, 110²², 162, 273, 282
- Слемон, Стивен (Slemon) 9
- Сливка, Юрій 34³⁸, 280
- Слуцький, Олександр 139, 140, 140²¹
- Сльозкін, Юрій 18
- Слюсаренко, Григорій 43
- Смілянський, Леонід 98, 224
- Сміт, Ентоні (Smith) 25²⁴
- Смолій, Валерій 14, 34³⁸, 50³², 280, 143³⁸, 164³⁰
- Смолка, Францишек 209
- Соколовський, Олександр 41, 41¹³, 49, 223, 280
- Солнцева, Юлія 103⁷
- Соловйов, Владімір 122⁴⁵
- Соловйов, Сергій 87
- Сорока, М. 42¹⁵, 280
- Сосюра, Володимир 23, 23¹⁸, 160, 180, 218, 219, 219², 264, 280–281
- Сталін, Іосіф 6, 14, 18, 23, 28–31, 33–34³⁹, 36, 46, 48, 49, 57, 57⁴⁸, 59, 62, 62⁶¹, 68, 70–72¹¹, 76–

- 79, 81³²–82³⁴, 86, 89, 91–95, 99, 101–103⁷, 107, 107¹⁴, 122⁴⁵, 124–126⁵³, 129–130^{1.2}, 136–147³⁹, 153–154², 157, 161, 162²⁴, 169, 174, 176, 177⁶⁷, 184, 185, 188, 193, 196, 196³¹, 209, 209⁶⁷, 211, 211⁷³, 218–220, 222–237, 243⁶⁶, 246, 254, 255, 263, 265, 267, 271, 276, 281
- Станіславський, Константін 247, 249
- Станішевський, Юрій 42¹⁶, 49³⁰, 281
- Старинкевич, Єлизавета 148
- Стебун (Кацнельсон), Ілля 143³¹, 148, 233
- Степаненко, В. 206
- Стефанік, Василь 113, 192, 210
- Стефанович, Михайло 270
- Стеценко, В. 207
- Стоян, Пилип 139, 140, 140²¹
- Суворов, Олександр 57, 70, 70⁷, 119
- Суні, Роналд Григор (Suny) 10, 19⁸
- Супруненко, Микола 53⁴⁰, 60⁵⁷, 273
- Суслов, Міхаїл 159, 159¹⁷, 190, 235, 236, 257⁶
- Туряниця, Іван 94⁶⁰, 281
- Таращук, Петро 21¹⁴, 282
- Терлецький, Омелян 112, 114
- Тимошенко, Семен 54, 54⁴²
- Тихомиров, Віктор 10
- Тичина, Павло 23, 65, 65⁸⁸, 67–68, 72
- Тілет, Ловел (Tillett) 31³³
- Тімашев, Ніколай 17, 18
- Тіхоміров, Міхаїл 178, 257
- Ткаченко, Микола 92⁵⁵, 281
- Томашівський, Степан 96
- Треньов, Константін 128
- Тригубенко, Микола 43
- Трохименко, Карп 239
- Тулуб, Зінаїда 42, 42¹⁵, 280
- Уейський, Корнель (Ujejski) 209
- Українка, Леся 29, 63, 174, 188, 188⁸, 190, 192, 192²¹, 202, 202⁴⁸, 262, 281
- Устюгов, Ніколай 169
- Фадєєв, Олександр 143, 193
- Фанкенштайн, Еймос (Funkenstein) 27
- Федоров, Іван 210, 239
- Фесенко, секретар обкому 183
- Федосєєв, Пьотр 115
- Філд, Дебі (Field) 10
- Фітцпатрик, Шейла (Fitzpatrick) 18^{5.8}, 19^{8.10}, 284, 287
- Франко, Іван 56, 59, 60, 62–64, 91, 98, 113, 174, 187, 188⁸, 190–192, 202, 202⁴⁸, 210, 211, 228, 262, 276, 282
- Фредро, Олександр 209
- Фрост, Кетрін (Frost) 11
- Фурманов, Дмитрій 193
- Хаєртінов, М. 239
- Ханенко, Микола 206
- Хараджев, Арташес 43
- Хвиля, Андрій 40
- Химка, Іван-Павло (Німка) 9
- Хлябіч, Ілья 256
- Хмелько, Михайло 153, 154², 240–243⁶⁵, 261
- Хмельницький, Богдан 29, 39⁸, 41, 44–51, 52, 53, 59–61⁵⁹, 64, 70–76, 78, 79, 81–84, 86–88, 92, 98, 104, 105, 109, 110, 114, 120, 122, 134, 145, 148, 150, 152, 166, 167, 168, 168⁴³, 176, 178–179⁷², 181, 182, 203, 207, 210,

- 213–216, 217, 218, 223–231, 233, 236–239, 240–246, 250–253, 259–261, 263, 264, 267, 273, 276, 277, 278, 279
- Хмельницький, Олександр 241
Хмельницький, Тиміш 241
Хрустов, Фьодор 256
Хрушов, Нікіта 44, 52, 68, 70–72¹¹, 75, 76, 84, 91–95⁶⁵, 98, 98⁷⁰, 103, 106¹³, 117–118³⁸, 129–131³, 136¹⁴, 145–147⁴⁰, 154–155⁵, 158, 161, 162²⁴, 188, 190, 209, 209⁶⁶, 235, 253, 256, 257, 281
- Цимбал, Ярина 4, 13
- Чайковський, Пьотр 239
Чардинін, Петро 232
Червоненко, Степан 257
Черепнін, Лев 169, 169⁴⁴, 257
Чернишевський, Ніколай 221, 235, 239
Черченко, Юрій 34³⁹, 56⁴⁷, 94⁶³, 112²⁵, 120⁴², 146³⁸, 199⁴⁰, 280
Чубар, Владислав 127, 128
Чубинський, Павло 199
Чушак, Христина 4, 13
- Шагінян, Марієтта 235
Шамрай, Агапі 148
Шаповал, Юрій 15, 34³⁹, 40¹⁰, 130¹, 136¹⁴, 143³¹, 279, 281
Шаховський, Семен 188⁸, 281
Шевченко, Л. 22¹⁶, 34³⁹, 282
Шевченко, С. 206
Шевченко, Тарас 29, 30, 39, 44, 52–53^{38, 40}, 56, 60, 62–64, 75, 84, 86, 86⁴³, 98, 113, 119, 124, 125, 144³², 152, 172, 173, 173³⁵, 181, 185–188⁷, 190–192, 195, 200, 202–236, 238, 239, 243, 256, 263, 264, 265, 275, 276, 282
- Шевченко, Федір 165, 170, 175⁶⁴, 178⁷², 275
Шелест, Петро 266, 266³², 267, 276, 282
Шептицький, Андрей 95
Шерстюк, Федір 60⁵⁷, 273
Шестаков, Андрей 46, 47²⁴, 111, 135, 182, 182⁸², 282
Шишов, Г. 247–248⁷⁹
Шкандрій, Мирослав (Shkandrij) 21, 21¹⁴, 282
Шовкопляс, Іван 162²⁶, 282
Шостак, Ф. 239
Шостаковіч, Дмитрій 49, 49³⁰
Шпорлюк, Роман (Szporliuk) 54⁴¹, 282
Шраг, Микола 193
Шульга, Іван 61, 86–87, 123, 123⁴⁹, 206
- Щорс, Микола 59, 60, 75, 210
- Югов, Алексей 82–83³⁵, 282
Юр'єв, Євген 101, 102⁴
Юркевич, Мирослав 10
Юркова, Оксана 14, 43¹⁹
Юрчук, Василь 22¹⁶, 264²⁶, 282
Юсова, Наталя 14
Юхимець, Гліб 239⁵³, 241⁶², 282
Юшков, Серафім 68^{57, 58}, 135, 163–164³¹, 282
- Яблуновський, Станіслав 209
Яворницький, Дмитро 133
Яворський, Матвій 38–39^{7, 8}, 40, 43, 282
Яковлев, Алексей 77²⁷
Ян III Собеський, польський король 209
Ян Казимир, польський король 56
Яновський, Юрій 66, 75, 78²⁸, 144, 146

- Ярослав Мудрий, князь 61, 84–86, 124, 125, 148, 182, 222, 225–226¹⁹
Ярославський, Ємельян 57, 57⁴⁸
- Ястребов, Федір 53⁴⁰, 273
Яценко, В. 205
Яцкевич, Євген 120, 121⁴³, 126
- Комаренко, Н. 42¹⁷, 179⁷³, 280
Константинов, С. 108¹⁵, 277
Корнейчик, Е. 262, 277
Корольок, Владимир 165³⁵, 277
Круть, В. 41¹⁴, 277
Куманев, Георгий 130², 278
- Лебедев, В. И. 166³⁸, 274
- Максимов, Л. 171⁴⁸, 173⁵⁵, 278
Мочалов, Владимир 176⁶⁶, 275
Мышко, Д. 175⁶⁴, 278
- Омаров, И. 157⁹, 276
- Парфенов, Лев 51³⁴, 275
Пономаренко, П. 130², 278
- Рожков, Александр 74¹⁷, 277
- Санцевич, Анатолий 42¹⁷, 179⁷³, 280
Смирнов, Н. 280
- Тадьев, Павел 262¹⁹, 281
- Холодковская, М. 240, 281
- Шевчук, Г. 168⁴², 282
Шепилов, Дмитрий 219³, 282
- Якубович-Ясный, Одиссей 51³⁴, 275
- Appadurai, Arjun 25²³, 282
Armstrong, John 99⁷², 282
Azrael, Jeremy 266³², 283
- Аксенов, Ю. С. 115²⁸, 272
Алексей Михайлович, московський цар 182
Аракелян, Бабкен 280
Арутюнов, Георгий 280
- Бахрушин, Сергей 166³⁸, 274
Бахтин, Михаил 128⁵⁹, 272
- Воронин, Н. 273, 264³²
- Голобуцкий, Владимир 169, 175⁶⁴, 212, 256, 274
Горбунова, Екатерина 47²⁵, 48²⁷, 274
Греков, Борис 81³², 82³⁵, 166³⁸, 274
- Дахшлейгер, Григорий 157¹¹, 274
Добренко, Евгений 115²⁸, 274
Добронравов, М. 239
- Зак, Марк 51¹³, 275
Зимин, Александр 176⁶⁶, 275
Зубкова, Елена 115²⁸, 275
- Ильченко, Александр 221⁷, 275
Иоаннисян, Ашот 280
- Калашникова, С. 180⁷⁷, 273
Ким, Максим 157⁹, 276
Кисилев, А. 277
Козаченко, А. 180⁷⁷, 277
Колесников, Георгий 74¹⁷, 277
- Баберовски, Jörg 20¹¹, 283
Barber, John 36², 283
Barghoorn, Frederick 154², 283

- Basarab, John 33³⁶, 41¹⁴, 167⁴⁰, 283
 Beissinger, Mark 21¹³, 283
 Bertram, Katrin 41¹³, 283
 Bhabha, Homi 25²², 283
 Bilinsky, Yaroslav 33³⁵, 54⁴¹, 130¹,
 219⁴, 264²⁴, 266³², 283
 Blitstein, Peter 78²⁷, 283
 Bociurkiw, Bohdan 96⁶⁵, 283
 Brandenberger, David 18⁷, 37⁶, 45²¹,
 46²³, 107¹, 108¹⁵, 153¹, 255², 283,
 287
 Brooks, Jeffrey 77²⁶, 283
 Brudny, Yitzhak 206⁵⁹, 266³⁰, 283
 Burds, Jeffrey 116³⁰, 130¹, 283
- Carrère d'Encausse, Hélène 16¹,
 284
 Chakrabarty, Dipesh 66⁷⁰, 284
 Chatterjee, Partha 21¹⁵, 284
 Conquest, Robert 16¹, 33³⁶, 284,
 288
 Cooper, Frederick 21¹⁵, 287–288
 Coster, Lewis A. 26²⁸, 284
 Crane, Susan 27³¹, 284
- Deutsch, Karl 24²⁰, 284
 Ditter Jr., Francis 26²⁸, 284
 Ditter, Vida Yazdi 26²⁸, 284
 Dovzhenko, Alexander 33³⁷, 102⁵,
 285
 Duara, Prasenjit 25²⁵, 284
 Dubrovsky, Alexandr 46²³, 283
 Dunham, Vera 18⁵, 284
 Dunlop, John 206⁵⁹, 284
- Elam, Yigal 26²⁷, 284
- Farmer, Kenneth 265²⁷, 266³¹,
 284
 Festinger, Nancy 16¹, 283
 Forster, Karen 55⁴⁴, 287
 Forster, Oswald 55⁴⁴, 287
 Funkenstein, Amos 27³¹, 284
- Gedi, Noa 26²⁷, 284
 Gellner, Ernest 24²¹
 Good, David 20¹¹, 286
- Hahn, Werner 69⁵, 116²⁹, 219⁵, 285
 Halbwachs, Maurice 26²⁸, 27²⁹, 285
 Halfin, Igal 24¹⁹, 285
 Hartley, John 25²², 284
 Hellbeck, Jochen 24¹⁹, 284, 285
 Himka, John-Paul 99⁷², 285
 Hirsch, Francine 17³, 19⁹, 20¹², 285
 Hobsbawm, Eric 24²⁰, 285
 Hoffman, David 20¹², 285
- Ivan IV 45²¹, 287
- Kaganovich, Lazar 130¹
 Kaiser, Robert 16², 285
 Kenez, Peter 231³³, 285
 Kennedy, Michael 22¹⁷, 285
 Khmel'nyts'ky, Bohdan 167⁴⁰, 288
 Koshar, Rudy 25²⁴, 285
 Kostiuik, Hryhory 33³⁵, 40¹¹
 Kotkin, Stephen 24¹⁹, 284
 Kozlov, Denis 285
 Krylova, Anna 24¹⁹, 285
 Kubijovyč, Volodymyr 285
 Kuromiya, Hiroaki 286
 Kuzio, Taras 267³⁴, 286
 Khrushchev, Nikita 130¹, 131³
- Lerner, Adam 25²⁴, 287
 Lewytzkij, Borys 33³⁵, 286
 Liber, George 33^{35, 37}, 102⁵, 286
 Lieven, Dominic 20¹¹, 286
 Lindner, Rainer 47²⁶, 286
- Mace, James 39⁹, 286
 Magocsi, Paul 94⁶⁰, 286
 Marples, David 33³⁵, 130¹, 286
 Martin, Terry 17^{3, 4}, 19¹⁰, 21¹³, 33³⁷,
 286
 McCagg, William 121⁴⁴, 286

- Michaels, Paula 20¹², 286
 Motyl, Alexander 20¹¹, 286
- Nora, Pierre 27³⁰, 286–287
 Northrop, Douglas 20¹², 287
- O'Sullivan, Tim 25²², 284
 Oberländer, Erwin 36⁴, 287
- Pap, Michael 33³⁶, 288
 Pavlyshyn, Marko 287
 Petrone, Karen 37⁶, 287
 Philip, Franklin 16¹, 283
 Pipes, Richard 16¹, 287
 Plaggenborg, Stefan 20¹¹, 282
 Platt, Kevin 45²¹, 287
 Plokhyy, Serhii 267³⁴, 287
- Reshetar Jr., John 287
 Ringrose, Marjorie 25²⁴, 287
 Rudolph, Richard 20¹¹, 286
- Shelest, Petro 266³², 283, 288
 Shteppa, Konstantin 287
 Simon, Gerhard 56⁴⁴, 68³, 219⁵, 287
 Skrypnyk, Mykola 266³², 283
 Slezkine, Yuri 16², 18⁶, 20¹², 186⁴,
 287
- Smith, Anthony 25²⁴, 287
 Sokolovs'kyi, Oleksandr 41¹³, 283
 Stalin, Iosif 16¹, 37⁶, 45²¹, 77²⁶,
 78²⁷, 121⁴⁴, 265²⁷, 283, 284, 286,
 287
 Stoler, Ann Laura 21¹⁵, 287–288
 Sullivant, Robert 33³⁵, 288
 Suny, Ronald Grigor 16², 19⁸, 20¹¹,
 22¹⁷, 285, 288
 Sysyn, Frank 167⁴⁰, 267³⁴, 288
 Szporluk, Roman 20¹¹, 33³⁶, 54⁴¹,
 283, 288
- Tillett, Lowell 31³³, 41¹⁴, 77²⁷, 157¹¹,
 171⁴⁸, 266³², 288
 Timasheff, Nicholas 18⁵, 288
- Velychenko, Stephen 33³⁶, 55⁴⁴,
 167⁴⁰, 257⁶, 288
 Verdery, Katherine 22¹⁷, 288
- Wanner, Catherine 267³³, 288
 Weiner, Amir 19¹⁰, 33³⁷, 289
 Wood, Nancy 27³⁰, 289
- Yekelchyyk, Serhy 2, 4, 249⁸²,
 289
 Yerushalmi, Yosef 27³⁰, 289

Наукове видання

Сергій Єкельчик

Імперія пам'яті

Російсько-українські стосунки
в радянській історичній уяві

Художньо-технічний редактор *Майя Притикіна*
Дизайн обкладинки *Ярослав Гаврилюк*
Коректор *Тетяна Янковенко*
Верстка *Олександр Бойко*
Науково-допоміжна робота *Наталія Лаас*
Укладання покажчика *Світозар Корнев*
Відповідальний за випуск *Микола Климчук*

Підписано до друку 31.12.2007. Формат 60x90/₁₆
Гарнітура «Петербург». Папір офсетний. Друк офсетний.
Фіз.-друк. арк. 19,0. Умовн. фарбовідб. 19,43.
Обл.-вид. арк. 18,77. Зам. № 8-79.

Видавець: СП «Часопис «Критика»». ДК № 2189 від 18.05.2005.
Свідоцтво про реєстрацію КВ 2690 від 21.04.1997.
01001, Київ-1, а/с 255. www.krytyka.kiev.ua
krytyka@krytyka.kiev.ua
Дистрибуція: тел. +38 044 270 54 00;
тел./факс +38 044 270 54 00; office@krytyka.kiev.ua
Представництво у Львові:
тел. +38 0322 67 36 96; natalyasereda@ukr.net

Надруковано у ЗАТ «ВПОЛ».
03151, Київ-151, вул. Волинська, 60

Будемо раді отримати від читачів відгуки про цю книжку
з поміткою на конверті «Імперія пам'яті» поштою 01001, Київ, а/с 255
або електронною поштою books@krytyka.kiev.ua